

C.No- 3905

विद्यापीठ-प्रकाशन-मालायाः सप्तत्रिंशं-पुष्पम्

भारत-सर्वकाराधीन-राष्ट्रीय-संस्कृत-संस्थानेन सञ्चालितस्य
नव-दिल्लीस्थ-श्रीलालबहादुरशास्त्री-केन्द्रीय-संस्कृत-विद्यापीठस्य

‘शारद-व्याख्यान-मालायां’

काशीपण्डितसभाध्यक्ष-राष्ट्रपतिसम्मानित-

म० म० पण्डितराज-डॉ० श्रीगोपालशास्त्रि-दर्शनकेशरि-

महानुभावेरभिभाषितः

सर्वदर्शन-समन्वयः

R
15M1

प्रधान-सम्पादकः

डॉ० भयउनभिभ्रः, मीमांसा-साहित्याचार्यः, एम० ए०, पी-एच० डी०,

प्राचार्यः

प्रकाशनस्थलम्

श्रीलालबहादुरशास्त्री-केन्द्रीय-संस्कृत-विद्यापीठम्

नईदिल्ली-१६

१९८१ ई०

R

3905

15M1

Mandan Mishra

Sarvadharma-saman-
noy.

9
1934

विद्यापीठ-प्रकाशन-मालायाः सप्तत्रिंशं-पुष्पम्

भारत-सर्वकाराधीन-राष्ट्रीय-संस्कृत-संस्थानेन सञ्चालितस्य
नव-दिल्लीस्थ-श्रीलालबहादुरशास्त्री-केन्द्रीय-संस्कृत-विद्यापीठस्य

‘शारद-व्याख्यान-मालायां’

काशीपण्डितसभाध्यक्ष-राष्ट्रपतिसम्मानित-
म० म० पण्डितराज-डॉ० श्रीगोपालशास्त्रि-दर्शनकेशरि-
महानुभावैरभिभाषितः

सर्वदर्शन-समन्वयः

प्रधान-सम्पादकः

डॉ० भशडनभिश्रः, मीमांसा-साहित्याचार्यः, एम० ए०, पी-एच० डी०,

प्राचार्यः

प्रकाशनस्थलम्

श्रीलालबहादुरशास्त्री-केन्द्रीय-संस्कृत-विद्यापीठम्

नईदिल्ली-१६

१९८१ ई०

प्रकाशकः

डॉ० मण्डनमिश्रः, प्राचार्यः

श्रीलालबहादुरशास्त्री-केन्द्रीय-संस्कृत-विद्यापीठम्

शहीदजीतसिंहमार्गः, नईदिल्ली-१६

दूरभाषाङ्काः ६५०८३१

R
15M1

प्रथमं संस्करणम्

मूल्यम् १३)

© श्रीलालबहादुरशास्त्री-केन्द्रीय-संस्कृत-विद्यापीठस्य तत्त्वावधाने प्रकाशितः

Acc. No. 3905

Jangamwadi Math, VARANASI.
LIBRARY.
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR
SRI JAGADGURU VISHWARADHYA

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR
LIBRARY,
Jangamwadi Math, VARANASI.

Acc. No. ~~3905~~ 3905

3905

मुद्रकः

मोहनलाल आर्यः

वाराणसीमुद्रणसंस्थानम्

डी० ५१/९२, सूरजकुण्ड, वाराणसी

प्रधानसम्पादकीयम्

अथ 'श्रीलालबहादुरशास्त्री-केन्द्रीय-संस्कृत-विद्यापीठ'-स्य नैकासु प्रवृत्तिषु 'शारद-ज्ञान-महोत्सव'-प्रवृत्तौ प्रतिवर्षं या व्याख्यानमाला समायोज्यते, तस्यां १९७८-७९ ई०वर्षे भारत-प्रसिद्ध-काशो-पण्डित सभाध्यक्ष-राष्ट्रपतिसम्मानित-म० म० पण्डितराज-डॉ० श्रीगोपालशास्त्रि-दर्शन-केशरिणां व्याख्यानान्यप्यभूवन् । तान्येवात्र सङ्कलय्य 'सर्वदर्शन-समन्वय' इति नाम्ना ग्रन्थरूपेण प्रकाश्य पाठकानां करसरसिजयोरुपायनी-क्रियन्ते ।

विद्वांसः पाठका इदं विज्ञाय परमं सुखमनुभविष्यन्ति यदत्र शारद-ज्ञान-महोत्सवेष्वद्य यावत् सुबहूनि व्याख्यानानि सम्पन्नानि विद्यापीठाच्च तानि तानि यथावसरं—पञ्चामृतम्, ऋग्वेदकविविमर्शः, प्रवचन-पारिजातः, भाषण-भूषणम्, व्याख्यान-वत्सलरी चेत्यादि नामभिर्ग्रन्थरूपेण प्रसिद्धिं गतानि । सम्भूय यानि व्याख्या-नान्यत्र' समपद्यन्त तेषां संक्षिप्तः परिचयश्चेत्थं विद्यते—

व्याख्यान-दातारः

१. म० म० गिरिधरशर्मा चतुर्वेदः
२. आचार्यः श्रीबदरीनाथशुक्लः
३. विद्यावाचस्पतिः डॉ० नाकामुरा
४. म० म० डॉ० वि० वि० मिराशी
५. डॉ० एस० एम० कत्रे
६. डॉ० लूथर लुट्समहोदयः
७. डॉ० नगेन्द्रमहानुभावः
८. आचार्यः डॉ० हजारीप्रसाद द्विवेदः
९. डॉ० गौरीनाथः शास्त्री
१०. डॉ० मधुकरगोविन्दमाईणकरः
११. डॉ० वि० राघवन् महोदयः
१२. महर्षिदेवरातमहोदयः
१३. श्रीक्षेत्रेशचन्द्रचट्टोपाध्यायः

व्याख्यान-विषयाः

- वैदिकं विज्ञानम्
- पुराण-विमर्शः
- शङ्कराचार्यात् पूर्वतनं बौद्धदर्शनम्
- (१) कुन्तलस्य राष्ट्रकूटवंशः
- (२) कालिदासस्य समयः
- आधुनिकभारते संस्कृतम्
- संस्कृतनाटकेष्वेका नवीना दृष्टिः
- सौन्दर्यानुभूतिः
- कालिदासस्य गरिमा
- शब्दब्रह्म
- ऋग्वेदे काव्यम्
- संस्कृते ऋतुकाव्यनि
- वैदिकं तत्त्वज्ञानम्
- (१) कालिदासस्य कालः
- (२) कालिदासस्य कला
- (३) कालिदासस्य रचनाः

१. इमानि व्याख्यानानि यथावसरं संस्कृते हिन्द्यामाङ्गलभाषायां संवृत्तानि सन्ति परमत्र सर्वेषां शीर्षकाणिसंस्कृतेऽनुद्य प्रकाशितानि ।

१४. पण्डितराज श्रीराजेश्वरशास्त्री सर्वस्य द्वे सुमति-कुमती सम्पदा
पत्तिहेतु (भारतीया राजनीतिः)
१५. श्रीसोतारामझाज्योतिषाचार्यः ज्योतिषशास्त्रस्य माहात्म्यम्
१६. डॉ० सुनीतिकुमारचटर्जीमहोदयः (१) भारतेरानयोमिथः सम्बन्धः
(२) ईरानविशेषज्ञानां तृतीयं विश्वसम्मेलनम्
१७. श्रीचारुदेवशास्त्रिमहानुभावः (१) किमुपकारा उपसर्गाः किमर्थकाश्च
(२) वेदे धातूपसर्गयोगः
(३) उपसर्गवशाद् धातूनां सकर्मकाकर्मकत्वे
१८. डॉ० श्रीश्रीजीवन्यायतीर्थमहोदयः (१) वर्तमानभारते वेदान्तवादस्योपयोगिता
(२) वेदान्त-स्वरूपम्
१९. श्रीदीनानाथशास्त्री सारस्वतः (१) द्वैताद्वैतवादयोः सामञ्जस्यम्
(२) वेदस्वरूप-निरूपणम्
(३) पौराणिकचरित्र-पर्यालोचनम्
२०. डॉ० सत्यव्रतशास्त्रिमहानुभावः (१) धात्वर्थ-विचारः
(२) स्फोट-विचारः
(३) संस्कृते पर्यायवाचिनः शब्दाः
२१. आचार्यः श्रीपट्टाभिरामशास्त्री (१) सोमस्वरूप-विमर्शः
(२) निरालम्बन-यून्यवादयोर्मंडूपादीया दृष्टिः।
(३) महर्षिजैमिनेर्व्यक्तित्वं तन्नयानां
प्रजातन्त्रोपयोगिता च
२२. प्रो० श्रीहीरेन्द्रनाथमुखोपाध्यायः संस्कृतं तन्महिमा साम्प्रतिके भारते
तदीयमौचित्यं च (व्याख्यानद्वयम्)
२३. म० म० छज्जुरामशास्त्री विद्यासागरः (१) काव्यं साहित्यं च
(२) षड्दर्शन-परिचयः
बृहदधर्मपुराणम्
२४. प्रो० करुणापति त्रिपाठी (१) जगतः प्राचीनतमा सरलतमा भाषा संस्कृतमेव
(२) आदर्शशिक्षाविषये किर्कराव्य-निर्णयः
२५. डॉ० आचार्य कपिलदेवशर्मा
२६. प्रो० डॉ० देवस्वरूपमिश्रः अद्वैतवेदान्तः
(व्याख्यानद्वयम्)
२७. आचार्यः श्रीमानन्दज्ञा न्यायाचार्यः न्यायशास्त्रम्
(व्याख्यानत्रयम्)
२८. श्रीगोपालशास्त्री दर्शनकेशरी सर्वदर्शनसमन्वयः
(व्याख्यानद्वयम्)
२९. डॉ० रामकरणशर्मा मौखिककाव्यपरम्परायां महाभारतस्य स्थानम्
(व्याख्यानद्वयम्)

[३]

३०. आचार्य श्रीबदरीनाथशुक्लः

- (१) आन्वीक्षिक्याः सर्वशास्त्रोपकारकत्वम्
- (२) दार्शनिकविचाराणां लोकोपयोगित्वम्
- (३) आत्मविषये विभिन्नदार्शनिकदृष्टीनां पर्यालोचनम्

३१. डॉ० रामचन्द्र द्विवेदी

- (१) शैवदर्शनशास्त्रम्
- (२) शैवदर्शनानुसारं मोक्षोपायस्तत्त्वरूपं च

एतानि व्याख्यानानि निश्चितमेव विविधशास्त्राणां पारदृश्वभिः पण्डितप्रकाण्डैः समग्रे जीवने निरन्तरस्वाध्यायाध्यापनादिना समर्जितज्ञानभानुभिर्विविधान् विषयानधिष्ठित्य व्याख्यातानि सन्ति । व्याख्यानानां भाषा संस्कृतं हिन्दी आंग्लभाषा वा व्याख्यानदातॄणां रुच्यनुसारं स्वीकृताऽभूत् । अत एव तस्यामेव भाषायां तेषां व्याख्यानानां प्रकाशनमपि सञ्जातम् ।

प्रस्तुतं प्रकाशनम्

समस्ते जगति वर्तमानाः शिक्षाविदो दर्शनानि प्रति सर्वदा श्रद्धान्विताः प्रतीयन्ते । तत्रापि भारतवर्षे तु विशिष्य समादरं धारयन्ति भारतीयाः । प्राचीनकालादत्र दार्शनिकचिन्तने निमग्ना अस्माकं महर्षयः सन्ततं शास्त्रमन्थनेन किमपि किमपि लोककल्याणकारि तत्त्वं प्रास्तुवन् । तत्परिणतिरेव बहूनां दर्शनानां सृष्ट्या फलवत्यभूत् । साम्प्रतं दार्शनिकजगति सप्त दर्शनान्यास्तिकानि तथैव नास्तिकानि च प्रसिद्धानि सन्ति । विदेशेष्वपि दर्शनधारा स्वतन्त्ररूपेण स्वकीयमस्तित्वं धारयन्ती विलोक्यते । तरयामपि निरन्तरसत्कारसेवनतया भूयान् विस्तारः सम्प्रति परिलक्ष्यते । सर्वेषु दर्शनेषु यदि समन्वयोऽभविष्यत् तदा तु भेदभित्तिरेव निर्मूलाऽभविष्यत्, परं तत्र तत्र विषये कुत्र कस्मिन् परिधौ कीदृशः समन्वयः कथं कर्तुं स्वीकर्तुं च शक्नुम इति दर्शयितुमेवात्र म० म० पण्डितराज-डॉ० श्रीगोपालशास्त्रि-दर्शनकेशरिमहाभागैः प्रयतितम् ।

यदा व्याख्यानमेतद्विषयस्य विद्यापीठे प्रवृत्तितमभूत्, तदाऽस्माकं सौभाग्याद् दरभङ्गास्थित-श्रीकामेश्वरसिंह-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य भूतपूर्वकुलपति-डॉ० रामकरणशर्ममहाभागाः, वाराणस्याः श्रीसम्पूर्णानन्द-संस्कृतविश्वविद्यालयस्य कुलपति-श्रीबदरीनाथशुक्ल-महाभागास्तथा काशी विद्यापीठस्य कुलपति-श्रीराजारामशास्त्रिणोऽपि समुपस्थिता आसन् । एते महानुभावाः शास्त्रवर्याणां व्याख्यान-परम्परायास्तद्गतविषय-प्रतिपादनशैल्याश्च भूरिशः प्रशंसां व्यदधुः प्रकाशनाय च प्रेरयन् । एवं कियताचिद् विलम्बेनापि प्रकाशितोऽयं व्याख्यानग्रन्थः यथा प्राप्तविविधदर्शनानां मीमांसात्रयविशिष्टानां श्रीकबीरस्वामिप्रभृतिदैशिकवैदेशिकसन्तमहात्मप्रमुख-मतविवृति-सम्बलितानाञ्चैकत्र समन्वयोपलब्धिरत्र पाठकानां भवतीति छात्राणां पाठाय सुधियां स्वाध्यायाय प्रमोदप्रदो भविष्यतीत्याशासानो व्याख्यानप्रदातृभ्यः प्रकाशन-प्रेरकेभ्यो नतिकृतिसमर्पणं कुर्वन् मुद्रकाय च धन्यवादं समर्प्य विरमामि पल्लवितेनेति ।

विदुषामाश्रवः—डॉ० मण्डनमिश्रः, प्राचार्यः

सर्वदर्शन-समन्वयस्य प्रस्तावना

य ईश्वरः कारयतीह सर्वं यदिच्छया विश्वमिदं चकास्ति ।

नुदञ्जनान् कर्मविधौ नियुक्ते तस्य प्रसादेन समन्वयोऽयम् ॥ १ ॥

यदा हि प्रातःकाले काशीविद्यापीठस्य वाराणसेयस्य कुलपतिवर्यैः श्रीराजाराम-शास्त्रिमहोदयैर्मम सदने समुपस्थायाहं प्रार्थितोऽभवम् यद् भवद्भिः स्वशिष्यस्य श्रीलालबहादुरशास्त्रिणो नाम्ना प्रतिष्ठापितस्य लालबहादुरशास्त्री-केन्द्रीय-संस्कृत-विद्या-पीठस्य वार्षिकोत्सवावसरे दिल्लीनगरे मुख्यातिथिभाषणं कर्तव्यमस्ति । तत्राहं स्वयं भवन्तं नेष्यामि । मार्गकष्टं न भविष्यति भवत इति । (उक्त्या) ।

तदानीं मम स्वास्थ्यं विगुणितं चलति स्म । तथापि—राजारामशास्त्रिणोऽनु-रोधोऽयं यत्स्वशिष्यस्य नाम्ना प्रतिष्ठापिते लालबहादुरशास्त्री-केन्द्रीय-विद्यापीठे वार्षिकोत्सवावसरे दीक्षान्त-भाषणं कर्तव्यं मया, स्वास्थ्यं च विगुणितं, कथमिदं सम्पन्नं स्यादिति चिन्तयन् क्षणं स्थित्वा स्वात्मदेवानुशासन-बलाद् अभिहितवान्, यद् वाढमस्तु तावता कालेन तु अहमत्रयं दिल्लीनगरं गन्तुं क्षमः स्यामेवेति जानातु भवानिति शारित्र-वर्यमुक्तवान् भवदनुरोधः स्वीकृतोऽस्ति । गमनावसरे मृत्तरयानं (मोटर) प्रेषणीयम् । अहं भवद्भिः सह लालबहादुरशास्त्री-केन्द्रीय-विद्यापीठे दिल्लीनगरे समुपस्थास्ये । इति स्वीकरोमि ।

ईश्वरकृपया पूर्णस्वस्थोऽहम् तस्मिन्नवसरे श्रीराजारामशास्त्रिभिः सहैव दिल्ली-नगरमुपस्थितवानेव । लालबहादुरशास्त्री-केन्द्रीय-विद्यापीठस्य वार्षिकोत्सवावसरे दिनद्वयं यावद्भाषमाणेन मया सर्वेषामेव प्राच्यानां पाश्चात्यानाञ्च दर्शनानां समन्वयं विदधता सुविस्तृतं व्याख्यानमभ्यधायि । यद्धि सर्वेषां श्रोतॄणां बहुरुचिकरमभूत् । विद्यापीठच्छा-त्राणां चातीव शिक्षाप्रदम्, अन्येषां च दर्शन-समन्वयाभिलाषिणां बहूपयोगीति सभासदस्येषु प्रशंसत्सु, तत्रैव तेष्वन्यतमः तत्रत्यो विद्यापीठप्राचार्यो व्याकरणाचार्यो दर्शन-वावदूकः श्रीमणिनाथझा-महोदयो धन्यवादं वितन्वन् दर्शन-समन्वयस्यास्य भूरि-भूरि प्रशंसां विहितवान् । ग्रन्थरूपेण मुद्रणार्थञ्च मामनुरुद्धवान् । यत्सर्वोपयोगी दर्शनसमन्वयोऽयं विद्यापीठच्छात्राणां बहूपकारकोऽस्तीति-मुद्रणमवश्यमस्यापेक्ष्यते । द्वितीयदिने च विद्यापीठे तत्रैव निमन्त्रणेन कन्भोक्शन-भाषणार्थमेव समुपस्थितो विहारराज्यस्य दर्भङ्गानगरीय-कामेश्वरसिंह-विश्वविद्यालयस्य कुलपति-महोदयोऽपि डॉ० रामकरणशर्मा महाभारत-रहस्यवर्णनात्मक-सारगर्भितस्य निजभाषणस्यावसानेऽभ्यधात् यत् सर्वदर्शनानां समन्वयोऽयं सर्वसङ्ग्रहणीयो विद्यते । इति ग्रन्थरूपेणायं मुद्रापणीयः । तत्रैव सभायां निमन्त्रिता वाराणसेय-सम्पूर्णानन्दसंस्कृत-विश्वविद्यालयकुलपतयः सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः

[५]

श्रीवदरीनाथशुक्लमहोदया अपि समुपस्थिता आसन् । तेऽपि सर्वदर्शनसमन्वयं श्रुत्वा-
ऽभ्यधुः । यथा दर्शनकेशरिभिर्भावव्युत्पत्त्या करण-व्युत्पत्त्या च सर्वेषां दर्शनानां दार्शनिकानां
च समन्वयो विहितस्तथैव, दृश्यते यत्तद्दर्शनमिति कर्मव्युत्पत्त्याऽपि सिद्धस्य दर्शनशब्दस्य
समन्वयो भवितुमर्हति । इति । अतोऽत्र हि तेषां निर्देशानुसारं कर्मार्थक-समन्वयोऽप्यत्र
दर्शन-समन्वये पाठकैः स्तत्र तत्र कणेहत्य दर्शनीयो विद्वद्भिर्मया दत्त एवास्ति स्पष्टतः ।

द्वितीयदिने तु काशीविद्यापीठकुलपतिमहोदयः श्रीराजारामशास्त्री सभाध्यक्ष-
पदासीनोऽभूदिति स्वीयाध्यक्षीयभाषणे दर्शनसमन्वयसम्बन्धे बहु व्याहरन् लाल-
वहादुरशास्त्री-केन्द्रीय-विद्यापीठ-सम्बन्धे च यद्यदभिहितवान् तत्तु तस्यैव वक्तव्येऽग्रे
निहितं विद्यते । पाठकैः पाठ्यम् अवहित्या । अथ प्रथमदिने सभाध्यक्षपदं
विभ्रतो दिल्ली-विश्वविलास्यस्य दर्शन-विभागाध्यक्षस्य श्रीरामचन्द्रपाण्डेयमहोदयरयापि
सर्वदर्शनसमन्वयस्यावश्यकताविवरणे बहु बहुलं वक्तव्यमासीत् ।

श्री उपेन्द्रज्ञा महोदयस्य वैदिकमङ्गलपाठेन प्रारब्धे सर्वगुणसम्पन्ने वार्षिकोत्सवे
‘सर्वाधिकारिप्रिय-पात्राणां महाविदुषां डॉ० शास्त्रिपुरम् रामकृष्ण-स्वामीनाथन् महो-
दयानामुपक्रमभाषणानन्तरम् प्रारब्धस्य मङ्गलाभाषणस्य सारमयेऽस्मिन् दर्शनसमन्वय-ग्रन्थे
स्वसंकल्प-साकार-कर्तृणां सम्पादकानां डॉ० श्रीमण्डनमिश्रमहोदयानां प्रेरणयाद्य-
यावदुद्भूतानां विविधदर्शनानां श्रीकवीरस्वामिप्रभृतिसन्तमहात्मभाषित-मुख्य-मताराशि-
सम्बलितानामिह समन्वयोऽपि विहितोऽस्ति । सोऽयं सर्वगुणविशिष्टः सर्वदर्शनसमन्वयः
स्वदीक्षागुरवे शिवात्मने आचार्य-श्री-रामेश्वरज्ञामहोदयाय सश्रद्धं समर्पितः सर्वथा
सर्वदा सर्वत्र-विजयताम् द्वीपद्वीपान्तरेषु—

यः सर्वदर्शन-समन्वयं वाग्मिवर्यो बुद्धान् करोति विबुधानपि शक्तिपातात् ।

आचार्यवर्यविदुषे शिवरूपिणे श्री-रामेश्वराय गुरवे कृतिमर्पयेऽहम् ॥

काशीविद्यापीठकुलपति-महोदयस्य लालवहादुरशास्त्री-केन्द्रीय-विद्यापीठे दिल्ली-
नगरे वार्षिकोत्सवमण्डपे द्वितीयदिवसीयसभाध्यक्षपदमलङ्कृतवतः श्रीराजाराम-
शास्त्रिणः स्वसभाध्यक्षीयभाषणेन सहैव ग्रन्थामुख-भाषण-सूचना-पुरस्सरम् समाप्यते
वक्तव्यमिदमिति शिवम् ।

श्रीगोपालशास्त्री (दर्शनकेशरी)

श्रीराजारामशास्त्रिणोऽध्यक्षस्यामुखभाषणम्

सर्वावसाने वार्षिकोत्सवस्य द्वितीय-दिवसे स्वाध्यक्षीयभाषणं कुर्वन् श्रीराजाराम-
शास्त्री वक्ति—

मान्याः सभासदः सर्वे विद्वांसो गुरुवर्याः श्री-दर्शनकेशरिणो लालबहादुरशास्त्री-
केन्द्रीय-विद्यापीठस्य प्रधानाचार्यादयः सर्वे प्राचार्याः सर्वाश्च छात्रविदुष्यः प्रेयांसश्च
छात्राः ।

कीदृशोऽयं सुयोगोऽद्य सञ्घटितोऽस्ति यदत्र दिल्लीनगरे लालबहादुरशास्त्रिनाम्ना
प्रतिष्ठापितोऽस्मिन् विद्यापीठे तदीयविद्यागुरुणां श्रीमतां डॉ० गोपालशास्त्रिणां पादार्पण-
मभूत् । इति सुवर्णे सुगन्धसमवाय एव सञ्जातः । ततोऽपि वैचित्र्योत्तरमिदमत्र दृश्यते
यदत्र दार्शनिकस्य लालबहादुरशास्त्रिणो गुरव इमे दर्शनकेशरिणः सन्ति । स्वभाषणस्य
विषयोऽपि एभिः 'सर्वदर्शनसमन्वय'-एव निरूपित इत्येवं सर्वोऽयं सुयोगः—

मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः'

इति पूर्वाचार्योक्तिमेव स्मारयति । शास्त्रिवर्याणां शिष्यो लालबहादुरशास्त्रि-
सतीर्थोऽहम् तु अद्य आनन्दसागरे निमग्नोऽस्मि । अवर्णनीया मदीयाऽद्य आनन्दसीमा
विद्यते । 'सर्वदर्शनसमन्वय'-विषयोऽयम् अत्र सभामण्डपे दिनद्वयभाषणेन समाप्यमानः
शारदारुन्धतोन्यायमाश्रित्य विहितः, सर्वेषां छात्राणामध्यापकानामन्येषाञ्च दर्शनजिज्ञा-
सूनां बहूपयोगीति सर्वैः सभासदस्यैः समर्थितो मयापि हृदयतः समर्थ्यतेऽस्य ग्रन्थाकारे
प्रकाशनम् ।

ग्रन्थाकारे मुद्रितोऽयमस्य विद्यापीठस्य पाठ्यग्रन्थः स्यादन्यत्रापि विश्वविद्यालया-
दिसंस्थायु परोक्षापाठ्यविषयो भवितुमर्हति ।

दर्शनशास्त्रं हि सर्वशास्त्रेभ्योऽभ्यर्हितं स्थानं विभर्ति । तत्र षडेव आस्तिक-
दर्शनानि । इति अद्यावधि विद्वत्सु विभ्रमो विद्यते । तस्यापाकरणं सयुक्तिप्रमाणं विधाय
सप्त दर्शनानीति संसाधितं शास्त्रिवर्यैरत्र । तथाहि—

कर्मकाण्डम्, उपासनाकाण्डम्, ज्ञानकाण्डमिति त्रीणि काण्डानि वेदे भवन्ति । तत्र
भारद्वाजमुनिप्रणीतं कर्ममीमांसादर्शनं, पूर्वमीमांसादर्शनस्य पूर्वार्द्धभाग इति उत्तरार्द्ध-
भागस्तु साम्प्रतं पूर्वमीमांसा-शब्देन सर्वत्र प्रख्यातं दर्शनम् । इत्थं जैमिनिमीमांसादर्शनं
भारद्वाजमीमांसादर्शनं च मिलित्वोभे वेदस्य कर्मकाण्डपक्षं पूरयतः । अङ्गिरसो देवी-
मीमांसादर्शनं मध्यमीमांसापरनामकम् उपासनाकाण्डपक्षं पोषयति । वादरायणापर-
नामकस्य व्यासस्यापि उत्तरमीमांसादर्शनं ज्ञानकाण्डं पुष्णाति । इत्येवं काण्डत्रयात्मको

[७]

हि वेद इति तत्प्रतिपादकतया मीमांसात्रयमपि अपेक्ष्यत इति सप्तैव दर्शनानि आस्तिकानि युक्तानि । न तु षडेवेति । अद्य एतद्विद्यापोठाध्यक्षपदतो मया भवद्भ्यः सर्वेभ्य एव प्रधानाचार्य-प्राचार्यच्छात्रलिपिककर्मचारि-वर्गान्तेभ्यः साधुवादाः प्रदीयन्ते । यत् सर्वैरपि 'सङ्गच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् । देवा भागं यथा पूर्वं संजानाना उपासते' इति वेदानुशासनानुसारं सर्वदैव सर्वथा मिलित्वा अहमहमिकतया स्वकर्तव्यं सम्पूरितमिति भूयो भूयो धन्यवादा भवद्भ्यः । गुरुवर्येभ्यश्च श्रद्धाञ्जलिपूर्वकं कृतज्ञतां प्रकाश्यात्र नागरिकेभ्यो बहिः प्रदेशात् समागतेभ्यो विद्वद्भ्यो विदुषीभ्यश्च धन्यवादं प्रदाय इतः परीक्षोत्तीर्णेभ्यः प्रतियोगिताविजयिभ्यश्च पारितोषिकं वित्तीर्याविशेषयामि स्वाध्यक्षकृत्यम् । इत्याद्युक्तम्—

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखमागमवेत् ।

वदन्तु 'वन्देमातरम्' ।

ततः शान्तिपाठानन्तरं मधुरसङ्गीतानुष्ठानेन सभाविसर्जनम् ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

इति सर्वदर्शनसमन्वयप्रस्तावना समाप्ता

यजुर्वेदे राष्ट्र-शुभाशंसा

ॐ आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायताम् ।
 आराष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जायताम् ।
 दोग्ध्री धेनुर्वोढाऽनड्वानाशुः सप्तिः पुरन्ध्रियोषा जिष्णू रथेष्ठाः
 सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायताम् । निकामे निकामे
 नः पर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो न औषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः
 कल्पताम् । (यजु० अ० २२ मन्त्र २२)

(अर्थस्तु स्पष्ट एव । तथाहि — हे ब्रह्मन् ब्राह्मणः ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मवर्चस्वी आजा-
 यताम् । राष्ट्रे राजन्यः क्षत्रियः शूरः इषव्यः अतिव्याधी शत्रूणाम् अतिवेधकः महारथः
 एकोऽपि सहस्रस्य विजेता आजायताम् । धेनुः दोग्ध्री दुग्धदात्री अनड्वान् वोढा भार-
 वहनशीलः सप्तिः अश्वः आशुः शीघ्रगमनशीलः योषा स्त्री पुरन्ध्रिः गृहकार्यकुशला रथेष्ठा
 रथे स्थितो योद्धा जिष्णुः जयनशीलः युवा सभेयः समर्थवक्ता अस्य यजमानस्य दिव्यस्य
 प्रजाजनस्य वीरः शत्रूणां विशेषेण क्षेप्ता जायताम् । निकामे निकामे कामनायां जातायां
 यदा कामिता स्यात्तदा पर्जन्यः महेन्द्रः वर्षतु । अवर्षणं माभूदित्यर्थः । नः अस्माकम्
 औषधयः गोधूमादयः फलपाकान्ताः पदार्थाः फलवत्यः पच्यन्ताम् अनायासेन स्वयमेव
 पक्वाः भवन्तु । नः अस्माकम् प्रजानाम् योगक्षेमः योगेन युक्तः क्षेमः कल्पताम् कल्पः
 पूर्णः भवतु ।) (अलब्धस्य लाभो योगः । लब्धस्य परिपालनं क्षेमः) इति शिवम् ।

विषयानुक्रमणिका

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

१. मङ्गलानि दर्शनशब्दार्थश्च	१
२. आस्तिक-नास्तिक-शब्दार्थः	२
३. दर्शन-दार्शनिक-नामानि	३
४. प्राच्य-पाश्चात्य- (दार्शनिकाः) मतप्रवर्तकाश्च	४
५. आरम्भादिवाद-विवृतिः	५
६. अथारम्भवादः	६
७. परिणामवादो द्वितीयः	७
८. संघातवाद स्तुतीयः	८
९. बौद्धचतुष्टय-स्वरूपम्	९
१०. विवर्तवादादिश्रुतार्थः	१०
११. चतुर्दश विद्यास्तत्र त्रयीशब्दार्थनिरुक्तिः	११
१२. विवर्तादिरूपणप्रसङ्गे मायाशब्दार्थः	१२
१३. सृष्टिक्रमस्तत्राद्वैतवादप्रदर्शनम्	१३
१४. विशिष्टाद्वैतवादादयश्च कियन्तः	१५
१५. अन्धहस्ति-दृष्टान्तोऽज्ञकल्पना	१६
१६. व्याकरणदर्शनम्	१७
१७. प्रत्यभिज्ञादर्शनम्	२०
१८. श्रीरामानन्द-दर्शनम्	२५
१९. पूर्णप्रज्ञदर्शनम्	३१
२०. नकुलीशपाशुपतदर्शनम्	३१
२१. शैवदर्शनम्	३३
२२. रसेश्वरदर्शनम्	३५
२३. परमार्थदर्शनम्	३७
२४. कर्ममीमांसादर्शनम्	४१
२५. कर्ममीमांसा-दैवीमीमांसादर्शनम्	४३
२६. शक्तिविशिष्टाद्वैतदर्शनम्	४७
२७. शक्ति-विचारः	४८
२८. जोवात्म-विचारः	५०
२९. तत्त्वविचारः	५२
३०. परिणामवादः	५५

३१.	सत्यत्वं जगतोऽस्मिन्दर्शने	५५
३२.	प्रमाणविचारः	५६
३३.	लिङ्गाङ्गसामरस्य विचारः	५६
३४.	दयानन्ददर्शनम्	५९
३५.	त्रैतवादः	५९
३६.	जीवात्मनः परिच्छिन्नवादः	६०
३७.	मुक्तेः पुनरावृत्तिः	६१
३८.	सर्वाण्यपि वैदिकदर्शनानि सेश्वराणि	६२
३९.	षड्दर्शन-समन्वयः	६४
४०.	पाठ्यग्रन्थनिर्देशः	६५
४१.	जरथुस्त्र-(छन्दःश्रुत-)-दर्शनम्	६७
४२.	जरथुस्त्र-दर्शनोपदेशाः	६९
४३.	चार्वाकदर्शनम्	७१
४४.	जैन-(आर्हत)-दर्शनम्	७४
४५.	आर्हत-जैनदर्शनम् सम्प्रदायान्तरे	७६
४६.	सप्तभङ्गीनयनिरूपणम्	७८
४७.	अथ मतानि तत्र श्रीकवीर मतम्	८०
४८.	गोस्वामितुलसीदास-मतम्	८४
४९.	यदुदी-मतम्	८७
५०.	सिद्धान्तोऽस्याधस्तनो ज्ञेयः	८८
५१.	ताओ-मतम्	८९
५२.	कन्फ्यूशियस-मतम्	९०
५३.	तत्सिद्धान्तो यथा—	९१
५४.	शिन्तो-मतम्	९२
५५.	कोजीकी तथा निहोगी	९२
५६.	ख्रीष्ट-(इसाई) मतम्	९४
५७.	वाइविल ग्रन्थः	९५
५८.	इस्लाम-मतम्	९५
५९.	कुरानशरीफ-कथा	९६
६०.	अलहदी ग्रन्थः	९७
६१.	गुरुनानकदेव-मतम्	९७
६२.	गुरुग्रन्थ-साहेबः	९८
६३.	ग्रन्थ-समाप्ति-मङ्गलम्	९९
६४.	उपजात्या—	१००

अथ सर्वदर्शन-समन्वयः

ॐ अग्ने नय सुपथा रायेऽस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
 युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्ति विधेम ॥
 (यजु० ४०।१६)

वंशस्थेन—

प्रणोदिता येन पुरा सरस्वती
 वितन्वताऽजस्य सतीं स्मृतिं हृदि ।
 स्वलक्षा प्रादुरभूत् किलास्यतः
 स मे ऋषीणा मृषभः प्रसीवतात् ॥
 (भा० २।४।२२)

वसन्ततिलकया—

उद्घाट्य योगकलया हृदयाब्जकोशं
 धर्मैश्चिरादपि यथासुचि गृह्यमाण ।
 यः प्रस्फुरत्यविरतं परिपूर्णरूपः
 श्रेयः स मे दिशतु शाश्वतिकं मुकुन्दः ॥२॥

शार्दूलविक्रीडितेन—

आर्या ओमिति यं स्तुवन्ति विधुषा ओ गाडितीशानुगाः
 अल्लाहेति मुहम्मदीयमतगा बौद्धास्तु बुद्धं विदुः ।
 अहंजनजना अहूरमजदं यं पारसीका जगुः
 शिक्खाः सत्श्चि अकाल इत्यभिदधुः सोऽस्मान् हरी रक्षतात् ॥३॥

मान्याः श्रीमन्तः सभाव्यक्षमहोदयाः । उपस्थिताः श्रीमत्यः शक्तिदेव्यः शिवस्वरूपां
 श्चेतरे नागरिका वहिस्थाः सज्जनाः सभासदः ।

अद्य वयं श्रीलालवहादुर-शास्त्रि-प्रशिक्षण-विद्यापीठेऽस्मिन् वार्षिकोत्सवावसरे शुभ-
 सदनमण्डपे विस्तृते सर्वदर्शनानां समन्वयविषये परस्परं विमर्शं कर्तुं व्यवस्थिताः स्मः । अस्मिन्
 वाक्ये सर्वप्रथमं दर्शनशब्दः समन्वय-शब्दश्च विशिष्टार्थे विद्येते ।

तथाहि —

दर्शनं दृष्टिविषयकरणमेव दर्शम् इति भावव्युत्पत्त्या दृशिर् प्रेक्षणे इति भौवादिकात्
 दश घातोः भावेऽर्थे 'ल्युट् च ३।३।११५' इति ल्युटि दर्शनम् । अस्यार्थः प्रेक्षणं दृष्टिः दर्शनम्
 (ज्जलिश भाषायां लुकिङ् इत्युच्यते) जनाः कथयन्त्यपि ममेव दृष्टिः । अहमेवं पश्यामि ।

इत्यादि । समन्वयशब्दोऽपि — 'सम् + अनु इत्युपसर्गद्वयपूर्वकात् इण् = गतौ' इति आदादिकात् 'इ' घातोः एरच् ३।३।५६ इति अच् प्रत्यये समन्वयः । इति शब्दः सिध्यति । यस्यार्थः सामञ्जस्यम् वंशपरम्परा वाक्यार्थ-वंशधम् अन्वयकरणमित्यादि । 'कृत्य-लुटो बहुलम् ३।३।११३' इति ल्युटो बाहुलकत्वात् दृश्यते जनेनेति दर्शनम् । इत्येवम् करण-व्युत्पत्त्या दर्शनानां दर्शनग्रन्थानां तद्वचयितृणां दर्शनप्रणेतृणां च समन्वयः सामञ्जस्य-करणम् इत्यादयोऽर्थाः सम्भवन्ति ।

इत्येवमुभयव्युत्पत्त्या भावात्मना करणात्मना वा दर्शनानां दार्शनिकानां तदीय-दृष्टीनां तद्दर्शनग्रन्थानां वा समन्वयः सामञ्जस्यप्रतिष्ठापनम् । इत्थं च शाखाऽरुन्धतीन्यायेनैव नैयायिकैः स्थूलदृष्ट्या परमाणुत आरभ्य सृष्टिर्वितन्त्यते । सांख्यैश्च प्रकृत्या (प्रधानेन) प्रारभ्यते वैदान्तिकैश्च 'तस्मादात्मनः आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायु र्वायोरग्निः' इत्यादिक्रमादारभ्यते । अस्तु, समये सर्वं स्पष्टं स्यात् । सम्प्रति दार्शनिकानां समन्वयं सामञ्जस्यं पश्यन्तु—

अत्र प्राक्तना आचार्या द्वादश दार्शनिकान् आमनन्ति । तेषां भेदकारणं च वेदोक्त-सिद्धान्त-स्वीकरणास्वीकरणमङ्गीकुर्वन्ति । (तथाहि—
अनुष्टुभा—

अस्ति वेदोदितो लोको मतिर्येषां त अस्तिका

नास्ति वेदोदितो लोको मतिर्येषां त एव ते ।

(आर्यविद्यासुधाकरे)

वेदेः प्रतिपादितं सिद्धान्तं ये स्वीकुर्वन्ति । ते हि आस्तिकाः कथ्यन्ते । ये नैवं मन्यन्ते । ते हि नास्तिकाः शास्त्रेषु गीयन्ते । 'अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः ४।४।६०' पाणिनिसूत्रेण ठकि तस्येकि आस्तिक-नास्तिक-शब्दयोः सिद्धिर्ज्ञेया । ये हि वेदं ब्रह्मप्रोक्तं स्वतः प्रमाणं मन्यन्ते तत्र श्रद्धां विदधति । ते हि आस्तिका ये अनेवविधा ते नास्तिका इति निष्कर्षः ।

गौतमकरणादकपिलपतञ्जलि-जैमिनि-वादरायणापरपर्याय-व्यासदेवा इति पडेवास्तिका भवन्ति । इति साम्प्रतिकी धारणा विदुषां सा नहि समीचीना यतो हि वेदे काण्डत्रयं भवतीति । कर्मकाण्डे सृष्टिचक्रनिरूपणसम्बन्धे भारद्वाजमुनि-प्रणीतं कर्ममीमांसादर्शनं विद्यते । यत्र हि १ धर्मपाद २ संस्कारपाद ३ क्रियापाद ४ मोक्षपादेति चतुष्टयाधारम्-सृष्टिरहस्यं कर्मणैव संचाल्यते । इति प्रतिपादयति । यत्रैव पादचतुष्टयेन सृष्टिचक्रस्य सर्वविस्तृतं विवरणं कुर्वत् जैमिनि-निदिष्टस्य यज्ञ-भागमात्रस्य उत्तरार्द्धस्य पूर्वार्द्धं पूरयतीति तद्दर्शनं जैमिनिदर्शनं चेत्युभयम् मिलित्वा वेदस्य कर्मकाण्डभागस्य पोषकं पूर्वमीमांसादर्शनमेकमुच्यते ।

(श्रीभारतधर्ममहामण्डल, जगतगंज, वाराणसी इति संकेतादुपलभ्यते ।)

अङ्गिरा मुनि वेदस्य उपासनाकाण्डभागमात्रस्य पोषकं दैवमीमांसादर्शनं मध्यमीमांसापर-नामकं प्रणीतवान् । यद्धि वेदस्य उपासनाकाण्डं मध्यभागं पूरयति । अन्तिमं ज्ञानन्तु वादरायणीयं विद्यत एवेति काण्डत्रयात्मकस्य वेदस्य पूर्णतः परिपोषकाः भारद्वाजजैमिनी, अङ्गिरा वादरायणापरपर्यायो व्यास इति चत्वारो मुनयः काण्डत्रय-प्रवर्तका भवन्तीति अष्टौ आस्तिका दार्शनिका वद्धिताः कणाद गौतमी वैशेषिक-न्यायदर्शनयोः । कपिलपतञ्जली सांख्ययोगदर्शनयोः

दर्शनभेदाः

३

भारद्वाजजैमिनी कर्ममीमांसात्मकस्य पूर्वमीमांसाद्वमात्मकदर्शनस्य । एकोऽङ्गिरा मुनिः मध्यमीमांसापरनाम्नो दैवमीमांसादर्शनस्य । व्यासदेव उत्तरमीमांसात्मकस्य वेदान्तदर्शनस्य सर्वप्रसिद्धस्य प्रणेता इति ।

इत्येवं कर्मकाण्डम् उपासना-काण्डम् ज्ञानकाण्डम् इति वेदस्य काण्डत्रयपोषकाः चत्वारो मुनयो विस्मृता आसन् । इति । अथ भारतधर्मप्रवर्तकाः स्वामि-ज्ञानानन्दमहाराजा योगिवर्याः स्तुत्याः सन्ति । यैरिमौ तिरोहितौ भारद्वाजाङ्गिरसौ मुनी कर्ममीमांसा दैवमीमांसेतिग्रन्थनामभ्यां द्वाभ्यां सहेव समुद्धृतौ । इति संख्याद्वयवृद्धि रास्तिकदार्शनिकेषु एका संख्या च दर्शने । पूर्वाद्ध-कर्मनिरूपणं (सृष्टिचक्रचालककर्ममात्रंभरद्वाजस्य) उत्तराद्धकर्मनिरूपणं (यज्ञमात्रकर्मविवरणं जैमिनेरित्युभयोरेकमेव कर्ममीमांसेति नामकं दर्शनं पूर्वाद्धोत्तराद्धभेदेन) ।

इति दार्शनिकेषु अष्टौ आस्तिका दार्शनिकाः १-कणादः २-गौतमः ३-कपिलः ४-पतञ्जलिः ५-भारद्वाजः ६-जैमिनिः ७-अङ्गिराः ८-व्यास इत्यष्टौ आस्तिका दार्शनिकाः । एषां दर्शनानि च सप्त भवन्ति—१-वैशेषिकं २-नैयायिकं ३-साख्यं ४-पातञ्जलं ५-पूर्वमीमांसा ६-(मध्यमीमांसा पराभिधा) दैवमीमांसा ७-(उत्तरमीमांसा उपराभिधं) वेदान्तम् इति सप्तदर्शनानि आस्तिकानि ज्ञेयानीति । न तु षडेवेति भ्रान्तिर्ह्या ।

अर्वाचीनावपि द्वौ दार्शनिकौ वदितौ स्तः । १-एकः परमार्थदर्शनाविष्कर्ता महामहोपाध्यायः पं० श्रीरामावतारशर्मा विहारराज्य (छपरा) षट्पुराभिजनः । २-द्वितीयश्च बङ्गीयो भट्टपल्लीपुराभिजनः पं० श्रीपञ्चाननतर्करत्न भट्टाचार्य महोदयः शक्तिदर्शनप्रणेता वेदान्तसूत्रोपरि शक्तिभाष्यव्याख्यानेन ।

अनयोर्वाचीनदार्शनिकयोस्तु परस्परं महान् भेदोऽस्ति । एकस्तु परमार्थदर्शनं सर्वथा नवीनमाविष्करोति । यत्र सूत्राणि अधिकरणानि भाष्यं च स्वयं कृत्यत्रयं प्रणयति मुद्रितं च करोति । तस्य परमार्थदर्शनं महत्त्वा सुखदेवनारायण सिंह अधिवक्ता मु० सेलमपुर पो० छपरा, जिला सारन । मन्त्री—भारतीय शास्त्र समादर-समिति छपरा (सारन) (विहारराज्य) इति सङ्केततो लभ्यते ।

द्वितीयस्य पञ्चानन तर्करत्नप्रणीतस्य शक्तिदर्शनस्योपलब्धिस्तु भाटपाडा जि० चौबी-प्रगन्ना (पश्चिमवङ्गाल) इति सङ्केते स्यात् । तद्धि दर्शनं वेदान्तदर्शनस्य सूत्रागारं शक्तिभाष्यं विद्यते । विशिष्टाद्वैत-दर्शनवत् । कर्ममीमांसा-दैवमीमांसे अपि मौलिके दर्शने स्तः । भारद्वाजाङ्गिरोभ्यामेव समाधिप्रेरणया ज्ञानानन्देन स्वाभिन्नोपलब्धे तेनैव सूत्रभाष्यादिना सम्पाद्य मुद्राप्य प्रकाशिते स्तः (शास्त्र-प्रकाशन-विभाग, श्रीभारतधर्ममहामण्डल, जगतगंज, वाराणसी) इति सङ्केताल्लभ्यते ।

इतोऽपि अन्ये प्राचीना नवीना वा बहव आस्तिकाः सन्ति । यथा पाणिनि-सोमनाथ नाकुलीश-रसेश्वर-रामानुज-वल्लभ-श्रीकर-श्रीधर-नीलकण्ठ-निम्बार्क-माध्व-प्रभृतयः प्राच्या दार्शनिकाः सन्ति ज्ञाताः ।

प्रतीच्येषु (पाश्चात्येषु) प्राच्येष्वपि नास्तिका अपि दार्शनिका बहवः सन्ति । ये वेदोदितमनादृत्य स्वमतेन स्वातन्त्र्येणैव स्वदर्शनान्यभिदधुः । बृहस्पति-(चार्वाक) बौद्धजैन-

(बुद्धदेवर्षभदेव) योगाचार-सौत्रान्तिक-माध्यमिक-वैभाषिकादयः षट्प्राचीना नास्तिक-भारतीया दार्शनिकाः । अन्येऽपि च आस्तिका नानकदेवादयः सन्तसम्प्रदायप्रवर्तकास्तेऽपि तु स्वतन्त्रतयैव स्वं स्वं मतं दर्शनरूपतः प्रवर्तयामासुः प्रचारितवन्तश्च । यद्धि मतं विविधं भारते विस्तृतं सम्प्रत्यपि दृश्यते । मुहम्मदाः खीष्टाः सीक्खाः कवीरपन्थिन इत्यादयः प्रधानतो नास्तिका आस्तिकाश्च सन्ति । प्रतीत्येषु १-अरिष्टाटलः २-काण्टः ३-गार्वे निश्चे ५-न्यूटनः ६-पैथागोरसः ७-व्यूलरः ८-डार्विनः ९-काल मार्क्सः १०-मैक्समूलरः ११-वेबरः १२-सुपेन्हारः । इत्यादयो बहवो भवन्ति । ये हि प्राक्तनया आस्तिक नास्तिक परिभाषया आस्तिका नास्तिका इति विभाजिताः ।

अस्माकं दृष्टौ तु आस्तिकनास्तिकलक्षणम् एवं भवति । तथाहि—अस्ति जगतः किमपि सत्कारणम् इति आस्तिकाः । नास्ति किमपि सत् कारणं जगतः इति नास्तिकाः । इत्थं हि आस्तिकनास्तिकलक्षणे स्वीकृते । सर्वेऽपि इमे पूर्वोक्ता आस्तिका नास्तिका वा दार्शनिकाः आस्तिका एव सिध्यन्ति यतो हि इमे सर्वेऽपि उभये प्राच्याः पाश्चात्याश्च दार्शनिकाः कार्यस्य जगतः कारण-सत्तां स्वीकुर्वन्ति । कस्मादपि सतः कारणात् असत् पूर्वम् अविद्यमानम् कार्यं जायते । अन्यथा सिद्धिशून्यत्वे सति कार्यनियतपूर्ववर्ति हि कारणं कथ्यते । प्रागभाव प्रतियोगि हि कार्यमुच्यते । इत्येवम् आस्तिक-नास्तिकलक्षणे विद्यमाने कथं नेमे आस्तिकाः स्युः । यतो हि चार्वाकान्ताः सर्वेऽपि तु दार्शनिकाः जगतः किमपि कारणं स्वीकुर्वन्त्येव प्रकृतिं वा परमाणुं वा ईश्वरं वा कालं वा स्वभावं वा ये हि कार्यकारणभावं स्वीकुर्वन्ति । ते सर्वेऽपि आस्तिका एव । अस्यां दृष्टौ तेहि नास्तिकास्तिसृन्ति । ये जगतः किमपि कारणं न मन्यन्ते । अकारणमिदं जगदनीश्वरमेव भवति । ते हि नास्तिका ज्ञेया इत्यलम् ।

भगवान् श्रीकृष्णोऽपि इमामेव दृष्टिं पुष्पान् वक्ति ।

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् । अपरस्परं सम्मूलं किमन्यत् कामहेतुकम् (गी० १६।८) भगवता श्रीकृष्णेन दैवी सम्पत् आसुरी सम्पत् इति भेदद्वयमेवोक्तम् दैवसम्पत्प्रवर्तका आस्तिका आसुरसम्पत्प्रवर्तका एव नास्तिका इत्येव भगवतोऽयम्रीष्टमिति संक्षेपः ।

इह प्राच्या विद्वांसः सर्वानपि दार्शनिकान् विभाग-चतुष्टये स्थापयन्ति । तथाहि—
उपजात्या—

आरम्भवादः कणभक्ष-पक्षः स कापिलः स्यात् परिणामवादः ।

संघातवादस्तु भवन्तपक्षौ विवर्तवादादि रनेकपक्षः ॥

(वेदान्तपक्षस्तु विवर्तवादः । इति पाठान्तरमप्यस्ति ।)

(—सर्व-ज्ञात्ममुक्तिः—)

अर्थस्तु स्पष्ट एवास्ति—

कणभक्षस्य कणादमुनेः आरम्भवादः पक्षः सिद्धान्तः । कपिलमुनेः परिणामवादः पक्षः सिद्धान्तः । भदन्तस्य सौगतमुनेः (बुद्धदेवस्य) संघातवादः परमाणुसमूह एव कार्यकारी भवति । नास्ति अवयवावपविभावकल्पनायाः प्रयोजनम् । वेदान्तस्य पक्षस्तु विवर्तवाद एवास्ति । तत्रैव सर्वेऽन्ये वादाः समाप्यन्ते । केऽपि प्रतिविम्बवादम् आभासवादम् अणु-जीववादं विभुजीववादम् अद्वैतवादम् एकजीववादमनन्तजीववादम् इत्यादिनामान्तराणि तस्यैवोच्यन्ते ।

आरम्भवादः

५

अत्रैव वादे विवादो दृश्यते । वादरायणापरनाम्नो व्यासदेवस्य परमप्रसिद्धानि ब्रह्मसूत्रा-
परनामानि वेदान्तसूत्राणि भिक्षुसूत्राणि वा खलु ज्ञानकाण्डं वैदिकं प्रदीपयन्ति । वेदस्य ज्ञानकाण्ड-
माश्रित्यैवोपनिषदः प्रवृत्ताः । तत्रत्यानां श्रुतीनां समन्वयकृत्यं वेदान्तस्य, मुख्यं प्रयोजनं तद्धि
कर्म तु सर्वेऽपि शङ्कराचार्यरामानुजाचार्यवल्लभाचार्यादयो हि कुर्वन्ति । किन्तु तत्रैव स्वीयं स्वीयं
परस्परभेदकं सिद्धान्तमपि प्रस्थानत्रयात्मकेन (श्रीमद्भगवद्गीतोपनिषद्वेदान्तसूत्रेतिग्रन्थत्रयेण)
पोषयन्ति । इति हि वैशिष्ट्यम् एषामिति यथावसरं दर्शयिष्यामः ।

अत्र तु चतुर्षु आरम्भपरिणामसङ्घातविवर्तवादिषु सर्वप्रथमो नैयायिकसम्मत आरम्भवादः
प्रस्तूयते—

१—अथ आरम्भवादः प्रथमः

‘सतोऽसज्जायते’ इति नैयायिकाः । सतः विद्यमानात् पूर्ववर्तिनो वस्तुनः कारणात्
असत् प्रागभाव-प्रतियोगि कार्यम् जायते उत्पद्यते । इति हि आरम्भवादः मुख्यो नैयायिकानाम् ।
ते हि कथयन्ति—जीवानामदृष्टेन प्रेरितस्य परमेश्वरस्य इच्छया निमित्तकारणेन परस्परं विभक्ते
वायुपरमाणुद्वये क्रिया जायते । ततस्तयोः पूर्वदेश-संयोगनाशपूर्वः परस्परसंयोगो जायते । तेन
संयोगेनासमवायिकारणेन परमाणुद्वयेन च समवायिकारणेन द्व्यणुकादिदिशा कार्यम् अवयवा-
वयविभावसम्बन्धेन महावायुर्दोष्यमानो जायते । तत एवं क्रमेणैव तेजोजल-धरादीनां सर्वपदार्था-
नामुत्पत्त्या जगदुत्पत्तिर्भवतीति आरम्भवादो नैयायिक-सम्मतः सिध्यति । घट-पटादयः सर्वसाध्या-
रणतया उदाहरणानि प्रदर्शयन्ते ।

कपालद्वयं समवायिकारणं कपालद्वयसंयोगोऽसमवायिकारणं कुम्भकार-च^१चीवरद^२डादयो
निमित्तकारणम् सतः विद्यमानात् कारण-त्रयात् असत् अविद्यमानं प्रागभावप्रतियोगि कार्यं घट
उत्पद्यते । इति आरभ्यते कार्यमविद्यमानं पूर्वं, पश्चादारब्धं घटादि, इत्यारम्भवादः सङ्गच्छते ।
इत्येवं पटादिष्वपि सङ्गमनीयोऽयं न्यायः । तन्तूनां विलक्षणसंयोगेनासमवायिकारणेन तन्तुभिश्च
समवायिकारणेन तुरीयेन-तन्तुवायादिनिमित्तकारणेन सता विद्यमानेन असत् अविद्यमानं पूर्वं,
पश्चाज्जातं पटादि कार्यम् । इति ‘सतोऽसज्जायते’ इत्यारम्भवादः सङ्गच्छते ।

यद्यपि वादोऽयं नैयायिकसम्मत स्थापि ये केऽति सृष्टौ भिन्नकार्यकारणभावं स्वीकुर्वन्ति
यथा चार्वाकादयः चतुर्णां भूतानां संयोगेनासमवायिकारणेन चतुर्भिर्भूतैरेव किण्वेभ्यो मदशक्तिवत्
पूर्वमविद्यमानमपि चैतन्य मारम्यते । ‘सतोऽसज्जायते ।’ इत्यारम्भवाद एव चार्वाकपक्षः ।
पाश्चात्या अपि बहवः कार्यकारणभाव-मन्तारो दार्शनिका आरम्भवादिनो ज्ञेया इत्यलम् ।

अस्मदभाषणसमर्थनप्रसङ्गे वाराणसेयसम्पूर्णनिन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयकुलपतयस्तत्र
सभायां विद्यमानास्समुत्थाय स्फुटं समुदैरयन् । यत् ‘कृत्य-लुटो बहुलम् ३।२।११३’ इति सूत्र-
बलात् कर्मणि अपि अयं ल्युट् प्रत्ययो भवितुमर्हति । दृश्यते यत् तद् दर्शनम् । इति व्युत्पत्ती
दार्शनिकप्रतिपाद्यविषयाणां तत्तत्सिद्धान्तानां कथं समन्वयः ? इति प्रश्ने एतदेव समुचितमुत्तरं
सम्भवति । यत् सर्वेऽपि मुनयोऽभ्रान्ताः शाखाऽरुन्धति-न्यायेनैव स्वस्य सूक्ष्मातिसूक्ष्मतरस्य
विषयस्य सिद्धान्तस्य प्रतिपादनं चक्रुः ।

यथोक्तं प्रत्यभिज्ञादर्शनीय-पूर्णाता-प्रत्याभिज्ञाग्रन्थे संविदो नित्यत्वनिरूपणप्रसङ्गे प्रमाण-न-
पेक्षित्वप्रकरणे ३९ पृष्ठे ३०८ पद्यतः ३११ पद्यान्तम्

तथाहि—अनुष्टुभा—

उक्तं हि परमेशेन देवीं प्रत्यत एव हि ।
चित्तभेदान्मनुष्याणां शास्त्रभेदो वरानने ॥१०८॥
व्याधिभेदाद् यथा भेदो भेषजानां महोजसाम् ।
यथैकं भेषजं ज्ञात्वा न सर्वत्र भिषज्यति ॥१०९॥
तथैकं हेतुमालम्ब्य न सर्वत्र गुरुर्भवेत् ।
अतोऽधिकारिणं भिन्नं-भिन्नं मुद्दिश्य वर्तते ॥११०॥
शास्त्रं गुरुश्च बहुधा स्वसंविदुपकारकम् ।
किन्तु शास्त्रं न मूढाय द्विषते गुरुशास्त्रके ॥३११॥

इति तन्नाभिहितम् । अन्यत्रापि तत्रैव ग्रन्थे—

यथा—आगमो विविधो नित्य ईश्वरेणैव दर्शितः ।
तत्रैव पूर्वपूर्वेषां ज्ञानिनां ज्ञानसंग्रहः ॥२८५॥
अधिकारि-विभेदेन ज्ञानं येन यथा च यत् ।
तत् तथा तेन तत्रोक्तं स्वसादृश्यमुपेयुषे ॥२८६॥
इति शिवम् ।

लोकेऽपि तु ईदृशी प्रथा दृश्यते । इह काश्यां वाराणसी-विश्वनाथं दिदृक्षुं यात्रिणं पश्चिम-
दिक्स्थिता जनाः कथयन्ति । अयं यात्रिन् इतो गच्छन् भवान् यदि गोदावरीं (गोदवल्या स्थानं)
गच्छतु विश्वनाथादर्शनं भविष्यत्यैव । तथैव दक्षिणदिक्स्थिता जना अभिदधति भवान् रक्षायानेन
वांसफाटकस्थानेऽवतरतु । प्राप्तमेव स्यादभवता विश्वनाथ-दर्शनमिति ।

पूर्वदिशो यात्रिणं तदिशिस्थिता जनाः कथयन्ति । यद्गो कथमपि यदि भवान् गङ्गामुत्तीर्य
कस्मिंश्चिदपि घट्टेऽवतरतु प्राप्तमेव भवता विश्वनाथदर्शनं, तथैवौत्तरदिक् स्थिता जनाः कथयन्ति ।
अयि भगवन् इतो गच्छन् भवान् यदि ज्ञानवापी-स्थानं प्राप्स्यति । तदा विश्वनाथदर्शनं लप्स्यत
एवेत्यादि जनोपदेशवदेव मार्गभेदः सिद्धान्तभेदः ।

यथोक्तं पुष्पदन्तेन—

‘रुचीनां वंचित्र्याद्भुजुकुटिलनानापथजुषां ।
नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥

इति हि कर्मणि ल्युट् प्रत्ययेन निष्पन्नस्य दर्शनशब्दस्य समन्वयो ज्ञेयः । इति विवृत
आरम्भवादः ।

२—परिणामवादौ द्वितीयः

‘सतः सज्जायते’ इति परिणामवादः कपिलान्नाचार्यसम्मतः । ते हि आचार्याः
कपिलादयः—

परिणामवादः

७

अनुष्टुभा—

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽस्तस्वनयोस्तत्त्वदर्शभिः ॥ (गी० २।१६)

इति भगवद्गीतोक्तक्रमानुसारम् सतो विद्यमानादेव प्रधानात् प्रकृतैः सत् विद्यमानमेव महदादि चतुर्विंशतिः तत्त्वं परिणमते । इति परिणामः साधुविवृतोऽस्ति । सांख्य-तत्त्वकौमुद्यां द्रष्टव्यः—

‘प्रकृतेर्महान्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि ॥२२॥

प्रकृतैः सत्त्वरजस्तमोमय्याः पुरुष-संयोगात् परिणमन्त्या महदादितत्त्वं परिणमति । यतश्च सृष्टि-चक्रं चलति । इत्थं च सतो विद्यमानात् कारणात् सत् विद्यमानमेव कार्यम्-तिलात् तैलम् दुग्धाद् दधि जायते परिणमति ।

इत्येवं परिणामवादमुपदिशन्ति कपिलासुरिपञ्चशिखादयस्तत्सम्प्रदायगा आचार्याः । श्रुतिरियं प्रसिद्धा तत्र गीयते—

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।

अजोह्योको नृषमाणोऽनुक्षेते नहात्येनां भुक्तभोगा भजोऽन्यः ॥

इति श्रुत्यनुसारी सांख्यनय श्रुत्यतीति सर्वत्र भागवतादि-वैदुष्यद्योतकशास्त्रेषु अस्यैव सांख्यसिद्धान्तस्य चर्चा दृश्यते । सत्त्वरजस्तमोमयी हि प्रकृति मया ‘इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते’ इत्यादयः श्रुतयो हि एतत्-सिद्धान्ते सङ्गच्छन्ते इन्द्रः पुरुषः मायाभिर्महदादि-प्रकृतिभिः बहुतां गच्छति । अग्रे च-आर्या—

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य,

पञ्चबन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥२१॥

इति सृष्टौ हैतुम् पुरुषस्य कैवल्यं प्राप्तिम् प्रकृतेश्च याथार्थ्यज्ञानमामनन्ति । इति स्फुटं महर्षेः सिद्धमुनेः कपिलस्य परिणामवादः सिद्ध्यति ।

लोकेऽपि तु स्पष्टतरो दृष्टान्तो दृश्यते । यत् तिले विद्यमानमेव तैलं पौरुषप्रयत्नात् तैलस्वरूपमाधाय जनतोपकारं माचरति ।

यथा च प्रस्तरे विद्यमानैव देवमूर्तिः कारुण्यं महतां प्रयत्नेन टङ्कणादि-साधनैरावरण-कृतं-प्रस्तरादिकं मपाकृत्य सर्वजनसमक्षमानीयते । इति सर्वजनगम्योऽयं परिणामवादः शास्त्रेषु कपिलदेवसम्मतो गीयते । किन्तु अत्र दर्शनसमन्वयवादे प्राच्यानां बलभाचार्यं प्रभूतीनां ‘स्वाभाविकी ज्ञानवलक्रिया च’ इति सुवर्णस्य कटककुण्डलादि-परिणामवादं ब्रह्मणोऽपि परिणाम एव जगदिति दत्ततालं गर्जताम् परिणामपक्ष एव सम्मतः । तथैव प्रतीच्येष्वपि बहवः पैथागोरस कालमाक्सदयो द्वन्द्वात्मकं विश्वं मन्यमानाः परिणामवादमेवाङ्गी कुर्वन्ति । इति विवृतः परिणाम-वादः समाप्तः । इत्योम् ॥२॥ सांख्यसूत्रग्रन्थस्तु विज्ञानभिक्षो रचना कपिलसूत्राणि तूच्छिन्नान्येवेति ।

सर्वदर्शन-समन्वयस्य

सांख्यकारिकैव प्राचीना इति मयापि सांख्यकारिकाधारमेव परिणामवादविवृतिर्विहिता ननु सांख्यसूत्राधारम् ।

४—सङ्घातवादस्तृतीयः

श्रीमतो भदन्तस्य भगवतो बुद्धदेवस्य संघातवादः संहननं संघातः सम्पूर्वात्—हन् हिंसा गत्योरिति आदादिकादं हन् घातोः भावे धञ् प्रत्यये उपघा-वृद्धौ 'होहन्ते'णिन्नेषु ७।३।५४' इति हस्य कुत्वेन घकारे 'हनस्तोऽचिण्णलोः ७।३।३२' इति तकारे संघात शब्दः सिध्यति । यस्य सङ्घः समूह इत्यर्थोऽस्ति । अत्र अवयवानां समूह एव पदार्थो गण्यते । नास्ति नैयायिकवदवयवावय-विभावोऽत्र सौगतसिद्धान्ते ।

बौद्धास्तु चत्वारः प्रसिद्धाः । श्रीमता गङ्गाधरशाल्मिणा स्वीयेऽलिविलासिसैलापाह्वे खण्डकाव्ये तथैवोक्तम्—मालिन्या ।

क्षणिकमथ च शून्यं दुःखमेवं चतुर्द्धा
विसवृशमिति च स्वं लक्षणं भावनीयम् ।
गलितविषयरूपोऽप्यवत्वाद्बिभृक्षुर्द्ववति
तच्चनु मुक्तिः शून्यविज्ञानधारा । (३।४०)
इति भगवति बुद्धे शासति स्वोपदेशं
निजमति-विविधत्वात्तस्य शिष्याश्चतुर्द्धा
जगुर्गुरुण तदुक्तेराशयं तेन भिन्ना
अपि नहि विवदन्ते प्रोक्तसिद्धान्तसारे ॥ ३।४१

तत्र प्रथमो माध्यमिको द्वितीयो योगाचारः तृतीयः सौत्रान्तिकश्चतुर्थो वैभाषिकः कथ्यते । इह सर्वं शून्यमिति वैभाषिको वदति । ज्ञानधारा तु सती बाह्यं वस्तु शून्यमिति योगाचारो रीति । आल्यविज्ञानं यथा सदैव तिष्ठति । तथैव बाह्यवस्तु सदैव तिष्ठतीति सौत्रान्तिको गिरति । क्षणिकं सदपरोक्षमेव बाह्यमिति वैभाषिको भाषते ।

इत्येवं परस्परं वैमर्त्यं नुषाणा अपि चत्वार इमे बौद्धाः स्थिरं न किञ्चिदपि एकं नित्यं तत्त्वं भवन्ते । उक्तं तत्रापि तेनैव शास्त्रवर्त्येण—मालिन्या—

गगनकुसुमकल्पा वित्तिराकारशून्या
यदि भवति सुषुप्तौ शून्यरूपेव साऽपि ।
मुनिमतपरतत्त्वं शून्यतामेव तस्मात्
प्रकटयति पुमर्थं 'माध्यसिद्धयुक्तिशैली' ॥४३॥
प्रसजति जगदान्धं सर्वशून्यत्ववादे
भवतु तदिह तत्त्वं स्वप्रकाशा सती चित् ।
स्फुरति विविधरूपा सा स्वयं विभ्रमादौ
व्यवहृतिरनयाऽस्तां बाह्यवस्त्वस्तु शून्यम् ॥४४॥
अहमिति च सुषुप्तावालयज्ञानधारा
सृजति खलु विचित्रा जागर-स्वप्नवित्ती ।

सङ्घातवादः

९

इह नियतमनादि वासना हेतु रस्याः
 क्षय उदयति 'योगाचार' दृष्ट्या विमुक्तिः ॥४५॥
 नहिविषयमपास्य ज्ञानवैचित्र्यसिद्धि-
 र्न च भवति विचित्रा वासनर्तुनुभूतिम् ।
 अनुभवगतनानाकारनित्यानुमेयं
 वदति सवपि बाह्यं वस्तु 'सौत्रान्तिकोऽपि' ॥४६॥
 कथमनुमिति रास्तां क्वाप्य मत्वाऽपरोक्षं
 प्रथममुभयसम्बन्धेक्षणैकोद्भवा सा ।
 दिष्यमनुभवासीत्यत्र सर्वैकमत्यात्
 क्षणिकसदपरोक्षं वस्तु 'वैभाषिकाणाम्' ॥४७॥
 इति गूहकलहेऽपि स्थैर्ययोधावरोधे
 धृतपरिकरबन्धा यौगपद्येन बौद्धाः ।
 अभिदधति मुषेयं भीरुताऽश्रित्य नित्यं
 भवततिभवदुःखाद् भावनेवाऽस्त्र मत्र ॥४८॥

इत्थं हि इमे चत्वारोऽपि बौद्धाः किमपि स्थिरमेकं तत्त्वं नाद्रियन्ते । किन्तु रूप-विज्ञान-
 वेदना-संज्ञा-संस्कार-नामानः पञ्चस्कन्धा एव चित्तचैत्तात्मका आत्मशब्द-वाच्या भवन्ति । इति
 संगिरन्ते ।

तत्र सविषयाणि (शब्द-स्पर्शरूप-रसगन्धवन्ति) पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि । सविषयाणि (वच-
 नादानगमनविसर्गानन्दवन्ति) कर्मेन्द्रियाणि च रूपस्कन्धः प्रथमः । सुषुप्तिकालीनाऽल्य-विज्ञान-
 धारा जाग्रत् कालीना प्रवृत्तिविज्ञानधारेति उभयी विज्ञानधारैव विज्ञानस्कन्ध उच्यते द्वितीयः ।
 एतदुभयस्कन्धसंस्कारजन्यः सुखदुःखाद्यनुभव एव वेदनास्कन्धोऽभिधीयते तृतीयः । गौरवो महिष
 इति प्रभृति नामोच्चारणजन्य-ज्ञानसंस्कारराशिरेव संज्ञास्कन्ध उदीरितश्चतुर्थः । वेदनास्कन्धजन्य-
 रागद्वेषादयो मान-मदगर्वादयः क्लेशाः घर्माघर्मादयः सर्वेऽपीमे षड्वर्गकोटिप्रविष्टाः संस्कार-
 स्कन्ध उच्यते पञ्चमः । इत्येते पञ्च स्कन्धा एव संघातवादशब्दवाच्या बौद्धानामात्मा भवति ।
 नापि नैयायिकवदात्मा नित्यो विभु बौद्धानामिति महान् भेदोऽस्ति परस्परमनयोः । उक्तं च शिशु-
 पालवधकाव्ये महाकविना मार्घेन द्वितीयसर्गे—

अनुष्टुभा—

‘सर्वकार्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपञ्चकम्

सौगतानामिवात्माऽन्यो नास्ति मग्नो महोभूताम् ॥ इति ।

तस्यैवोच्छेदान्निर्वाणोपलब्धिरिति हि सौगतसिद्धान्तसंक्षेपः ‘निर्वाणो मुनि-वह्न्यादौ’
 निर्वाणोऽग्निः सर्वथा शान्तः निर्वाणो मुनिः सर्वथा मुक्त इति ।

निपूर्वकात् वा-गतिगन्धनयोः । इति आदादिकाद् वा धातोः क्त प्रत्यये तस्य नत्वे णत्वे निर्वाण शब्दो निष्पद्यते । बौद्धानां वासना-क्षयादेव निर्वाणसिद्धिः । पञ्च स्कन्धात्मकं जगदपि तत्त्वसंघत इत्यत्र लौकिको दृष्टान्तो रथ उपस्थाप्यते । तथा हि—

रथो नाम अश्वः चक्ररथी सारथिः कूबर मश्वरश्मिः ।

इत्यादि-साधनसमुदाय एव रथ उच्यते ।

बीजे यथा पृथ्वी धातुस्तत्र काठिन्यं गन्धञ्चासञ्जयति । जलधातु स्नेहसौ प्रकर्षति । तेजो धातू रूपोष्णते प्रयच्छति । वायुधातुः स्पर्शवृद्धी विदधाति । शब्दावकाशावाकाशघर्मोहि । ऋतुः सर्वत्र साहाय्यमाचरति । प्राणिषु समाजरचना पशुषु समज्या काकादि-पक्षिषु चैकात्म्येति संक्षिप्तः संघातवादस्तृतीयः ॥३॥

बुद्धदेवोऽयं शास्त्रेषु संगृहीतोऽस्ति । दशावतारकोटो— तथाहि—

शार्दूलवि०—

यस्यालीयत शल्कसीम्नि जलधिः पृष्ठे जगन्मण्डलं
द्रष्टायां घरणी नखे दिति सुलाघीशः पदे रौघसी
क्रोधे क्षत्रगणः शरे दशमुखः पाणौ प्रलम्बासुरो
ध्याने विश्वमसावधार्मिककुलं कस्मैचिदस्मै नमः ।

विशेषेण—

तिष्ठे धर्मं नृपस्य राज्यसमयात् काले व्यतीतेऽल्पके
श्रीविष्णोरवतार एष भगवान् बुद्धाभिधानोऽभवत् ।
नीचानामसतां विमोह-जननं श्रौताध्वनिन्दाभिषाद्
भूताहंसन मुख्यधर्ममतनोत्सर्वज्ञ एष प्रभुः (आ० सु०)

४—विवर्तवादादिश्चतुर्थः

वेदान्तशब्दस्य अर्थो भवति । वेदनं वेदो नाम ज्ञानम् । तस्य अन्तः = वेदान्त उपनिषद् इति 'विद-ज्ञाने' इति आदादिकाद् विद् धातो भवै घञि वेद-शब्दः सिध्यति । चतुर्णां वेदानामन्तिमो भाग उपनिषदुच्यते ।

ऋग्वेदस्य दशममण्डले नासदीयं सूक्तं विद्यते । उपनिषद्भि तत् सूक्तं गीयते । यजुर्वेद-स्यान्तिमो भागश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः स हि ईशावास्योपनिषत्नाम्नाऽध्यायो व्यवह्रियते ।

‘ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किञ्चन जगत्यां जगत्०’

इत्यादिमो मन्त्र इति तन्नाम्नैव व्यवहारः । नासदीयमुक्तसिति नाम्नेदं गृह्यते—‘नासोब्रजो नो व्योमापरो यत् ।

किमावरीयः कुह कस्य शर्म—

सम्भः किमासीद् गहनं गमीरम्' (ऋ० १०।२५)

प्रसिद्धा एकादशोपनिषद्ः सम्प्रति प्रमाणकोटी संगृहीताः । यत्र स्वामिन आदिशङ्कराचार्यस्य भाष्यं विद्यते । तासामेवोपनिषदां मन्त्रपुष्पाणां मालारूपे संग्रह एव वेदान्त-सूत्रग्रन्थो वादरायणस्य यो हि उत्तरमीमांसेत्यपरनाम्नापि व्यवह्रियते ।

तत्र चत्वारोऽध्यायाः प्रत्यध्यायं चत्वारः पादाः । तस्य वै ग्रन्थरत्नस्य भाष्य-व्याख्या-नेनैव दाक्षिणात्या आचार्याः स्व-स्व-सम्मतं सिद्धान्तम् अद्वैतम् विशिष्टाद्वैतम् शुद्धाद्वैतम् शक्ति-विशिष्टाद्वैतम् द्वैताद्वैतम् आविश्रक्तुः । ये हि तेषां नाम्नैव ते ते सिद्धान्ताः साम्प्रतं जगति प्रसिद्धाः । येषां सम्बन्धेऽनुपदमेव विमर्शं प्रारप्स्ये । सम्प्रति वेदस्य त्रयीत्यभिधानमूलं विविनञ्चि प्रासङ्गिकम् ।

बहवो विद्वांसो वेदानां त्रयी शब्देनाभिधानं वीक्ष्य ऋग्यजुः सामेति त्रयो वेदाः प्राचीना अथर्ववेदस्तु अर्वाचीनः कल्पित इति विभ्रान्ता वदन्ति ।

सर्वथाऽकाशकुसुमायितेयं सारशून्या कल्पना । चतुर्दश-विद्याप्रस्तावे स्पष्टमेव चतुर्णां वेदानामुल्लेखो विद्यते । तथाहि—अनुष्टुभा—

अङ्गानि वेदा अत्रवारो मीमांसा न्यायविस्तरा

धर्मशास्त्रं पुराणानि विद्याश्चैताश्चतुर्वंश । इति ।

अत्र पद्ये शब्दत एव चत्वारो वेदा इत्युल्लेखो दृश्यते । इत्थं हि चतुर्वर्षि वेदेषु प्रतिवेदं पुरुषसूक्तमायाति । तत्र सर्वत्रैव चतुर्णां वेदानामुल्लेखोऽस्ति । तथाहि—यजुर्वेदे—अनुष्टुभा—

तस्माद् यज्ञात् सर्वहुतः ऋचः सामानि यज्ञिरे

छन्दांसि यज्ञिरे तस्माद् यजु स्तस्मादजायत (यजु० ३।१७)

इत्येवं सर्वत्रैव पुरुषसूक्तेषु चतुर्वर्षि चतुर्णाम् ऋचः साम्नः छन्दसः (अथर्वणः) यजुषश्च उल्लेखो विद्यते । अत्र छन्दः शब्द एव अथर्ववेदार्थो ज्ञेयः । इत्येवं स्थितौ 'त्रयी' 'शब्दार्थः' कः ? इति प्रश्ने—१ छन्दोवद्वपादा ऋक् २ निगदव्याख्यानं यजुः ३ गीतिप्रधानं साम । इति परिभाषया सिध्यति वेदेषु त्रित्वं त्रिविद्या मन्त्राः चतुर्वर्षि वेदेषु सन्ति । १ केचन मन्त्राः छन्दोवद्वपादाः सन्ति २ कियन्तो गद्यबहुलाः । ३ कियन्तश्च गीतिप्रधाना इत्यत एव वेदानां चतुर्णां त्रयीति संज्ञां कथयन्ति बहवः ।

अस्माकं दृष्टिस्तु इतोऽपि भिन्नास्ति । वयन्तु वेदेषु चतुर्षु अपि त्रिविधानेव मन्त्रान् पश्यामः । यतो हि वेदेषु काण्डत्रयं भवतीति प्राचीन उद्धोषो स्ति । कर्मकाण्डमन्त्राः बहवः सन्ति । ततो न्यूना उपासनाकाण्डगा मन्त्रा ज्ञानकाण्डस्य तु ततोऽपि न्यूना इति काण्डत्रयप्रभावाद्वेदानां त्रयीति संज्ञा न तु वेदानां त्रित्वसंभेदेत्यलम् । ऋग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था । गीतिषु सामाख्या शेष यजुः शब्दः । (मीमांसादर्शन २।१।३२-३४)

एषु त्रिषु काण्डेषु ज्ञानकाण्ड-प्रतिपादनप्रसङ्गे उपनिषन्मन्त्रपुष्पाणां समन्वयरूपमाला-करणबुद्ध्या यद्वि वादरायणाचार्येण पराशरसूनुना भिक्षुसूत्रं नाम ब्रह्मसूत्रापरारब्धं ग्रन्थरत्नं

निर्मितम् । तस्यैव शारीरकभाष्यमिति नाम्ना भगवताऽदिशङ्कराचार्येण विवर्तवादपोषकं भाष्यं विरचितम् । तत्र कोऽसौ विवर्तवाद इति शृण्वन्तु वयं विवृणुमो विवृणुमो वा प्रमाणिकतया ।

सतत्वलोऽन्यथा प्रथा विकार इत्युदीरितः ।

अतत्वलोऽन्यथा प्रथा विवर्त इत्युदीरितः ।

यो हि अन्यथा भावः अन्यथात्वं सतत्वतः सत्यं यथार्थतो भवति । यथा दुग्धस्य दधिरूपे परिणमनम् तद्वि विकारः परिणामः कथ्यते । पूर्वप्रकरणे प्रकृतेः परिणाम एव जगदिति सुखदुःख-मोहात्मिकायाः सत्वरजस्तमस्काया स्तस्याः परिणामैः सम्प्रग्विवृतः । इह तु निर्गुणनिष्क्रिय-निरञ्जननिराकारस्य ब्रह्मणः स परिणामो न सम्भवतीति तस्य कृते विवर्त एव समुचितः ।

विवर्तो नाम अतत्वतोऽन्यथार्थतः असत्यरूपेण मिथ्यैव अन्यथा भानम् अन्यतया सत्ता कथ्यते । यथा अन्धकारे रज्जौ सर्पभ्रान्तिर्भवति । तत्र नहि रज्जौ कोऽपि विकारो जायते । सा तु बराकी यथा पूर्वं तादृशी एव तिष्ठति । भवानेव स्वाज्ञानेन तां सर्पं मन्यते । विभेति पलायते च । तथैव जगदिदं सच्चिदानन्दरूपस्य ब्रह्मणो विवर्तोऽज्ञानेनाघटन-घटनापटी-यस्या मायया सुखदुःखमोहात्मकं विवर्तते भ्रमोऽयं भ्रान्तिरियं मिथ्या प्रतीतिरेवासौ यया सच्चिदानन्दात्मकं ब्रह्म सुखदुःखमोहात्मकं भासते न हि तत्र ब्रह्मणि कोऽपि विकारो जातः । रज्जुवत् तद्वि तद्वदेव सच्चिदानन्दरूपं स्थिरमस्ति विवर्तप्रभावोऽयं यत् तत्रानेकत्वं विविधं वैचित्र्यं च विभाति । एतस्यैव विवर्तस्य स्वरूपे पद्यमिदं निर्मितं दृश्यते—भागवते ।

अनुष्टुभा—

माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद !

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ।

बहुदुर्घटं घटयन्ती अतथ्यं तथ्यमिव दर्शयन्ती सदसद्भ्यामनिर्वचनीयेयं मायैव तु विवर्त इति सूक्ष्मदृशा दृशेलिमम् । रज्जौ भुजङ्गभानं विवर्तम् । स्वप्ने प्रपञ्चभानं विवर्तम् । समुद्रे रंह आवर्तोद्वर्तनादिभानं विवर्ते इति अन्यथाऽतथ्यतया यद्भासते तद्वि सर्वं विवर्तशब्द वाच्यम् ।

भगवता शङ्कराचार्येण विवर्तवादमाविष्कृत्य सच्चिदानन्दस्य ब्रह्मण एकलस्य नानात्वं सुखदुःखमोहात्मकत्वं जगत्त्वं संसात्रितमिति । बहूपकृतं जगत्याम् । सर्वं हि तस्य भगवतो विलक्षणत्वम् ।

अनुष्टुभा—

‘श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः ।

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रम्हैव नापरः ।’ इति ।

‘एकस्मिन् चन्द्रे द्वित्वभानम् । शुक्तौ रजतभानवदेव मिथ्या भानं विवर्तः । उक्तं केनचित्

संसारोऽस्ति न वस्तुतस्तनुमृतां बन्धस्य वातैव का ।

बन्धो यस्य न जातु तस्य वितथा मुक्तस्य मुक्तक्रिया ।

मिथ्या मोहकृदेष रज्जु-भुजगच्छाया-पिशाचभ्रमो ।

माकिञ्चित्पश्यज मा गृहाण विहर स्वस्थो यथावत्स्थितः ।

इत्यादि बहुत्र विवृतोऽयं विवर्तवादः शास्त्रेषु । पञ्चदश्यां प्रथमप्रकरणे आवरणशक्ति-
विक्षेपशक्तिरिति शक्तिद्वयात्मिका माया तयैव सर्ववैचित्र्यं सृज्यते । इत्येकैव संविद् वा ज्ञानं
वा बद्धमुष्टि विस्तीर्णपाणिषडङ्गुलिर्हस्त इति वत् ह्यजगत्स्थितिरिति सर्वत्र शास्त्रेषु
विवृतं दृश्यते ।

इह ब्रह्मसूत्रग्रन्थे विवर्तधारमेव वादरायणाचार्यैः कपिलस्य परिणामवादपोषकं प्रकृति-
सृष्टिवादं खण्डयद्भिः 'शास्त्रयोनित्वात् १।१।३' 'तत्तु समन्वयात् १।१।४' 'इत्युपक्रम्य ईक्षतेर्ना
शब्दम् १।१।५' इत्यादि-सूत्रैः ब्रह्मसृष्टिवादः साधितः । तत्र यथेच्छमुपनिषद्वाक्यानि समुद्धृतानि ।
तथाहि--

‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति ।

यत्प्रयन्ति अभिनिविशन्ति । इत्युपक्रम्य' तदैक्षत बहु स्यां

प्रजायेय 'स एकाकी नारमत' इत्यादि ।

ऋक् शाखिनो वदन्ति

आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन भिषत् ।

स ऐक्षत लोकानुसृजा इति । स इमान् लोकाननुजत । इति ।

तैत्तिरीयशाखिनो वदन्ति--

‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मैत्युपक्रम्य' तस्माद्वा एतस्माद्वात्मन आकाशः

सम्भूत आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः

पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधिर्यज्ञोऽन्नं ततः प्रजाः ।

इति । इत्येवं चिद्व्रह्मण एव सृष्टिः श्रूयते । न हि क्वापि जडायाः प्रकृतेः सृष्टिः
श्रूयते वेदे ।

किं बहुना कपिलेन भगवता तु निजसृष्टिप्रक्रियायामीश्वरस्य नामापि न गृहीतम् । शङ्करा-
चार्येण तु भगवता ईश्वरसिद्ध्या सहैव ।

अनेन जीवेनात्मना नामरूपे व्याकरवाणि “अहं ब्रह्मास्मि” अयमात्मा ब्रह्मवै०

तत्त्वमसि श्वेतकेतो ‘सदेव सौम्येदमग्र एकमेवासीदद्वितीयम्’

इत्यादि श्रुत्युद्धारेण जीवजगद्व्रह्मणामैक्यमपि संसाधितमिति साधु समुदीरितमभिज्ञैः—

अनुष्टुभा :—

तावद्गजन्ति शास्त्राणि जम्मुका विपिने यथा ।

न गर्जति महाशक्तिर्यवद्वेदान्तकेशरी । इति ।

ब्रह्म-जगज्जीवानामैक्यसाधकं सूत्रमपि श्रीमतो वादरायणस्य व्यासस्य प्रसिद्धमस्ति—
यथाहि—

‘प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधात् १।४।२३’ इति ।

एतस्य सूत्रस्य व्याख्यानं सर्वैरपि वावदूकैः स्व-स्व-सिद्धान्तानुरूपम् बहुधा विस्तृतं
विविधं विवृतं विहितं विद्यते । येनाविवेकिनो भ्राम्यन्ति । को हि वादरायणीयोऽभिप्राय इति ।
किन्तु विवेकिनो हि प्रतिज्ञादृष्टान्तबलादेव सूत्रमर्म ज्ञातारोऽद्वैतमेव व्यासाभिप्रायं विदन्ति ।
तथाहि—

प्रकृतिः उपादानकारणम् (नैयायिकानां समवायिकारणम्) चकारात् निमित्तकारणमपि
गृह्यते । प्रकृतं ब्रह्म प्रकृतिः उपादानकारणं चकारात् निमित्तकारणमित्युभयकारणं भवति विश्वस्य
कथमिति हेतुमुपपत्त्यस्यति प्रतिज्ञा च दृष्टान्तश्च तौ प्रतिज्ञादृष्टान्तौ तयो न उपरोधः अनुपरोधः
तस्मात् अनुपरोधात् अव्याघातात् । ब्रह्मणो जगत्कारणत्ववादे एव प्रतिज्ञादृष्टान्तौ अनुपरोद्धौ
अव्याहतौ भवतः सामन्वयस्यं भजतः । छान्दोग्योपनिषदि ।

येन अभृतं श्रुतं भवति । अमृतं मतम् । अविज्ञातं विज्ञातम् ।

इति प्रतिज्ञा हि विहितास्ति । दृष्टान्तोऽपि तत्रास्ति

‘यथा सौम्य एकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादिति ।

तौ हि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ ब्रह्मण एकस्य विज्ञानेन यदा विश्वं विज्ञातं स्यात्तदेव सिद्ध्यतः ।
तत्तु तदेव सम्भवति यदा एकमेव ब्रह्म जगत् उपादानकारणं निमित्तकारणं च स्यादिति सिद्धं
ब्रह्मणो जगदभिन्नोपादाननिमित्तकारणत्वम् । लोकेऽपि प्रसिद्धं वास्ति-अभिन्नोपादाननिमित्तकारणता ।
यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णीते च । यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति जायन्ते पुष्पन्ति फलन्ति विली-
यन्ते विशीर्यन्ते चेति । उक्तमत्र केनापि अद्वैतिना विदुषा—वसन्ततिलकया—

लूता स्वयं सृजति तन्तुगणान् यथा तै-

जालं वितत्य तदधिष्ठितरेति भोगम् ।

एवं जगत्वमधिगत्य तदाश्रयोऽहं

भोगं भजामि कमठानुगसंयताक्षः ।

सूक्ष्मदृष्ट्या निश्चालने बुद्धदेवस्य सालयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानभारायाः क्षणिकत्वं शून्यत्वं च
तिरस्कृत्य ब्रह्मरूपतां प्राप्य तैः स्थिरं शाश्वतं नित्यं विज्ञानघनमेकं श्रुतिसम्मतं जगज्जीवरूपता-
मुपगतमवाङ्मनसगोचरं सर्वोपरि तत्त्वं संसाधितं सर्वश्रेष्ठमिति भूयो भूयः स्तुत्याः पौनः पुन्यं
वन्दनीयास्तेऽस्माभिः । पूर्वार्चयैरपि स्तुता एव ते सन्ति । पश्यन्तु पुरतः—स्रग्धरया—

हन्तुं बौद्धोऽन्वधावत् तदनु कथमपि स्वात्मलाभः कणाश-

ज्जातः कीमारिलारव्यं निजपदप्रमते दशितं मार्गमात्रम् ।

सांख्यैदुःखं विनीतं तदनु निगदिता प्रक्रिया योगसिद्ध-

रित्थं खिन्नं पुमांसं व्यधित करुणया शङ्करार्य्यः परेशम् ॥१॥

इति संक्षिप्तो विवर्तवादश्चतुर्थः ॥४॥

विशिष्टाद्वैतवादादयश्च कियन्तः

इत्थं हि यदा श्रीशङ्कराचार्यैः भगवतो बुद्धस्य शून्यवादापरनाम्नो विज्ञानवादस्य विलोपेन स्थिर-शाश्वत्संविद्रूपस्य ब्रह्माणो दृढ स्यैर्यं श्रुतिसम्मतत्वं सम्प्रतिष्ठाप्य व्यवहारे भ्राट्टनय इत्युक्त्या मायां निमित्तीकृत्य सर्वमपि प्रपञ्चजातम् युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोः विषयविषयिणोः तमः प्रकाशवद् विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्वर्माणामपि सुतराम् इतरेतरभावा-
नुपपत्तिः ! इत्यतः अस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्वर्माणां च अध्यासः, तद्विपर्ययेण विषयिणः तद्वर्माणां च विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तम् ।

तदा कियतः कालस्य पश्चात् प्रच्छन्नबौद्धादिशब्दैः तानुपहसन्तः श्रीरामानुजाचार्याः समुत्थाय महता व्याख्यानयोगेन बौधायनाचार्यप्रणीतां बौधायनवृत्तिमाधारीकृत्य श्रीभाष्यनाम्ना ब्रह्मसूत्रग्रन्थस्य विशिष्टाद्वैतभाष्यं प्रणीतवन्तः । तत्रैव तेऽयं ध्रुः स्वसिद्धान्तम् यस्य संक्षिप्तः सारोऽयम्—

अनुष्टुभा—

ईश्वरश्चिदचिच्चेति पदार्थत्रितयं हरिः ।

स्थूलसूक्ष्मप्रभेदारूपां कल्पितो भेद ईरितः ॥

विशिष्टं च विशिष्टं च विशिष्टे इति बुध्यताम् ।

तयोरद्वैतमित्येष विशिष्टाद्वैत-विग्रहः ॥

अद्वैतमुभयोरेवं कार्यकारणयोस्तयोः ।

सत्यमेव जगत् सर्वं वर्णाश्रमवर्णहृरिः ॥

इत्येवं साररहस्यं विशिष्टाद्वैतस्य बोधयन्तः प्रपञ्चस्य सत्यतां वर्णाश्रमधर्मानुष्ठानम् जीवं चाणुम् भगवद्भक्त्यैव मुक्तिं प्रोचुः । संन्यासग्रहणमकिञ्चित्करं हरिभक्तिरत्रावश्यकीत्यादि बहुविस्तारोऽस्य सिद्धान्तस्य दाक्षिणात्य-देशे प्रचारोऽपि भूयान् । विस्तृतं संस्कृतबहुलं साहित्यं चास्य सिद्धान्तस्येति संक्षेपः ।

ततोऽग्रे वल्लभाचार्या उपतिष्ठन्ते । ये हि विनैव मायां केवलस्यैव ब्रह्माणः सृष्टिरचनां समर्थयन्ति । प्रबलं प्रमाणं तेषां 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति श्रुतिः ।

यथाहि एकं सुवर्णं परिणमत् कटकं कुण्डलम् अङ्गुलीयकं भवति । सुवर्णत्वं सर्वत्रैवानु-
स्यूतं तिष्ठति । तथैव—

एव-स्वभावात्तत्तं ब्रह्म विश्वात्मना

दृश्यतामागतं मूर्तिमद्रूपतः ।

कौ वदेदोश्वरस्यास्ति मूर्तिर्नहि

प्रोच्यते यौ हि वदे सहस्राक्षिपात् ॥

इत्यादि युक्त्या एकं ब्रह्मैव स्वशक्तिवशाद् बृहणत्वं नानात्वञ्चैतस्य प्रपञ्चतामेति । यतो हि स्वाभाविकी तस्य ज्ञानबलक्रिया ज्ञानेच्छाक्रिया विद्यते । अत्र बलशब्देनेच्छा गृह्यते । इमेऽपि—

ब्रह्म सत्यं जगत् सत्यं जीवो ब्रह्मैव नापरः :

श्लोकार्द्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः ॥

इति वदन्ति । श्रीकृष्णभक्त्या मुक्तिरित्येषामपि—ऋत्तिपक्षः । 'श्रीकृष्णः शरणां मम' इति मन्त्र एषाम् ।

इति मन्त्रोद्धारवीजपद्यम् । मम कर्मयोगरहस्यग्रन्थे ताराप्रेसमुद्रिते द्रष्टव्यम् तद्व्याख्यानम् । अस्यापि रत्नरत्नदर्शनस्य परिणामवादेऽन्तर्भावः शुद्धाद्वैतस्येति ।

इतोऽन्ये ये केऽपि प्राच्याः प्रतीच्या वा दार्शनिकाः । ते सर्वेऽपि परमाणुद्वयारम्भवादिनः । अद्यवावयविभावशून्यसंघातवादिनो विदत्तवादिन इमे । प्रतिविम्बाभासवादिनोऽपि अवशिष्टाः कियन्तोऽग्रे दर्शयिष्यन्ते ।

अवसाने वक्तव्यमेतदावश्यकं प्रतिभाति । यत् दर्शनसमन्वयं केचन अन्धहस्तिदर्शनन्यायेन कुर्वन्ति । तैऽनभिज्ञा दर्शनशास्त्ररहस्यस्य । न हि ऋषयोऽन्धा नापि तेषां दर्शनानि हस्त्यवयववत् स्थूलानि इति ।

अज्ञानकल्पितेयम् अन्धहस्ति-दर्शनन्यायकल्पना सर्वेऽपि ऋषयो ज्ञानिनो विवृतबोधा ऋतम्भरया प्रज्ञया स्वदर्शनान्याविश्रक्रुः । अधिकारिभेदेनैव शाखारुन्धति-न्यायेन स्थूलदर्शनात्सूक्ष्मदर्शनसमन्वयः समुचितः ।

शाखारुन्धतीत्यायश्च सर्वप्रसिद्धोऽस्ति । तथाहि—सप्तर्षिमण्डलमध्ये सूक्ष्मामरुन्धतीं दिदर्शयिषुः पुमान् द्रष्टारं प्रथमं वृक्षशाखां दर्शयति तदनन्तरं गगने सप्तर्षिमण्डलं दर्शयति । ततो यदत्र मण्डले याहि सूक्ष्मतमा तारा दृश्यते सैवारुन्धती तारेति जानीहि एवमेव सर्वदर्शनानां समन्वयो ज्ञेयः ।

तत्रापि स्थूलसूक्ष्माधिकारे रुचिभेद एव कारणम् यथा बुभुक्षानिवृत्तये विविधानि स्थूल-तिस्थूलानि सूक्ष्मातिसूक्ष्माणि अन्नजातानि भगवता निमित्तानि । तथैव रुचिभेदादेव दर्शनभेदः । उक्तं च प्रत्यभिज्ञादर्शनीयपूर्णता-प्रत्यभिज्ञाग्रन्थे—

अनुष्टभा—

यथा सृष्ट्यवभासार्थं 'सूर्य' निमित्तवान् प्रभुः ।

तथा स्वात्मप्रकाशार्थं शास्त्राण्यपि स नि-र्मलौ । १-१७८ ।

व्याकरणदर्शनम्

१७

यथैव जीवनोपायाः फलभेदविवर्जिताः ।

दृश्यन्ते विविधा लोके विविधा आगमास्तथा । १-२६१ ।

पुष्पदन्ताचार्येण तु स्पष्टमेव रुचिभेदोऽभिहितोऽस्ति दर्शनभेदे । तथाहि— शिखरिण्या—

त्रयी सांख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति

प्रभिन्ने प्रस्थाने परमिदमदः पश्यमिति च ।

रुचीनां वैचित्र्याद्बुजु-कुटिल-नाना-पयजुषां

नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥

एषु हि चतुर्षु प्राच्यानां यथान्तर्भावो दर्शितः । तथैव प्रतीच्यानामपि अवशिष्टानां गार्वे, आरिष्टाटल, काण्ट, डार्विन, निट्शे, न्यूटन, व्यूलर, मोक्षमूलर, मोनियर, सुपेन्हार प्रभृतिप्राचीना अर्वाचीना वा यथाशास्त्रं समन्वेयास्तेषां तेषां शास्त्राणि वीक्ष्येति संक्षेपः ।

अत्र प्राचीनेषु सर्वदर्शनसंग्रहोक्तेषु दार्शनिकेषु त्रिशिष्टीं द्वौ पाणिनिसोमानन्दी व्याकरण-प्रत्यभिज्ञादर्शनप्रवर्तकाविवह संक्षिप्य वक्तव्यौ स्तः !

व्याकरणदर्शनम् ॥१॥

तत्र पाणिनिः शब्दब्रह्माद्वैतं विविवक्ति । यस्य वैशिष्ट्यं साहित्यदर्पणे समासोक्त्य-लङ्कारोदाहरणे समुद्धृतं विद्यते—वसन्ततिलकया—

यैरेकरूपमखिलास्वपि वृत्तिषु त्वां

पश्यद्भिरव्ययमसंख्यतया प्रवृत्तम् ।

लोपः कृतः खलु परस्व-जुषो विभक्ते-

स्तर्लक्षणं तव कृतं ध्रुवमेव मन्थे ।

व्यासदेवोऽपि महाभारते तं स्तोति—अनुष्टुभा—

“शब्दब्रह्माणि निष्णातो ब्रह्मत्वमभिगच्छति ।”

भर्तृहरिरपि तथैव वाक्यपदीये स्पष्टं वक्ति—अनुष्टुभा—

अनादि-निधनं ब्रह्म शब्द-तत्त्वं यदक्षरम् ।

निवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥

अयं पाणिनिरपि शब्दस्य नित्यत्वात् अर्थभानं तत्र विवर्तमेवाख्याति । अत एव “इको यणचि ६।१।७७” इत्यादि-सूत्रेषु इकः स्थाने यण् स्यादित्यत्र इक उच्चारणस्थाने यण उच्चारणं कर्तव्यम् । इत्यर्थो भवति । न तु इकं हत्वा यणादेशो भवति । शत्रुवदादेशो नित्यशब्दत्वे कथं स्मादिति ।

मयापि पाणिनीय प्रबोधग्रन्थे लिखितमस्ति—अनुष्टुभा—

शबाद्यविद्यायोगेन धातु - ब्रह्म - विवर्तजम् ।

तिङ्मुबन्तादिकं नाना वन्दे पद-जगद्धितम् ।

एक एव धातुः ब्रह्मवत् शप् प्रत्ययादिभिः अविद्याभिः योगेन विवर्तमानः तिङन्तं सुबन्तम् इत्यादि पद-समूहरूपं हितकारि जगन्निर्माति, तद्धि पद-कदम्बकम् जगद् अहं वन्दे । यथा ब्रह्म अविद्यायोगेन नाना जगद् भवति । तथैव धातुरपि शप्प्रभृति-विकरणप्रत्ययैः तिङा च योगेन तिङन्तं पदम् । कृतप्रत्यययोगेन शब्दो भूत्वा प्रातिपदिकसंज्ञया सुबादिप्रत्ययैः सुबन्तं पदजातं जायते । इति व्याकरणे धातुरेव ब्रह्मस्थानीयो ज्ञेयः ।

अत्रापि सूक्ष्म-सूक्ष्मतरदृष्ट्या यदि दर्शनीयं चेत् तदा तदपि स्फुटं ब्रह्मत्वं सङ्गच्छते सम्यक् । पश्यन्तु—

यथा तत्र जगति चेतन-जडभावौ विद्येते । जङ्गमाः प्राणिनः साक्षादेव ब्रह्मरूपिणः ।

‘अनेन जीवेनात्मना प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि’ इति चेतनात्मकं ब्रह्म । जगच्च जडात्मकं भवति ।

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

इति परम्परया ब्रह्म जडात्मतां गच्छति ।

तथैव धातुरपि साक्षात्तिङन्तपदं भवति । सुबन्तं पदं तु धातुतः कृदन्तं भूत्वा पश्चात् प्रातिपदिकतया भवतीति जडं तत् ।

इतोऽग्रे सूक्ष्मतरचिन्तने एक एवास्मच्छब्दोऽनेकतां गच्छतीति अदभुतं वैचित्र्यं निर्गच्छति । तथाहि—

सर्वेऽपि जना आत्मानम् ‘अहम्’ ‘अहम्’ इति शब्देन बोधयन्ति । यदि द्वौ सङ्गतौ भवतश्चेत्तत्रैकः ‘अहम्’-आत्मानं वदन् द्वितीयं ‘त्वम्’ इति शब्देन बोधयति । तत्र परस्परम् ‘अहं त्वम्’ इति शब्दद्वयं (पदद्वयात्मकं) वदन्ते । तत्रैव तृतीयश्चेदागच्छेत्तदा ‘स’ इति पदं तस्य कृते प्रयुज्यते । वस्तुतस्तु सोऽपि अहमेवात्मानं कथयति । इत्थमेकमेव ब्रह्म यथाऽनेकतां गतं सज्ज-गद्भवति । तथैव एकमेवाहम् पदं त्वं स सा तद् इत्यादि विविधतां गच्छति । यस्य सूक्ष्मदृष्टिरस्ति स पश्यतु । अलिङ्गे युस्मदस्मदी पूर्वम्, परस्मात् स सा तदिति त्रीणि लिङ्गानि ते युस्मदस्मदी एव भवतस्ततो हि एकावशतिर्जायते । एकमेव अहमिति पदम् । तदेवमदभुता ब्रह्मवृद्धिस्तयोर्द्रष्टव्या । (अहं त्वं स सा तत् ते तानि इत्यादयोऽहमिति वदन्त एव ।

रूपेऽपि साम्यम् । त्वं भूत्वा एकावशतिर्धा । तद् भूत्वा त्रीणि लिङ्गानि प्राप्नोति इत्येव तु पदं पद्धत्या दर्शनीयमस्ति । पश्यन्तु—अहम् त्वम् । माम् त्वाम् । मया त्वया । मह्यम्

तुभ्यम् । मत् त्वत् । मम तव । मयि त्वयि । इत्येकवचनरूपाणि द्विवचने तु इतोऽपि सारल्यम् ।
तथाहि—आवाम् २ युवाम् २ । आवाभ्याम् ३ युवाभ्याम् ३ । आवयोः २ युवयोः २ इत्यलम् ।

बहुवचने स्वरूपस्थितिदर्शनीयैवास्ति—वयम् यूयम् । अस्मान् युष्मान् । अस्माभिः
युष्माभिः । अस्मभ्यम् युष्मभ्यम् । अस्मद् युष्मद् (अस्मत् युष्मत्) अस्माकम् युष्माकम् । अस्मासु-
युष्मासु । इत्यद्भुतं साम्यम् अस्मद्युष्मच्छब्दयोः सूक्ष्मदृष्ट्या दृशेलिमम् ।

किं वाच्यं व्याकरणस्य ब्रह्मनिरूपणम् । एक एव सत्तार्थको भूधातुः दशलकारयोगेन तेषां
नवधा प्रत्ययभेदेन नवविधो भवति । ततोऽपि णिजादिप्रतिक्रियाभेदेन तदनन्तरं नामधात्वादि-
प्रत्ययमालाभेदेन ब्रह्मवदनन्ततामेव गच्छति । तत्र गुणवृद्धिसम्प्रसारणादिकृत्यमपि यथाधातु
दर्शनीयमेवेति ।

इत्यतः सर्वथा ब्रह्मवद् गुणवृद्धिसम्प्रसारणादि - विवर्तनेन धातुरनन्ततामृच्छतीति
प्रशंसनीयं व्याकरणदर्शनं पाणिनीयम् । शालिन्या पश्यन्तु ब्रह्माद्वैतं शब्दशास्त्रस्य ।

एको धातुः प्रसृतेर्वाधौणात्,

तिङ्कृत्-सुव्योगादनन्तत्वमेति ॥

ब्रह्माद्वैतं शब्दशास्त्रस्य बोध्यं

धातु-ब्रह्मप्राप्तं तिङ्मुबन्तम् ॥

शब्दशास्त्रस्य अष्टकं ग्रन्थः (अष्टाव्यायीग्रन्थः) त्रिलोकी विद्यते । यस्य स्यान्चक्षुः
स पश्यतु । १४ चतुर्दश शिवसूत्राणि १४ चतुर्दश भुवनप्रतीकानि सन्ति । तिङ्कृतद्वित
प्रत्यया हि त्रिलोकी-सूचकाः । १ संज्ञाधिकारो २ धातुप्रत्ययाधिकारः ३ स्त्रीप्रत्ययाधिकारः
४ तद्धितप्रत्ययाधिकारः ५ संहिताधिकारः ६ अङ्गाधिकारः ७ पदाधिकारः । इति सप्त लोकाः ।

किं किं वच्मि अत्र लघु-निबन्धे । पाणिनीयाष्टकं हि विचित्रं जगदेव विद्यते । अत्रादान-
प्रदानं प्रचलति । यथा जगति एकोऽन्यस्य साहाय्यं स्वकर्मणा करोति । तथैवात्राष्टके सूत्रमेक-
मन्यस्य साहाय्यं करोति । तदपि स्वेतरस्येति परस्परम् आदानप्रदानप्रद-सूत्रात्मके जगति
उपकार्योपकारकभावोऽनिरतं चलति । अत्र सर्वमेव जशन्चक्र-चालकं साधनचक्रं चलति
निरन्तरम् । अनुबन्धकर्तृकानि तक्षककल्पानि मार्जकतुल्यानि वा मार्जका यथा अवस्करान् दूरी-
कुर्वन्ति तथैवात्र चतुर्धुरीण- (चौधुरी) स्थाने 'उपदेशेऽजनुनासिक इत् १।३।२' इत्यादि सूत्राणि ।
'तस्य लोपः १।३।९' इति मार्जकस्थाने । अन्यसूत्राणि सौचित्यसदृशानि च प्रयोगसाधकानि ।
न्यायाधीशसूत्राणि च विप्रतिषेधाऽसिद्धादि-बौधकानि विराजन्ते । यदर्थं मया पाणिनि-प्रशस्ति-
नाटके बहुविस्तृतं विशदं विवृतमस्ति वंशस्थेन—तथाहि—

समाजशास्त्रावगतिर्भवेदित-

स्तथेतिहासादि नयादि बुध्यते ।

न केवलेयं पदसिद्धिसंहिता

द्विजत्व-सम्पादन-सञ्चिकाऽद्भुता । इति ।

अष्टके सूत्रक्रमेऽपि बहु रहस्यं सम्भूतं विद्यते । वेदेषु यथा मन्त्राणामानुपूर्वी भवति ।

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वागवज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्र-शत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥

इत्यादि वैगुण्यगर्होदिताऽस्ते तथेहापि अष्टाध्याय्यां सूत्रक्रमभङ्गेऽक्षरमात्रादिवैगुण्येऽपि महान्तो दोषा उद्भवन्ति । ते हि सुधीभिरेव सूक्ष्मदृशा दृशेलिमाः । अहन्तु सम्प्रति—
वंशस्थेन—

क्रमोपबन्धेऽप्यथ लाघवे मुने-

स्तपः-प्रकर्ष-प्रतिभा-परिश्रमौ ।

विलोक्य मुग्धोऽस्मि च वक्तुमक्षमः

प्रशीलयन्तः प्रविद्वन्तु पण्डिताः ।

शब्दानां मीमांसकवन्नित्यरव-वादिन इमे वैयाकरणाः स्फोटसिद्ध्या परा पश्यन्ती मध्यमा
वैखरी-क्रमेण व्यवहारं वर्तयन्तीति संक्षिप्तं व्याकरण-दर्शनं समाप्तम् ।

इत्थं पूजिततरस्यापि दर्शनस्यास्य अध्ययनाऽध्यापनं बहु विगुणितं विद्यते । इत्यतः
केन्द्रशासकैः पाणिनीयाष्टकाधारमस्याध्ययनाध्यापनं सावधानं प्रबलप्रयत्नप्रयोगम् पुनः प्रवर्त-
नीयमिति मे भूयो भूयोऽनुरोधः ।

प्रत्यभिज्ञादर्शनम् ॥२॥

दर्शनमिदं प्रतिबिम्बवादं स्वीकरोति । अतिस्वच्छायां संविदि सर्वरूपेण स्वयमेव
स्वशक्त्या शिवः प्रतिबिम्बते । वह्नेर्दाहिका शक्तिः प्रकाशशक्तिर्वा किं बलितो भिन्ना भवति ?
कदापि नहि । तथैव शिवः शक्तिः । इति कथने भेदः पदार्थस्तु एक एव । शिवो वा स्याच्छक्तिर्वा
स्यात् । शक्ति-शक्तिमतोरभेदात् । उक्तं च प्रबोध-पञ्चदशिकायाम् महामहेश्वराचार्येणाभिनव-
गुप्तदेवेन—

अनुष्टुभा—

शक्तिश्च शक्तिमद्रूपाद् वेपतिरेकं न बाञ्छति ।]

तादात्म्यमनयोर्नित्यं बल्लिदाहिकयोरिव ॥२॥

तेनैव परमार्थचर्यायामपि प्रोक्तम्—

उपजात्या—

आदर्शकुक्षौ प्रतिबिम्बकारि,

समर्पकं स्याद् यदि मानसिद्धम्

सुस्वच्छसंविन्मुकुरान्तराले

भावेषु हेत्वन्तरमस्ति नान्यत् ॥५॥

इति कथयितुन्तु विम्बशून्यः प्रतिविम्बवादोऽस्ति । वस्तुतस्तु स्वातन्त्र्यवाद एव पर्यवसन्नः सिध्यति । तथाहि—

संविद्धनस्तेन परस्त्वमेव
त्वय्येव विश्वानि चकासति द्राक् ।
स्फुरन्ति च त्वन्महसः प्रभावात्-
त्वमेव चैवां परमेश ! कर्ता ॥६॥ इति ॥

स्तुवन्ति च बहवः—

चिन्तामणी भट्टनारायणपादः

निरुपादानसम्भारमभित्तावेव तन्वते
जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ।

इति वटवृक्षन्यायेन मयूराण्डन्यायेनास्य दर्शनस्य विकाशः सोमानन्ददेवादारभ्य श्रीमद्भू-
गवदुत्पलदेवैरभिनवगुप्तपादैराचार्य रामेश्वरश्यामहोदयैश्च महामहिमशालिभिर्महायोगिभिः शिव-
दृष्टिशास्त्रेण, ईश्वरप्रत्यभिज्ञादिग्रन्थेन, तन्त्रालोकादिना महता ग्रन्थराशिना, पूर्णता-प्रत्यभिज्ञादिना
च ग्रन्थरत्नेन, संपरिष्कृतं संवद्धितं दर्शनमिदं शैवदर्शनं काश्मीरदेशोद्भवमिति जगति प्रख्यातं
विद्यते ।

दर्शनं चेदं नाम्ना परमाद्वैतापरनामा स्वातन्त्र्यवाद इति प्रसिद्धम् हि कथयितुम्
विम्बशून्यं प्रतिविम्बं वक्ति । वस्तुतस्तु स्वातन्त्र्य-शक्तिजातमेव विश्वं मनुते ।

सर्वदर्शनसंग्रहग्रन्थेऽपि शैवदर्शनं प्रत्यभिज्ञादर्शनमिति नाम्ना निरूपितमस्ति ।

एतस्य दर्शनस्य विमर्शो भवति—महेश-वक्त्रेण—

स्वयं विचित्रशक्तिर्भवन् मितोऽणुजीवः
शिवोऽमितोऽहमाये जगत्त्वमादिशक्त्या
विनोदहेतु सत्यं जगन्निरीक्षमाणो
विभामि विद्ययाऽहं सदैव शम्भुनाथः ॥इत्यादि॥

स्वयं स्वतन्त्रः सर्वशक्तिः शिवो भगवान् स्वेच्छयैव स्वात्मानं षट्कञ्चुकैर्बद्धो मितो
भवन् जीवत्वं जगत्त्वञ्चेति । अत्र दृष्टान्तोऽस्ति । यथा राजा क्रीडा कौतुकी भवन् मन्त्र्यादिभिः
सङ्गत्य आत्मानं तत्साम्यं नयति । तथैव 'स एकाकी नारमत । एकोऽहं बहु स्याम् ।'
इत्यादि श्रुत्यनुसारम् क्रीडनकौतुकी हीनतामनेकतां च वैविध्यमासादयति । तथाहि—
उपजात्या (१२)—

राजा यथा क्रीडन-कौतुकी भवन्
मन्त्र्यादिभिः स्वं विदधाति तुल्यताम्

तथैव शम्भुः किल कौतुकी विभु-
जंगत्व-जीवत्वत एति विश्वताम् । इति ।

ईश्वरस्य कीडनक्षेत्रमेव जगदिति प्रत्यभिज्ञाशास्त्रस्य डिण्डिमघोषः ।

यथा हि स राजा क्रीडाव्यग्र आत्मानं विस्मृत्यैव तिष्ठति । यदा हि स्वात्मानं राजानं स्मरति । तदैव क्रीडां विहाय पुना राजकार्यं गृह्णाति । तथैव शम्भुदेवो जीवतां गतोऽपि यदा स्वात्मानं प्रत्यभिजानाति । तदैव शिवत्वे सत्येव जीवतां गतोऽपि जीवन्मुक्तः सन् पुनः स्वां शिवतां स्मरन् निर्भीकः 'तत्र कः शोकः को मोहः' इति सच्चिदानन्द एव तिष्ठति । अत एवोक्तम् । जीवस्य स्वप्रत्यभिज्ञैव मुक्तौ हेतुस्तत्रैव हेतौ परमगुरुप्रसादः शक्तिपातादय एव साहाय्यमाचरन्ति । इत्येवमदमुतमिदं दर्शनम् भगवता श्रीकृष्णेनापि चतुर्थेऽध्याये भगवद्गीताग्रन्थे समर्थितम् ।
तथाहि--अनुष्टुभा--

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् । (४।३)

किं बहुना भगवान् एतस्यैव प्रत्यभिज्ञा-दर्शनस्य आगमशास्त्रस्य व्याख्यानं करोति गीता-शास्त्रे अष्टादशभिरध्यायैः । अत एवार्जुनोऽपि गीताव्याख्यानं श्रुत्वाऽवसाने श्रीकृष्णं प्रतिवक्ति--
अनुष्टुभा--

नष्टो मोहः स्मृतिलब्ध्वा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत

स्थितोऽस्मि गत-सन्देहः करिष्ये यचनं तव । (१७।७३)

हे अच्युत ! देहच्छन्नोऽपि स्वरूपे स्थित ! त्वत्प्रसादात् भवच्छक्तिपाताद्धेतोः मया स्मृतिः स्वप्रत्यभिज्ञा लब्धा । जीवत्वप्रयोजको मोहः नष्टः । इमे मे सम्बन्धिनः कथमेनान् हन्मि । इति अज्ञानं व्यपगतम् सम्प्रति गतसन्देह आणवमलसूत्र्यः स्वरूपे स्थितोऽहमपि भवद्रूपतामेव गतोऽस्मि । तत्र को मोहः कः शोकः सच्चिदानन्दे मयि । अतस्तव वचनं 'मामनुस्मर युध्य च' इत्युदितं युद्धं जीवन्मुक्तः सर्वमपि गार्हस्थ्यं कर्म च करिष्ये । नास्ति संन्यासग्रहण-प्रयोजन-मित्तरथः । अयमेव प्रत्यभिज्ञादर्शननिष्कर्षो यो हि व्यासेन श्रीकृष्ण-पार्थ-संवाद-द्वारा विवृतः । इत्यलम् ।

तथाहि--उपेन्द्र वज्रया--

शिवोऽहमानन्दघनो महेशः

स्वयं प्रकाशश्च परप्रकाशः ।

परं न मतोऽस्ति तु किञ्चिदव्ययत्

स्वयं परं सर्वमिव यतोऽहम् ।

अनुष्टुभा--

प्रपञ्चोत्तीर्णरूपाय नमस्ते विश्वरूपिणे

सवानन्द-प्रकाशाय स्वात्मनेऽनन्तशक्तये । इत्यादि ।

ईशावास्योपनिषद्यपि—

इति सुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ।

अन्यदेवाहुर्विद्यया अन्यदाहुरविद्यया ॥१३॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥१४॥

इदमेव प्रत्यभिज्ञाशास्त्रं मुक्तिं मुक्तिं चेत्युभयमपि ददाति । पूर्वतना राजान इदमेव दर्शन-
माश्रित्य राज्यं चालयन्तोऽपि मुक्ता (जीवन्मुक्ता एव) तिष्ठन्ति स्म जनकादयः कीर्तिताः । क्षेमेन्द्रेण
बुद्धचरिते उपजात्या—

ध्रुवानुजो यो बलि-वज्रबाहू वंभ्राजमाषाढमथान्तिदेवम्

विदेहराजं जनकं प्रतीमः पाकद्रुमं सेनजितश्च राज्ञः ॥ इत्यादि ।

निगमागमचर्चायामिदमेवागमशास्त्रं सर्वाभ्यर्हितं प्रथितम् पश्चाद्धि निगमा ब्रह्मणो मुखाद्धि-
निर्गताः । यतो ब्रह्मा चतुर्मुखत्वेन रूप्यते ।

अनुष्टुभा—

आगमं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।

अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः ॥ इत्यादि

बहुभिर्बहुधा संक्षिप्तश्रायं वादः । तथाहि—शार्दूलविक्रीडितेन—

यस्मादेषणवित्-क्रिया यदुदिता ह्यानन्दचिद्भूमयो

यस्यैवोद्धरशक्तिर्वैभवमिदं सर्वं यदेवंविधम् ।

तद्धासन्निकतत्वमद्वयमयं स्वातन्त्र्यपूर्णप्रथं

चित्ते स्ताच्छिवशासनागमरहस्याच्छावनध्वंसि मे ।

उत्पलदेवस्तु नलदमयन्तीदृष्टान्तेनैव सर्वं प्रत्यभिज्ञारहस्यमुपदिशति । निभालयन्तु
भवन्तस्तत्र भवन्तः—शार्दूलविक्रीडितेन—

तंस्तैरप्युपयाचितं रूपनतस्तद्व्याः स्थितोऽप्यन्तिके

कान्तो लोकसमान एवमपरिज्ञातो न रन्तुं यथा ।

लोकस्यैष तथाऽनवेक्षितगुणः स्वात्मापि विश्वेश्वरो

नंवालं निजवैभवाय तदियं तत्प्रत्यभिज्ञोदिता ।

स्वात्मप्रत्यभिज्ञापि तु ईश्वरप्रणिधानादनुपायाच्छाश्वतशाक्ताणवान्यतमोपायाद्गुरुकृपा-
दिनैव भवतीति विवेकः । दर्शनस्यास्य संक्षिप्तं सारोऽयम्—

अये स्वात्मानः सहृदयाः सुहृदः समानशीलव्यसनिनो वयं विश्वमानवाः परमार्थत

२४

सर्वदर्शन-समन्वयस्य

एकात्मनोऽपि आपाततो देहादिप्रथाप्रथितात्यन्त-भेदा एव विभासमानाः स्मो मायापदे । तथापि प्रत्यभिज्ञात-स्वरूपः सन् अहमेवास्मि शिवस्वरूपी ज्ञातस्वरूपो भवान् इव । भवान् वा अहमिवेति ।

किं बहुना भवानहमिव विश्वरूपः सृष्टिस्थितिप्रलयनिग्रहानुग्रहपञ्चकृत्यस्वभावो देश-कालानवच्छिन्नस्तत्तदवभासकः । स्वातन्त्र्यात् परावाग्रूपात् समुच्छलत्स्वभावात् क्रमविधुरादपि क्रमादुद्भूतेभ्यो वैखर्यात्मतापन्नेभ्यो वर्णमन्त्रपदरूपेभ्यः प्रमाप्रमातृप्रमाणस्वरूपेभ्यः प्रमेयता-मुपमतेभ्यश्च ज्ञानकर्मेन्द्रियान्तःकरणतद्ग्राह्योदन्तापन्न-तन्मात्रपञ्चक-पञ्चभूतादिभ्यो व्यवहरन् जानन् कुर्वन्नप्यस्मीत्यत्र नास्ति विप्रतिपत्तिः ।

अतश्च वेद्यवर्णः समस्तः प्रकाशाभिन्नसंविदात्मभवदभिन्नो भवन् भातीति विश्वं भातीति भवान् भाति, भवन् भातीति विश्वम्भाति । इत्यतः स्वात्म-शिवप्रकाशो विश्वप्रकाशः स्वरूप एवेति परमाद्वैतेऽस्मिन् द्वैतत्वेन विभातं किंचिदविद्यादिद्वैतं निषिद्धं कुर्वाणानामद्वैतिनां फलतो द्वैत-स्वीकार इव न द्वैत-स्वीकारोऽत्र लेशतोऽप्यस्तीति ।

स्वातन्त्र्यवादेऽस्मिन् परमेश्वराभिन्ना पारमेश्वरी शक्तिरेव स्वातन्त्र्य-विमर्शादिनामाभिधेया सर्वं प्रकाशयति स्थापयति विलापयति स्वस्मिन्नेवेति न किञ्चिदपि अप्रातीतिकं भवति ।

अतः स्वस्मिन् स्वशक्त्यैव विभासमानं विश्वमिदं कथयितुं विम्बशून्यं प्रतिविम्बं वस्तुतस्तु स्वातन्त्र्यं विभातीति भवानेव भगवानखिलविमर्शकः शिवः । इति शम् ।

न निन्दामि न च स्तौमि न करोम्यपि किञ्चन ।

कुर्वंस्त्वत्प्रेरितो वेद्य त्वत्कृतिर्मे कृतिर्ननु । (पूर्णताप्रत्यभिज्ञा)

उपजात्या—

स्वयं प्रकाशस्य चिदात्मनो मे स्वातन्त्र्यमेतन्नहि किञ्चिदव्यत्

शिवादिभूम्भ्यस्तसमस्तविश्वरूपेण चैकोऽपि विभामि सोऽहम् ।

शिवादीनि तत्त्वान्यस्य दर्शनस्य । तथाहि—

१ शिवः २ शक्तिः ३ सदाशिवः ४ ईश्वरः ५ शुद्धविद्या ६ माया ७ कला ८ विद्या ९ रागः १० नियतिः ११ कालः १२ पुरुषः १३ प्रकृतिः १४ बुद्धिः १५ अहङ्कारः १६ मनः १७ श्रोत्रम् १८ त्वक् १९ चक्षुः २० रसना २१ घ्राणम् २२ वाक् २३ पाणी २४ पादौ २५ पायुः २६ उपस्थः २७ शब्दः २८ स्पर्शः २९ रूपम् ३० रसः ३१ गन्धः ३२ आकाशः ३३ वायुः ३४ तेजः ३५ जला ३६ भूमिः ।

इति षट्त्रिंशत् (३६) तत्त्वानि । १. इच्छा २. ज्ञानं ३. क्रियेति । १-पाशः २-पशुः ३-पशुपतिः । इतिवा त्रिकशास्त्रमित्यपि संज्ञा एतस्य दर्शनस्य ।

शिखरिण्या—

अभिज्ञानं स्वीयं यदि समयते कोऽपि सुकृती

तथाप्यस्मिन् भावे नहि दृढतया तिष्ठति नु सः ।

अभिज्ञाते स्वस्मिन् स्फुरति सति कश्चिद् दृढमति-
द्वन्द्वचान्यत्सर्वं स्वकमुपगतं श्चेत् स हि शिवः ॥

वसन्ततिलकया—

यो निश्चयः पशुजनस्य जडोऽस्मि कर्म-
सम्पाशितोऽस्मि मलिनोऽस्मि परेरितोऽस्मि ।
इत्येतदन्य - दृढ - निश्चय - लाभ - सिद्ध्या
सद्यः पतिर्भवति विश्व-वपुश्चिदात्मा ॥

इति समाप्तं प्रत्यभिज्ञादर्शनम् ।

अत्रापरेषां श्रीरामानन्द-पूर्णप्रज्ञ-नकुलीश (पाशुपत) शैव-रसेश्वरादि- (आयुर्वेदादि)-
प्राचीनानां दर्शनानां नवीनानां च रामावतारीयपरमार्थदर्शनं, भारद्वाजीयमीमांसादर्शनम्,
आङ्गिरसीयदैवमीमांसादर्शनं चेत्यादीनां संक्षिप्तः समन्वयः प्रदर्श्यते ।

अथ श्रीरामानन्ददर्शनम्

“पदार्थत्रितयं रामश्चिदचिदीश्वराख्यया ।

रामानन्दमहाचार्या जगुरेवं स्वदर्शने ॥”

अत्र चिदचिच्छरीरविशिष्टत्वेन एकमपि चिदचिदीश्वरवाचकनामभेदैः त्रिकमुच्यते ।
तत्र धारकत्वनियन्तृत्वशेषित्वयोगात् सर्वशरीरिणां सर्वकार्यकारणभूतं सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादि-
सकलकल्याणगुणगणास्पदतया सकलफलप्रदं मुमुक्षूणामाश्रयभूतं निखिलवेदान्तवेद्यं सीतापतिं
पुरुषोत्तमं श्रीराममीश्वरं निरूपयन्त आचार्यवर्याः स्व-वैष्णवमतावजभास्करे कथयन्ति—अध्वरया—

‘विश्वं जातं यतोऽदस्तदवति निखिलं यश्च लीनाति यस्मिन्,

सूर्यो यत्तेजसेन्दुः सकलमविरतं भासयत्येतदेवः ।

यद्भूतीत्या वाति वातोऽवनिरपि सुतलं याति नैवेश्वरोऽज्ञः,

साक्षी कूटस्थ एको निखिलशुभगुणः सर्वगः सर्ववेदी ॥’

यथा च श्रुतिः—

“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्य-

भिसंविशन्ति तद्विज्ज्ञासस्व तद्ब्रह्म ।” तथा च “भीषास्माद् वातः

पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादिन्द्रश्चाग्निश्च मृत्युर्धावति

पञ्चमो यः सर्वज्ञः सर्वविद्” इति ।

स एवेश्वरः परमेश्वरशब्देन, परमात्मशब्देन, ब्रह्मशब्देन रामशब्देन वा शास्त्रेषु
व्यवह्रियते । स च सर्वेषां द्रव्याद्रव्यगुणानां शरीरी । स ईश्वरो विभुश्चेतनश्चाप्यस्ति । विविधं
भवतीति विविधं जगद्भावयतीति विभुः ।

‘सोऽकामयत बहु स्याम् ।’ ‘ततो रात्र्यजायत ।’

इत्यादि श्रुत्या तस्य विविधं भवनं स्पष्टम् ।

ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वाधारोऽनन्तश्चाप्यस्ति । तस्यैवोर्णनाभिरिव निमित्तोपादानसहकारि-
भेदेन त्रिविधकारणता सिद्धान्तसंमता । बहुस्यामिति सङ्कल्पवेष्टेण स निमित्तकारणं भवति ।
सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टवेष्टेण स उपादानं भवति । ज्ञानशक्त्यादिविशिष्टवेष्टेण स एव सहकारिकारणं
भवति । यथा हि प्रमेयोद्देशभास्करे चाप्युक्तम्—

‘त्रिविधा हेतुता रामे जगतः सम्प्रकीर्त्तिता ।

सूक्ष्माचिच्चिद्विशिष्टत्वादुपादानं हि राघवः ॥

सङ्कल्पेन विशिष्टत्वाद् रामे निमित्तहेतुता ।

कालान्तर्यामिरूपत्वाद् रामे हि सहकारिता ॥’

नन्वीश्वरस्य जगदुपादानत्वे विकारित्वं स्याद्, उपादानगतसर्वदोषाणां तत्रैव सिद्धेः ?
तन्न ! यद्यपीश्वरः चिदचिद्विशिष्टो भवति । तथापि विकारस्य परिणामस्य च विशेषणद्वारैव
तस्मिन्स्वीकृतत्वात् । सर्वैरेव सत्कर्मभिः स समाराध्यश्च भवति यथाहि चोक्तमाचार्यवर्यैरेव—
लघुरया—

‘श्रीमानर्च्यः शरण्यो बहुविधविबुधैर्योगिगम्याङ्घ्रिपद्मो,

स्पृश्यः क्लेशादिभिः सत्समुदितसुयशाः सूरिमान्यो वदान्यः ।

शश्वच्छ्रीरामचन्द्रः सुमहितमहिमा साधुवेदरक्षेभ्यः,

निर्मृत्युः सर्वशक्तिर्विकलुषविजरो गीर्मनोभ्यामगम्यः ॥’

(श्रीवर्णवमताञ्जभास्करे)

तदीश्वरस्य क्लेशादिभिरस्पृश्यविषये भगवता पतञ्जलिनापि योगसूत्र उक्तम्—

“क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ।”

स च रामाख्य ईश्वरः सदा हि दोषविहीनो नित्यगुणी, करुणासागरः, सर्वशेषी, सर्वदेह-
श्चाप्यस्ति यथाहि श्रीरामानन्दवेदान्तसारे—

“सर्वकर्मसमाराध्यः सर्वकर्मफलप्रदः ।

सर्वदेहश्च सर्वस्यो राम एव न चापरः ॥”

तद् ब्रह्म पञ्चविधधर्माश्रयत्वात्-पर-व्यूहविभवान्तर्याम्यर्चावतारभेदात् पञ्चविधमस्ति ।
पालनात् पूर्णत्वाच्च परः श्रीराम उच्यते । रमते सर्वस्मिन् जगति रमयति वा निखिलं जगदिति
रामः ।

स च निखिलावतारकारणभूतोऽवतारी, न चावतार एव परः । उक्तं यथा हि श्रीमद्-
वाल्मीकि-रामायणे—

“परो हि भगवान् रामः, परे लोके विराजितः ।” (वा० रा०)

वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रद्युम्नः अनिरुद्धश्चेति चतुर्धा व्यूहः । विभवो मत्स्य-कुर्म-वाराह-नृसिंह-वामन-परशुराम-श्रीराम-श्रीकृष्ण-बुद्ध-कल्किभेदाद् दशधा । अत्र शरणागतप्रक्षणार्थो मोक्षोपायदर्शनार्थो धर्ममर्यादास्थापनार्थश्च श्रीरामावतारः । अयं रहस्यावतारः । न हि परं ब्रह्मैव यस्य कस्य गृहेऽवतरति । सर्वेषामवताराणां हेतुभूतः श्रीरामः । अत एव सोऽवतारीत्युच्यते । यथा श्रीमद् वाल्मीकि-रामायण एव प्रोक्तम्—

“श्रीरामः स परं ब्रह्म” इति

दाशरथिभूत्वायोध्यायां स एवावातरत् । अन्तर्यामित्वं सर्वत्र जीवसुहृत्त्वेन हृदयप्रदेशावस्थितत्वं तत्तद्दोषैरस्पृष्टत्वं चेति । अर्चावतारस्तु मूर्तिविशेषः । तद्विषये प्रोक्तमाचार्यवर्यैरेव—
उपजात्या—

‘अर्चावतारोऽपि च देशकाल-प्रकर्षहीनः श्रुतिसम्मतश्च ।

सहिष्णुरप्राकृतदेहयुक्तः, पूर्णोऽर्चकाधीनसमात्मकृत्यः ॥’ (११७)

‘स्वयं व्यक्तश्च देवश्च सैद्धो मानुष इत्यसौ ।

गूह्यग्रामादिदेशेषु वर्तमानश्चतुर्विधः ॥’ (११८) वं०म०भा०)

अर्चावतारस्य ज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्ति-तेजोरूपषाड्गुण्याश्रयत्वमपि शास्त्रे प्रोक्तं यथा हि—

‘सर्वातिशयषाड्गुण्यं संस्थितं मन्त्र-बिम्बयोः ।

मन्त्रे वाच्यात्मना नित्यं बिम्बे तु कृपयास्थितम् ॥’

तथा च सीतानाम्नी भगवतो नित्या शक्तिः । शक्तिशक्तिमतोरभेदात् सापि भगवत्स्वरूपैव । अत एव तस्याः परमेश्वरस्वरूपायाः श्रीभगवत्स्वरूप एवान्तर्भावः । यथा स्मृतिः—

‘शक्तिश्च शक्तिमद्रूपाद् व्यतिरेकं न वाञ्छति ।

तादात्म्यमनर्थो नित्यं बह्विदाहिकयोरिव ॥’

अथ चिच्छब्देनात्र जीवो विवक्षितः । चिनुते धर्मार्थकाममोक्षानिति, चिनोति मुक्तिसाधनं भक्तिं प्रपत्तिमिति वा । स चाजडद्रव्यरूपः, प्रत्यग्, अणुपरिमाणोऽस्ति । आत्मशब्दवाच्योऽपि जीव एवास्ति । स च परब्रह्माणो रामस्य शेषः, कर्मकर्त्ता, कृतानां कर्मणां फलभुक् चापि । यथाहि श्रीरामानन्दाचार्यवर्यैरुक्तम्—स्रग्धरया—

‘अल्पज्ञश्चेतनोऽजः सततपरवशः सूक्ष्मतोऽत्यन्तसूक्ष्मो,

भिन्नो बद्धाविभेदः प्रतिकुणपमसौ नैकधा सूरिवर्यः ।

श्रीशाक्रान्तालयस्थो निजकृतिफलभुक् तत्सहायोऽभिमानी,

जीवोऽसौ प्रोच्यते श्रीहरिचरणरतः तत्त्वजिज्ञासुवेद्यः ॥”

(श्रीवैष्णवमताब्जभास्करे)

आत्मनो नानात्वमत एव प्रतिशरीरं भिन्नत्वमप्यास्थेयम् । यद्यात्मनः प्रतिशरीरं भिन्नत्वं न स्यात्तर्हि एकस्मिञ्छरीरे जायमानं दुःखं सुखं वा सर्वेवैव शरीरेषु तस्य प्रतिभानं स्यात् ! एवं चात्मनो नानात्वं नैयायिकानां साङ्ख्यानं चाप्यभिमतमेव ।

यथा हि चोक्तं श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्येण सिद्धान्तमुक्तावल्याम्—

‘सत्यं ज्ञानमिति हि ब्रह्मपरं जीवेषु नोपयुज्यते । ज्ञानाज्ञानसुखित्वादिभिर्जीवानां भेदसिद्धौ सुतरामोश्वरभेदः । अन्यथा बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिः ।’ (का० टी० ४६) तथाहि तर्कसंग्रहकार-श्रीमदन्तम्भट्टेनापि—

‘ज्ञानाधिकरणमात्मा । स द्विविधः । जीवात्मा परमात्मा चेति । तत्रेश्वरः सर्वज्ञः परमात्मा एक एव जीवस्तु प्रतिशरीरं भिन्नो विभुर्नित्यश्च ।

यत्र क्वचिज्जीवाद्वैतवचनान्युपलभ्यन्ते तानि सर्वाणि प्रकारैक्यविषयाणि । मुक्तौ सर्वेषां जीवानां साम्यमेव । एवं च जीवाः परमेश्वरादपि भिन्नाः परस्परं चापि । अत एव केचन मुक्ताः केचन बद्धाः केचन नित्या इति विभागोपपत्तिः । इत्थं नित्यबद्धमुक्तभेदाज्जीवाः त्रिविधाः सन्ति ।

अत्र भक्तिप्रपत्तिसेवनं धर्माचारान्तर्गतम् । रागद्वेषेभ्यामदमोहमात्सर्यादि-महादोषान् परित्यज्य ब्रह्मध्यानपरायणता भक्तिः । भगवद्भक्तिरपेक्षते वर्णमाश्रमं वा । सर्वाधिकारा हि सा । सर्वधर्मान् सर्वाभिमानान् दूरीकृत्य भगवच्चरणाश्रितः प्रपन्नः । प्रपन्नस्तु भगवच्चरणातिरिक्तं नान्यच्चिन्तयति न वाकाङ्क्षति । भक्तस्तु भक्तिबलात् किमपि अपेक्षितमभिलषत्येव । प्रपत्तिस्तु—

अनन्यसाध्ये स्वाभीष्टे महाविश्वासपूर्वकम् ।

तदेकोपायता याच्ना प्रपत्तिः शरणागतिः ॥१॥

“आनुकूल्यस्य सङ्कल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् ।

रक्षिष्यतीति विश्वासः षड्विधा शरणागतिः ॥२॥

आकिञ्चन्यानन्यगतिकत्व-धर्मवान् भगवन्तमाश्रित एव प्रपन्नः । भगवन्तमाश्रितस्य लौकिकधर्मार्थिकामेषु कथमपि न प्रवर्ततेच्छा । भक्तिवत् प्रपत्तिरपि सर्वाधिकारा । यथा हि श्रीरामानन्दाचार्यवैष्णवमताब्जभास्करे चोक्तम्—

“सर्वे प्रपत्तेरधिकारिणो मताः, शक्ता अशक्ताः पदयोर्जगत्प्रभोः ।

नापेक्ष्यते तत्र कुलं बलं न वा, न चापि कालो नहि शुद्धतापि वा ॥”

अथाचिदेवात्र प्रकृतिः । न चिनोति किमपि स्वातन्त्र्येणेति अचित् । सत्त्वरजस्तमोरूप-गुणत्रयशीला हि सा । अस्या एव बद्धचेतनानां ज्ञानानन्दयोस्तिरोधायकत्वं विपरीतज्ञानजनकत्वं च । इयमेवेश्वरस्य क्रीडासाधनभूता । तत्र सत्त्वस्य ज्ञानसुखादि-जनकत्वम् । सत्त्वात्संजायते ज्ञानमिति भगवताप्युक्तम् । रजसो रागद्वेषयोः कर्मसङ्गस्य च जनकत्वम् । तमसश्च विपरीत-

ज्ञानानवधानालस्य-निद्रादीनां जनकत्वं यथाहि श्रीमद्भागवते देवहूतिं प्रति भगवता श्रीकपिले-
नोक्तम्—

“यत् तत् त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।

प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवद् ॥”

(श्रीमद्भा० ३।२६।१०)

सा च प्रकृतिर्नित्या । तस्मादक्षरशब्दवाच्यापि । एवं हि ज्ञानविरोधित्वाद् अविद्याशब्द
वाच्या । विचित्रसृष्टिकारणत्वाद् मायाशब्दवाच्या ।

‘सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय’—

इति भगवत्सङ्कल्पाधीन-गुणवैषम्यात् कार्योन्मुखावस्था साव्यक्तैत्युच्यते । यथा च
भगवद्रामानन्दाचार्यैः श्रीवैष्णवमताब्जभास्करे तत्त्वं किमिति प्रश्ने निरूपितम्—
स्रग्धरया—

“पृष्ठानामेकमाद्यं त्रिकमपि शृणु तद्भेदतो नाम भेदं,

नित्याज्ञा चेतना सा प्रकृतिरविकृति विश्वयोनिः शुभंका ।

नानावर्णात्मिकाया त्रिगुणसुनिलयाव्यक्तशब्दाभिधेया,

निर्व्यापारा परार्था महदहमितिसूच्यते तत्त्वविद्भिः ॥” ॥६॥

महदहमादिकं सूते उत्पादयतीति ‘महदहमितिसूः’ “इति” शब्दोऽत्र आद्यर्थकः ।

“इति हेतु - प्रकरणप्रकारादिसमासिषु” इति कोषः ।

अत्रादिशब्देन यथा हि चोक्तं श्रीवैष्णवधर्मभास्करे—

“प्रकृते गुणं वैषम्यं रामसङ्कल्पतस्तदा ।

ततो महदहङ्कारौ तन्मात्रपञ्चकं तथा ।

इन्द्रियाणि दशैकं च भूतानि प्रकृतेश्च हि ॥”

सा हि शुक्लादिभेदेन बहुवर्णा नानावर्णात्मिका । यथा हि श्रुतिः—

‘अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाजनयन्ती सरूपाः ।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ।’

अथ प्रमाणानि त्रीण्येवाभिमतानि । तानि च प्रत्यक्षानुमानशब्दरूपाणि । साक्षात्कारिणी
या प्रमा तस्याः करणं प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षं द्विविधं निर्विकल्पं सविकल्पं च । संस्कारनिरपेक्षा-
केवलेन्द्रियजं ज्ञानं निर्विकल्पकम् । संस्कारसहकृतेन्द्रियजन्यतया सप्रत्यवमर्शं ज्ञानं सविकल्पकम् ।
अनुमितिकरणमनुमानम् । तच्च प्रत्यक्षाधीनमेव । व्याप्यस्य व्याप्यत्वानुसन्धानाद् व्यापकविशेष-
प्रमितिरनुमानमिति वा । अनाप्तानुक्तवाक्यमेवात्र शब्दप्रमाणम् ।

यत्र तत्र सम्पूर्णभारते प्रसृतेऽस्मिन् रामानन्दसम्प्रदायेऽन्यसम्प्रदायेभ्यो नैव कोऽपि विरोधोऽस्ति । परं स्वसम्प्रदायमतानुकूलो व्यवहार एवात्र न्यायः । विरक्तेभ्यः कस्यापि वर्ण-विशेषस्य वस्त्रस्य नैवात्राग्रहः । परं सर्वेभ्यो वैष्णवेभ्यो तुलसीमालया धारणं, स्व-स्व-शाखा परम्परानुसारं तिलक-धारणं च बाह्यचिह्नेष्वावश्यकम् । सम्प्रदायेऽस्मिन् चतुर्वेद-दशोपनिष-च्छीरामतापिन्योपनिषत्-पुराणादि-धर्मग्रन्थानां वैष्णवधर्मानुकूलवचनानि सर्वथा स्वीक्रियन्ते । साम्प्रदायिकविवादग्रस्तविषये किन्तु श्रीवैष्णवमताब्जभास्कर एव प्रमाणम् ।

ब्रह्मसाक्षात्कारपूर्वकसर्वदुःखानामात्यन्तिकनिवृत्तिरेव मोक्षोऽत्र । तददशायां चेतनात्मका विशुद्धरूपे तिष्ठति । प्रपत्तिरेव मुक्तेर्मुख्यसाधनं भक्तिश्च तत्सहायिका । इत्थमिदं श्रीरामानन्द-दर्शनमपि भगवत्कपिलसम्मतपरिणामवादमेवानुसरति ।

अगस्त्यसंहितायां तत्र, तत्र भवतां भवतां श्रीरामानन्दाचार्याणां विषये लिख्यते—

‘रामानन्दः स्वयं रामः, प्रादुर्भूतो महीतले ।’

यद्यप्याचार्यवर्याणामाविर्भावकालस्य विषये कुत्रचिदपि काचिन्निश्चित-गणना नास्ति । तर्ह्यपि श्री रामानन्दसम्प्रदायस्य विद्वद्भिस्तेषामाविर्भावकालः चतुर्दशशताब्द्याश्चरमे भागे ‘सिकन्दरलोदी’—समये स्वीक्रियते । यदा हि पवित्रभारतभूमिर्विधर्मशासकैराक्रान्तासीत् । तत्समये वेदानाम्भेदनं पुराणानाम्पेणं मन्दिराणां मन्दूरीकरणञ्च भवति स्म । तथार्यनारीणाम-पहरणमपि जायते स्म । अपरमितो राजानो हिन्दवो वैष्णवाः शैवाश्च परस्परमज्ञानान्धा युध्यन्ते स्म । तत्समय एव हिन्दूधर्मोद्धारकस्य जगद्गुरुश्रीरामानन्दाचार्यस्य तीर्थराजप्रयागनगरे पुण्य-सदननाम्नः पितुः सुशीलदेवीनाम्नो मातुराविर्भावः समजनि । समयानन्तरं काश्यां पञ्चगङ्गा-घट्टे श्रीराघवानन्दमहाराजानां सान्निध्ये वैष्णव-दीक्षा-ग्रहणं शास्त्राध्ययनञ्च जातम् । तदनन्तरं तादृशीं देशधर्मदशां दृष्ट्वा—

‘यबहरेव विरजेतदहरेव प्रव्रजेत् ।’

इति श्रुति-नियमेन गृहस्थाश्रमगमनं त्यक्त्वा वैराग्यमाश्रित्य सम्पूर्ण-भारते धर्मप्रचार-माततान । विरोधिनः पराजित्य दिग्विजयञ्चकार, जगद्गुरुपदञ्चालञ्चकार । तेषामर्कवद द्वादशप्रसिद्धाः शिष्या अनन्तानन्दः, कबीरदासः, सुखानन्दः, सुरसुरानन्दः, पद्मावतीदेवी, नरहरिदासः, पीपा, भावानन्दः, रैदासः, धन्नाजाटः, सैननापितः, सुरसरिश्चैते आसन् । श्री रामानन्दाचार्यवर्यैः—

‘वीर्यं पश्यत मा ह्रस्वं, परं पश्यत मापरम् ।

पश्यताजमयं विश्वं, भगवद्भक्तिसाधनम् ॥’

इति दृष्ट्वा भक्तौ वर्णाश्रमाणां किमपि नैव बन्धनम् स्वीकृतम् । यथाहि स्वयं भगवता श्रीरामेण निषाद-गृद्ध-शबरी-सुग्रीव-विभीषणादयोऽपि शरणागता अनुकम्पिताः । परमेतेन नास्माकं कर्मणि वेदानुकूल-वर्णाश्रमधर्माणां द्विजेभ्यः शिखासूत्रधारणादीनां वा कोऽपि विरोधः । शवदाहानुष्ठानेऽपि न किमपि वैषम्यम् । भक्तिमूलकप्रपत्तिप्रधानेऽस्मिन् वैष्णव-सम्प्रदाये सर्वे एवाधिकारिण इति संक्षेपः । समाप्तं श्रीरामानन्ददर्शनम् ।

अथपूर्णप्रज्ञदर्शनम्

श्रीरामानन्द-रामानुजदर्शनकल्पमेव माध्वापरपर्यायपूर्णप्रज्ञदर्शनम् । तथाहि रामानुज-दर्शनवदेव अयमपि पूर्णप्रज्ञदेवो जीवस्य अणुत्वं दासत्वं पारतन्त्र्यं मनुते । वेदानां सिद्धार्थबोध-कत्वमपौरुषेयत्वं स्वतः प्रमाणत्वं प्रमाणानां प्रत्यक्षानुमानशब्दत्वमिति त्रित्वम् पञ्चरात्रोपजीव्यत्वं प्रपञ्चसत्यत्वं जीवब्रह्मभेदसत्यत्वमित्यङ्गीकरोति । किन्तु भेदमभेदं भेदाभेदमिति क्षणकाने-कान्तवादकल्पं विरोधमसहमानो हि स्वीयं द्वैतं दर्शनं दर्शयति ।

‘श्वेतकेतोऽतत्त्वमसि’ ।

इति अतत्त्वं जीवस्य दर्शयन् जीवेश्वरभेदं रामानुजात् श्रुत्यर्थभेदं साधयन् स्वकीयप्रस्थान-भेदं साधयति—वसन्ततिलकया—

“तत्त्वद्वयं स्वपरतन्त्रमिहेति भेदो,
जीवोऽणुरीश्वर इतो जगतो निमित्तम् ।
वेदाग्तभाष्यमिति तत्र मतं विधात्रे,
मध्वाय पूर्णधिषणाय नमोऽद्भुताय ॥”

पञ्चभेदा अस्य मते—

जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वर-भिदा तथा ।
जीवभेदो मिथश्चैव, जडजीवभिदा तथा ।
मिथश्च जडभेदो यः प्रपञ्चो भेदपञ्चकः ॥”

विष्णुप्रसादान्मुक्तिरस्य—

‘यस्य प्रसादात्परमार्तिरूपात्,
त्वस्मात्संसारान्मुच्यते नापरेण ।
नारायणोऽसौ परमो विचिन्त्यो,
मुमुक्षुभिः कर्मपाशादमुष्माद् ॥”

भेदवादी माध्वाचार्यो नैयायिकवदारम्भवादं स्वीकरोति । प्रलयोऽप्यस्य मतेऽस्ति । विष्णुभक्तिप्रधानमिदं दर्शनं दाक्षिणात्यदेशे प्रसृतम् । इति सङ्क्षिप्तम् पूर्णप्रज्ञदर्शनम् समाप्तम् ।

अथ नकुलीश-पाशुपतदर्शनम्

कार्यं कलादि किल कारणमीश्वरोऽसौ,
योगस्तयोर्विधिरथापि जयादिरूपः ।
दुःखान्त इत्यविहतं विहितं प्रपञ्चम्,
वन्दे तमादिशति पाशुपतं मतं यः ॥

इति पद्येनैवास्य पाशुपतदर्शनस्याभिप्रायो व्यज्यते । कार्यं, कारणं, योगो, विधिः, दुःखान्त इति पञ्च तत्त्वानि । दर्शनमिदं वैष्णवानां जीव-पारतन्त्र्यं न सहते । यो हि परतन्त्रो दासोऽहमिति आत्मानं मनुते, स कथं मुक्तमात्मानं मन्येत । पारतन्त्र्यं हि दुःखं तस्य कथमन्तः स्याद्, यस्य सर्वथा पारतन्त्र्यमस्तीति समुपेक्ष्यं वैष्णवं दर्शनं दासताप्रयोजकमिति सङ्गिरन्ते पाशुपताः परम-पुरुषार्थ-साधनं पञ्चार्थप्रपञ्चपरं पाशुपतदर्शनमाश्रयन्ते । नकुलीश इति तु तद्दर्शनप्रवर्तकाचार्य-नामास्ति । योहि दक्षिणहस्ते वीजपूरफल वामहस्ते लगुडं (नकुलं) गृहणन् चलति स्म । वैक्रमाब्दप्रथमशतके तस्य स्थितिमैतिहासिका वदन्ति । एतज्जन्म, भृगुकच्छ (भड्डीच) स्थाने गुर्जर प्रान्ते समामनन्ति । गुर्जरे राजस्थाने च एतद्दर्शनप्रचारं कथयन्ति । अस्मिन् दर्शने मिथ्याज्ञानादयः पञ्च हेयास्तथाहि—अनुष्टुभा—

मिथ्याज्ञानमधर्मश्चासक्तिर्हेतुश्च्युतिस्तथा ।

पशुत्वमूलं पञ्चैते तत्र हेयाधिकारतः ॥ (गणकारिका ८)

साधकस्य शुद्धि-हेतुरुपायोऽपि पञ्चधा—

वासचर्या जपो ध्यानं सदास्मृतस्तथा ।

प्रपत्तिश्चेति लाभानामुपायाः पञ्च निश्चिताः ॥

गुर्वसमीपस्थितिर्वासचर्या । अन्यत्स्पष्टम् । मिथ्याज्ञानादिहानोपायाः पञ्चशुद्धिशब्दे-नोक्तास्तथाहि—अनुष्टुभा—

‘अज्ञानस्याप्यधर्मस्य हानिः सङ्गकरस्य च ।

द्युतेर्हानिः पशुत्वस्य शुद्धिः पञ्चविधा स्मृता ॥’

अत्र दर्शने पञ्चविधं बलमप्यपेक्षितम् भवति—

‘गुरुभक्तिः प्रसादश्च मतेर्द्वन्द्वजयस्तथा ।

धर्मश्चैवाप्रमादश्च बलं पञ्चविधं स्मृतम् ॥’

आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकदुःखत्रयविनाशो दुःखान्तः । जीवस्य पारतन्त्र्यं पशुत्वमेव कार्यं पतित्वमीश्वरत्वंमेव कारणं योगश्चित्तवृत्तिनिरोधादिः पतञ्जलिप्रोक्तः । विधिरुपरि प्रोक्त एव गुरुसमीपस्थितिः पाशुपतशास्त्रोक्तप्रकारपालनानुष्ठानादिः ।

दुःखान्तस्तु द्विविधः—(१) अनात्मकः, (२) सात्मकश्च । तत्रानात्मकः सर्वदुःखाना-मत्यन्तोच्छेदरूपः । सात्मकस्तु-दृक्क्रियाशक्तिलक्षणमैश्वर्यम् । तत्र दृक्शक्तिरेकापि विषय-भेदात् पञ्चधा—(१) दर्शनम्, (२) श्रवणम्, (३) मननम्, (४) विज्ञानम्, (५) सर्वज्ञत्वम् च । तत्र (१) सूक्ष्म-विप्रकृष्ट-व्यवहिताशेषचाक्षुषादिविषयकं ज्ञानम् । (२) दर्शनमशेषशब्दविषयकं सिद्धिज्ञानं श्रवणम् । (३) समस्तचिन्ताविषयकं सिद्धिज्ञानं मननम् । (४) निरवशेषशास्त्रविषयक-शब्दतोऽर्थतश्च सिद्धिज्ञानम् विज्ञानम् । (५) उक्तानुक्ताशेषार्थेषु तत्त्वव्याप्त-सदोदित-सिद्धिज्ञानं सर्वज्ञत्वमितिधीशक्तिः ।

क्रियाशक्तिर्हि एकापि त्रिधा भिद्यते । तथाहि— (१) मनोजवित्वम्, (२) कामरूपित्वम्, (३) विकरणधर्मित्वम् चेति । तत्र (१) निरतिशयशीघ्रकारित्वं मनोजवित्वम्, (२) स्वेच्छाया करणाधिष्ठातृत्वम् कामरूपित्वम् । (३) निरतिशयैश्वर्यधर्मित्वमिति पञ्चार्थप्रतिपादनपरं पाशुपत-शास्त्रमेवाश्रयणीयम् पुरुषार्थकामैः पुरुषधीरेयैः । आवसानिकं पद्यम्—

ज्ञानमात्रे वृथा शास्त्रं साक्षाद् वृष्टिस्तु दुर्लभा,
पञ्चार्थादिन्यतो नास्ति यथावत्तत्त्व-निश्चयः ।

सृष्टिविषये नैयायिक-वैशेषिकपथमनुसरतीति आरम्भवादे समन्वेति दर्शनमिदं पाशु-पतमिति । किन्तु तत्र पूर्णप्रज्ञदर्शने जीवकर्म-सापेक्ष ईश्वरः सृष्टिं करोति । इह तु निरपेक्ष इति भेदोऽस्ति । समाप्तं पाशुपतं दर्शनमिति शम् ।

अथशैवदर्शनम्

‘पाशः पशुः पतिरिति त्रितयेन सर्वं,
व्याप्तं स एव भगवाञ्छिव ईश्वरोऽत्र ।
कर्माद्यपेक्षत इतीह विशेषणेन,
युक्तं तमेव पतिमीश्वररूपमीडे ॥’

पाशुपतदर्शने तु कर्मादिनिरपेक्षः परमेश्वरः कारणमिति [वैषम्य-नैर्घृण्य-दोष दूषितत्वात् प्रतिक्षिपन्तः केचन माहेश्वराः शैवागमसिद्धान्ततत्त्वं यथावदीक्षमाणाः कर्मादिसापेक्षः परमेश्वरः कारणमिति पक्षं कक्षीकुर्वाणाः पति-पाश-पशु-भेदात् त्रयः पदार्था इति प्रचक्षते । तदुक्तं तन्त्र-तत्त्वज्ञैः—

‘त्रिपदार्थं चतुष्पादं महातन्त्रं जगद्गुरुः ।
सूत्रेणैकेन संक्षिप्य प्राह विस्तरतः पुनः ॥’

पदार्थ-त्रयतन्त्रमेव । (१) क्रिया, (२) विद्या, (३) योगः, (४) चर्या इति पादाश्चत्वारः । पञ्च मुखानि तु (१) सद्योजातः, (२) वामदेवः, (३) अघोरः, (४) तत्पुरुषः, (५) ईशान इति । शिवसंहिता, अहिर्बुध्न्यसंहिता इत्यादिप्रसिद्धा मूलग्रन्थाः । तमिलदेशेऽस्य प्रसारः प्रचारः । तमिलभाषाप्यस्य साहित्यक्षेत्रं, संस्कृतभाषायां तु अपारं साहित्यम् । अष्टमीसप्तमीशताब्दयो एतदाचार्याणामाविर्भावकाल ऐतिहासिकैराम्नायते । अपारनाथः, ज्ञानसम्बन्धो माणिकनाथः सुन्दरदेव इत्यादय आचार्या मुख्या गण्यन्ते ।

शिवो देवो निजपञ्चमुखैरष्टाविंशतिरागम-तन्त्राणि प्रकटीचकार । अभिनवगुप्तविर-चितस्य तन्त्रालोकस्य टीकायां जयरथेनाष्टाविंशतेस्तन्त्राणामुल्लेखो नाम्ना कृतोऽस्ति । अष्टम-शताब्दयां सद्योज्योतिर्नाथो नरेश्वरपरीक्षायाम्, एकादशशताब्दयां हरदत्तशिवाचार्यः चतुर्वेद तात्पर्य-सङ्ग्रहम्, तत्रैव शताब्दयां रामकण्ठाचार्यो नादकारिकादि-बहून् ग्रन्थान् विरचय्यैतद् दर्शनं संवर्द्धयामासुः । अत्र दर्शने पतिः शिवः—

तद्वपुः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चकृत्योपयोगिभिः ।

ईशतत्पुरुषाघोरवामाद्यैर्मस्तकादिमत् ॥'

कृत्यपञ्चकं च प्रपञ्चितं भोजराजेन -

पञ्चविधं तत्कृत्यं सृष्टिस्थिति-संहारतिरोभावाः ।

तद्वदनुग्रहकरणं प्रोक्तं सततोदितस्यास्य ॥'

अनर्गुर्जीवात्मा क्षेत्रज्ञादिवद् वेदनीयः पशुः ।

'अनवच्छिन्न-सद्भावं वस्तु यद्देशकालतः ।

तन्नित्यं विभु चेच्छन्तीत्यात्मनो विभु-नित्यता ॥'

स च पशुस्त्रिविधो विज्ञानाकल-प्रलयाकल-सकलभेदात् । तत्र प्रथमो विज्ञानयोगसंन्यासै-
र्भोगेन वा कर्मक्षये सति कर्मक्षयार्थस्य मलादिभोगवन्धस्याभावात् केवलमलमात्रयुक्तो विज्ञानाकल
इति व्यपदिश्यते । द्वितीयस्तु प्रलयेन कलादेरुपसंहारात् मल-कर्म-युक्तः प्रलयाकल इति व्यवह्रियते ।
तृतीयस्तु मल-माया-कर्मात्मक-बन्धत्रय-सहितः सकल इति संक्षिप्यते । पद्यं यथा—

'पशवस्त्रिविधाः प्रोक्ता विज्ञान-प्रलयकेवलौ सकलः ।

मल-युक्तस्तत्राद्यो मल-कर्म-युतो द्वितीयः स्यात् ॥'

मल-माया-कर्मयुतः सकलस्तत्रैवं त्रिधा स्थितः ।

'वसुधाद्यस्तत्स्वगणः प्रतिपुनियतः कलान्तोऽयम् ।

पर्यटति कर्मवशाद् भुवनजवेहेष्वयं च सर्वेषु ॥'

पृथिव्यादि कलापर्यन्तस्त्रिंशत्तत्त्वात्मको देहः । त्रिंशत् तत्त्वानि प्रत्यभिज्ञादर्शनोक्तान्येव
कलातः पृथिव्यन्तानि ज्ञेयानि ।

'परिपक्वमलानेतान् उत्सादन-हेतुशक्तिपातेन ।

योजयति परे तत्त्वे सदीक्षयाचार्यमूर्तिस्थः ॥'

'पूर्वं व्यत्यासितस्याणोः पाशजालं व्यपोहति ।'

अपक्वकलुषान् बद्धान्तरून् भोगभाजो विधत्ते परमेश्वरः कर्मवशात्—

बद्धाञ्छेषानपरान् विनियुक्ते भोगभुक्तये पुंसः ।

तत्कर्मणामनुगमादित्येवं कीर्तिताः पशवः ॥'

पाशश्चतुर्धा-मल-कर्म-माया-रोधशक्तिभेदात् । मृगेन्द्रतन्त्रेऽपि चोक्तम्—

'प्रावृत्तीशो बलं कर्म मायाकार्यं चतुर्विधम् ।

पाशजालं समासेन धर्मा नाम्नैव कीर्तिताः ॥' इति ।

प्रावरणं प्रावृत्तिः आच्छादनम् तत्र ईशः समर्थः मल इत्यर्थः । तथाहि—

‘एको ह्यनेकशक्तिर्दृक्-क्रिययोश्छादको मलः पुंसः ।

तुषतण्डुलवज्ज्ञेयस्ताम्राश्रितकालिकावद् वा ॥’ इति ।

बलं रोधशक्तिः । क्रियते फलार्थिभिरिति कर्म । माति सर्वं जगत् सृष्टौ व्यक्तिर्मायातीति माया, अघटनघटनापटीयसीति यावत् ।

यद्यप्यत्र बहु वक्तव्यमस्ति तथापि प्रत्यभिज्ञादर्शनेनास्य बहु साम्यम् इति विरम्यते । दर्शन-मिदं परमेश्वरस्य शरीरित्वं ब्रूते, घटकुलालवत् कर्मसापेक्षं च सृष्टिं रचयति । अतश्चारम्भ-वादोऽस्य दर्शनस्य ज्ञेयः । प्रत्यभिज्ञादर्शनन्तु आभासवादं प्रतिबिम्बवादमङ्गीकरोति । सृष्टौ परमस्वातन्त्र्यम् तस्य—

“निरुपादान-सम्भारमभित्तावेव तन्मते ।

जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याप शूलिने ॥”

इत्यादि परमाद्वैतं तद्दर्शनं निरूपितम् पूर्वमिति तेनास्य शैवदर्शनस्य महान् भेदः । रसेश्वरदर्शनस्यावसरोऽधुना । समाप्तं-शैवदर्शनमिदम् ।

अथ रसेश्वरदर्शनमायुर्वेदीयम्

‘माहेश्वरः कलित-कांचन चारुरूपो

रोगक्षपाक्षरणवीस - दिनेश - रश्मि ।

मोक्षं च जीवति जने तनुतेऽक्षरं यः

पायादपायनिचयात् परपारदोऽसौ ॥’

अपरे माहेश्वराः परमेश्वरतादात्म्यवादिनोऽपि पिण्डस्थैर्ये हि सर्वाभिमतता जीवन्मुक्तिः सेत्स्यतीत्यास्थाय पिण्डस्थैर्योपाय-पारदादिपदवेदनीयं रसमेव संगिरन्ते ।

रसेश्वरदर्शनप्रवर्तकानां संक्षिप्तोऽयं सिद्धान्तः यद् जीवन्मुक्तिरेवानन्तानन्ददायिनी सा च निरन्तराभ्यासाधिक्येन लभ्यते । अभ्यासस्तु तादृग् दृढो विना जरामरतालाभमशक्य एवेति पारद-प्रयोग एव शरीरस्थैर्ये हेतुः । रसाण्येऽप्युक्तम्—

“पारदो गदितो यस्मात् परार्थं साधकोत्तमः ।

सुसोऽयं मत्समो देवि ! मम प्रत्यङ्ग-सम्भवः ॥”

अन्यत्रापि—

“अभ्रकस्तव बीजं तु मम बीजन्तु पारदः ।

उभयोर्मेलनं देवि ! मृत्यु-दारिद्र्यनाशनम् ॥”

तथा च रससिद्धस्य विषये श्लेषेण भट्टहरिणा नीतिशतके मुक्तपुरुषाणामुल्लेखः—

“जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः ।

नास्ति येषां यशः काये जरामरणजं भयम् ॥”

पारदस्य तिस्रोऽवस्थाः शास्त्रे दर्शिताः । तथाहि—

“मूर्च्छितो हरति व्याधीन् मृतो जीवयति स्वयम् ।

बद्धः खेचरतां कुर्याद्रसो वायुश्च भैरवि ॥

रसस्याष्टादशधा संस्कारकर्माणि भवन्ति । तथाहि—

‘स्वेदन-मर्दन-मूर्च्छन-स्थापन-पातन-निरोध-नियमाश्च ।

दीपन-गमन-प्राप्त-प्रमाणमथ जारण-पिधानम् ॥

गर्भद्रुति-बाह्यद्रुति-क्षारण-संराग-सारणं चैव ।

क्रामणवेधौ भक्षणमष्टादशधेति रस-कर्म ॥’

प्रपञ्चस्तु गोविन्दभगवत्पादाचार्यादिभिः प्राचीनैराचार्यैर्निरूपित इत्युदास्यते—

‘बालः षोडशवर्षो विषयरसास्वादलम्पटः परतः ।

जात-विवेको वृद्धो मर्त्यः कथमाप्नुयान्मुक्तिम् ॥’

अतश्च शरीरस्थैर्यसम्पादनाय रसायनादि-प्रयोगो विधेयः ।

उक्तञ्च बहुभिर्बहुधा—

‘आयतनं विद्यानां मूलं धर्मार्थकाममोक्षानाम् ।

श्रेयः परं किमन्यच्छरीरमजरामरं विहायैकम् ॥’

यथा हि—

‘शरीरमाद्यं खलु धर्म-साधनम् ।’

अतश्च पारदादि-प्रयोगेण रसायनच्यवन-प्रसादिना (वसन्ततिलकया—)

‘सौभाग्य-पुष्टि बल-शुक्र-विवर्द्धनानि,

किं सन्ति नो भुवि बहूनि रसायनानि ।

कन्दर्प-वर्द्धनि परन्तु सिताज्यपुक्ताद्,

दुग्धावृते न मम कोऽपि मतः प्रयोगः ॥’

इति लोलिम्बराजाद्युक्तप्रयोगेण च शरीरस्थैर्यं विधाय रसेश्वरदर्शनोक्त-विधया च दिव्यं देहं सम्पाद्य योगाभ्यासवशाद् परतत्त्वे दृष्टे पुरुषार्थप्राप्तिर्भवति—तदा—

अयुगमध्यगतं यच्छिखि-विद्युत्-सूर्यवज्जगद्भासि,

केषाञ्चित् पुण्यदृशामुन्मोलति चिन्मयं ज्योतिः ।

रसेश्वरदर्शनमायुर्वेदीयम्

३७

परमानन्दकरसं परमं ज्योतिः स्वभावमविकल्पम्
 विगलित - सकलक्लेशं ज्ञेयं शान्तं स्वसंवेद्यम् ॥
 तस्मिन्नाधाय मनः स्फुरदखिलं चिन्मयं जगत् पश्यन्
 उत्सन्न-कर्मबन्धो ब्रह्मत्वमिहैव चाप्नोति ॥

श्रुतिश्चात्र भवति

‘रसो वै सः ।’ ‘रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति ।’ इति । (तं० २।७।१)

तदित्थं भवद्दुःखदैर्न्य-भर-तरणोपायो रस एवेति सिद्धम् । तथाहि रसस्य ब्रह्मणा
 साम्य-प्रतिपादकं पद्यम्—(शा०वि०)—

‘यः स्यात्प्रावरणाविमोचनधियां साध्यः प्रकृत्या पुनः
 सम्पन्नः सह तेन दीव्यति परे वैश्वानरे जाग्रति ।
 ज्ञातो यद्यमरं न वेदयति च स्वस्मात् स्वयं द्योतते
 यो ब्रह्मैव स दैर्न्य-संसृति-भयात् पायात् सदा पारदः ॥’

दर्शनमिदं चरकशुश्रुतादि-पथमेवायुर्वेदीयं सृष्टिसम्बन्धे विभर्तीति साङ्ख्यसिद्धान्तवत्
 परिणामवादे समन्वयोऽस्य कार्यः । समाप्तमिदं संक्षिप्तं रसेश्वर-दर्शनम् ।

अथ परमार्थदर्शनम्

दर्शनमिदं षट्पुर- (छपरा)-निवासिना महामहोपाध्यायेन आस्तिकशिरोमणिना महा-
 पण्डितेन श्रीरामावतारशर्मणा निबद्धं सूत्रवार्त्तिकाधिकरणभाष्यरूपेण स्वोपज्ञेन । प्रथम राष्ट्रपति-
 राजेन्द्रप्रसादगुरुणा विद्यानिधिना च श्रीभरतमिश्रेण ‘भरतमिश्र संस्कृतमहाविद्यालयप्रधानाचार्येण
 श्रीरामावतारशर्मजन्मशताब्दीसमारोहे तदीय-ग्रन्थनिबद्ध-संक्षिप्तोद्धरण-पूर्वक-परमार्थदर्शनसंक्षिप्त-
 समालोचनात्मकात् राष्ट्रभाषामाध्यमेन कृताद् व्याख्यानात् समुद्धृत्य निबध्यते । तथाहि—

परमार्थदर्शनस्य स्वरूपं प्रथमतः सूत्राणि । ततोऽधिकरण-मालां सव्याख्याना, तदनन्तरं
 वार्त्तिकानि सप्रश्नोत्तराणि ततो भाष्यम् इह यथाकथञ्चिदुपलब्धानि कियन्ति प्रथमाध्याय-प्रथम-
 पाद-सूत्राणि क्रमशः संक्षिप्यन्ते—(१) अथ परमार्थानुशासनम्, (२) अव्याहतः पुत्रवतीपुत्रसमः
 परमार्थस्तदन्यो बन्ध्यापुत्रसमः, (३) परमार्थः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामाप्ताज्ञया च निर्णीतार्थः,
 (४) व्याहृतिर्बाधः, (५) विलोपो बाध इति भिक्षवः, (६) तानि त्रीणि प्रमाणानि प्रसिद्धानि,
 (७) प्रमाणविशेषाणामंशमात्रावगाहिनां विषयविभागो विरोधाभावः सहकारित्वं च,
 (८) सन्निकृष्टांशे सोपलभ्ययन्त्रादि-सहायं प्रत्यक्षम्, (९) सन्निकर्षो द्वारेन्द्रियविषय-विशेषा-
 पेक्षः, (१०) सहाय-बुद्ध्याद्युत्कर्षात्साधुतरत्वं न बाधोऽप्रमत्तोपलम्भस्य, (११) मरुमरी-
 चिकायां रूपमात्रोपलम्भे स्मृतस्य रसादेराशा प्रमादः, (१२) स दिग्भ्रम इवावधानमात्र साध्यः,
 (१३) असन्निकृष्टांशेनुमानम्, (१४) द्वयमिदमविधौ, (१५) तत्र शब्दः सहायो न तु प्रमाणम्,
 (१६) विधेस्त्वप्रमत्तेन श्रुतस्य स्मृतस्य चातोक्तत्वे निर्णीतार्थत्वे च स्वतः प्रामाण्यम्,

(१७) तत्र श्रवणादिमात्रोपयोगिनी प्रत्यक्षानुमाने, (१८) उपकारातिशयमूलकसम्बन्धविशेष-
वानव्याहृत बाह्याप्तो यथा पितरौ, (१९) व्याहृतवादिता प्रमादादिजा विश्वजनीना, (२०)
व्याहृतमपरीक्ष्यं तदुपलम्भस्य सर्वत्र प्रमादजत्वात्, (२१) सतो व्यक्तिकरस्य बाधितस्याप्येकांश-
दर्शनेन सुलभः प्रमादः, (२२) स दृढो विषयर्थवादयोरर्थवादे च परीक्ष्यापरीक्ष्ययोरविवेकात्,
(२३) प्रत्यक्षमदोषेन्द्रियोपलम्भः, (२४) षड्विधमिन्द्रियाणां मनःषष्ठत्वात्, (२५) तानि
चक्षुः श्रोत्रत्वग्रसनघ्राणमस्तिष्कस्थानानि, (२६) मानसं स्मृत्युत्प्रेक्षादिप्रसिद्धमन्यत्, (२७)
अनुमानं प्रतिबद्धात् साधनात् साध्यग्रहः, (२८) तादृशादंशादंशान्तरग्रहो वा, (२९) द्विविधं
सामान्यतो दृष्टं विशेषवच्च, (३०) सामान्यतो दृष्टे विशेष-कल्पनं प्रमादः, (३१) सम्भवानु-
मानं तर्कः, (३२) स गुणाविलङ्घने मध्यमाविपयसि च, (३३) न प्रत्यक्षेण सुव्यक्ताभिर्व्याप्ति-
भिर्वा विरोधे, (३४) विज्ञानमदः, (३५) ज्ञानं सर्वात्मोपलम्भस्तत्प्रमाणं प्रमाणानाम्,
(३६) विषयर्थवादमेरुद्वयाविवेकाद् दिग्भ्रमः, (३७) व्याहृतव्याहृतदिगन्तराविवेकस्तत्सह-
भावो ज्ञानविज्ञान-विप्लवहेतुः । इत्यादि ।

वार्तिकानि भाष्यं च नोपलब्धानि, अधिकरणमालेह संक्षिता दीयते । उपकरणाधि-
करणम्—

‘अगाधपूरे परमार्थ-भाष्ये महार्णवे सञ्चरणाक्षमाणाम् ।

आलीव ‘रामेण’ मनोज्ञवद्धा विनिर्मितेयं लघुरत्नमाला ॥’

अत्र ‘रामेण’ इति श्लेषेण दार्शनिकरामावतारातिरिक्तं भगवतः रामस्य सेतुबन्धनं समुद्रं
समुत्तर्तुं च ध्वनयति । ततोऽग्रे महामहोपाध्यायः शर्ममहोदयः अव्याहृतार्थं परमार्थं स्वीकर्तृणां
विदुषां तदीयशास्त्राणां च प्रामाण्यमङ्गीकरोति । तथाहि—पुष्पिताम्रया—

‘ऋषिरूपनिषदश्च वासुदेवः स च भगवानथ बादरायणश्च ।

सुविमलमतिरार्यवल्लभश्च प्रकटममो परमार्थतश्चिरस्ताः ॥’

(वा० ६।१।१२।४४)

अस्य दर्शनस्य प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि सम्मतानि । तथाहि—

‘प्रत्यक्षं चानुमानं च तथासाजेति तत्त्रयम् ।

विभक्तं विषयं सिद्धं प्रमाणं नास्त्यतः परम् ॥’ (वा० १।१।२।३६)

आगमप्रमाणं स आतोक्तशब्देन गृह्णाति । तल्लक्षणं सोदाहरणं कारिकया पश्यन्तु—

‘सद्योऽनुष्ठेयतासोक्ते निर्णीतार्थे विधौ स्थिता ।

अर्थाज्ञाने क्रियाभागेऽनासह्याननुगम्यता ॥’

‘जलमानय वत्सेति विधेयाज्ञा पितुर्दुतम् ।

वसने ज्वलतोऽङ्गारानानयेति ह्यपेक्ष्यते ॥’

सूत्राभ्याम् आमानाप्तलक्षणं सोदाहरणम् दृश्यताम्—

उपकारातिशयमूलक-सम्बन्धविशेषवानव्याहृतबाह्याप्तो यथा पितरौ । (१।१ १८)’

व्याहृतवादिता प्रमादादिजा विश्वजनीना यथा विक्षिप्तवचः । (११११६)

अत्र दर्शनेऽन्वविश्वासानां रूढिवादिनामव्याहृतवाक्योपासकानां दृढं भर्त्सनं विद्यत इति तत्प्रियाणामरूचिकरमिदं दर्शनं विवेचितम्, स्वतन्त्रप्रज्ञा एव विद्वांसोऽस्य दर्शनस्य प्रशीलनं कुर्युरिति प्रतीयते । तथाहि—

‘शिल्पज्ञास्त्रपयसा सरस्वतीं कामधेनुमिव विश्वतोषिणीम् ।

हाऽनुपास्य कितवप्रतारणां पोत्रिणीमिव निषेवते जनः ॥’

कीदृशं कदुसत्यवचसाऽन्वविश्वासानामव्याहृतसेविनां शूकरसेवादृष्टान्तेन भर्त्सयति । इदमेव वाक्यमस्य महास्तिकस्य पण्डितैस्तादृशैर्नास्तिकत्वप्रख्यापने हेतुरिति तथ्यम् ।

अस्मिन् दर्शनेऽतिशयोक्त्यलङ्काराणामर्थवादवाक्यानां तादृशमेव रोचकतादिप्रयोजनं लक्ष्यं न तु तत्र यथार्थताऽव्याहृतवाक्यानामेव प्रामाण्यमभ्युपगमनीयं विद्यते । पारतन्त्र्यप्रदेशेऽस्मिन्देहे बहुशो मिथ्याप्रयोगः समाजे विस्तृतः प्रचारितश्च धूर्तः । तस्य निराकरणे प्रबलः प्रयासो दृश्यतेऽस्य महाविदुषः । तथाहि —

‘प्रत्यादेशो व्याहतानाम्, अव्याहृतापरोक्षणम् ।

ईदृशा विषया इष्टाः परमार्थानुसारिणाम् ॥’ (वा० ११११८)

‘पूर्वजानामृषोणान्तु निवापादि-विधियन्तः ।

विधिरेवेति कार्यः सः, तत्र मानान्तरेण किम् ॥’ (वा० १११३२)

‘ये रक्षिणामभावेऽपि नैव चौर्षादि कुर्वन्ते ।

धर्मभक्त्यैव सभ्यास्ते कुर्युर्निर्हेतुकान् विधीन् ॥’ (१११३४)

प्रत्यक्षादि प्रमाणानां विषयनिर्देशार्थमपि वार्त्तिकम्—

‘प्रत्यक्षं सन्निकृष्टार्थं तद्भिन्नेऽनुमितिमन्ता ।

द्रव्यं वस्तुनि तत् सिद्धेऽनुष्ठेये तु विधेः प्रमा ॥ (वा० १११४०)

प्रत्यक्षं विप्रकृष्टां प्रमाणं नेत्यजानतः ।

ताराग्रहादि-विज्ञानं नूनं प्रामादिकं भवेत् ॥ (वा० १११४१)

अनुयोगि-प्रतियोगि-विधयोपर्युक्तानामेव स्थूणानिखननन्यायेन दृढीकरोति वार्त्तिकान्तरेण तद्दृष्टान्तम्—

अग्रमत्तस्य शास्त्रेषु सफलः स्यात् परिश्रमः ।

अन्धस्य जाया-नेपथ्यं शास्त्रज्ञानं प्रमादिनः ॥ (१११४५)

प्रत्यक्षमनुमानं च परिनिष्ठित-वस्तुगम् ।

यत कार्यं पुरुषाधीनं विधेस्तत्र प्रमाणता ॥ (वा० १११४६)

सर्वदर्शन-समन्वयस्य

तदेव विधिप्रमाणे प्रामाण्यमप्रामाण्यं च द्रढयति वार्तिकान्तरेण—

सद्योऽनुष्ठेयताप्तोक्ते निर्णीतार्थे विधौ स्थिता ।

अर्थाज्ञाने क्रियाभावोऽनासस्याननुगम्यता ॥ (१११५७)

सम्भवार्थे विधेरुपयोगो नासम्भवे व्याघातादौ यथा—

जलमानय वत्सेति विधेयाज्ञा पितुर्दुतम् ।

वसने ज्वलनाङ्गारानानयेति ह्युपेक्ष्यते ॥ (१११५८)

एवं हि घूर्ता वञ्चकाः स्वात्मानं सिद्धं त्रिकालज्ञं ख्यापयन्तो वदन्ति सिद्धानां नैव परीक्षा कार्या परीक्षणे पापमित्यादि, तत्र नहि विश्वसनीयं तेऽवश्यं परीक्षया यथा जतु-द्रव्य-प्रतिमाग्नेविभेति तथैव ते परीक्षातो विभ्यति । यथोक्तम् गोस्वामितुलसीदासेन स्व-रामचरित-मानस-ग्रन्थे—

‘उधरे अन्त न होय निबाहू । कालनेमि जिमि रावण राहू ॥’

‘विवृते कपटे नाशः स्याद्वाहुकालनेमिवत् ॥’

इत्यादिवत्—

सिद्धेषु भक्त्या कल्याणं पापं तेषां परीक्षम् ।

जतुनो मूर्तयः सिद्धाः परीक्षाग्नेर्महद्भयम् ॥ (वा० १११७१)

शिल्पशास्त्र-कलाद्योगे परीक्षा तु पदे पदे ।

पारमार्थिक हेतुः किम् परीक्षाग्नेर्भयं क्वचित् ? (वा० १११७२)

प्रत्यक्षप्रमाणभेदमाख्याति—

‘चक्षुः श्रुति-त्वग्रसन-घ्राण-मस्तिष्कशक्तयः ।

इन्द्रियत्वेन विदितास्तत्-प्रत्यक्षाणि षट् ततः ॥ (वा० १११८४)

सव्याप्तिकानुमानलक्षणम्—

व्याप्याद् व्यापकविज्ञानमनुमानमुदाहृतम् ।

व्याप्तिर्नियत-सम्बन्ध एकावयविर्नोऽशयोः ॥ (वा० १११८६)

वञ्चकाः सिद्धादि-व्यपदेशभाजः परिहरणीया एव न तद्वागुरायां पतेलिमाः । इति निर्दिशति—

‘कलिः परत्र सर्वत्र सर्वज्ञत्वं तथाऽऽत्मनि ।

ख्यापयन्तः सिद्धघूर्ताः परिहाराः प्रयत्नतः ॥ (वा० १११९०)

दर्शनेऽस्मिन् ज्ञानविज्ञान लक्षणमीदृग् विवक्षितमस्ति—

ब्रह्मबुद्धिर्यो विषयोपलभ्यते विज्ञानमेतद्विदितं जनानाम् ।

ज्ञानं तु सर्वात्मन ईश्वरस्य स्वस्मिन् स्वरूपस्य किलोपलब्धिः ॥

(वा० १११९०)

कर्ममीमांसादर्शनम्

४१

जीवेश्वरस्वरूपमपि वार्तिकेनैकेनैव वक्ति--

अमुष्य सर्वात्ममहोदधेर्भिदाश्चिदात्मनो बुद्बुदवारिविन्दवः ।

अधर्ममज्ञानमभक्तिमाश्रिता न तत्त्वमेतस्य विदन्ति ये जनाः ॥

धूर्तसिद्धाभासादीनां वञ्चनवागुरानन्दानन्धविश्वासान् परमार्थवार्त्तिकान्तरेण भर्त्सयन्
विरमन् वक्ति--

येषां सिद्ध-पिशाच-मन्त्र-सदृशे भक्तिः किल व्याहृते,

प्राच्योक्तेषु सुरार्णवादिषु शृशं श्रद्धा तदाज्ञास्त्विव ।

अन्यप्रत्ययनेयता हतधियां तेषां विमूढात्मनां,

दिङ्मोहाद् भ्रमतामिवानुगमनं सद्योनिपातावहम् ॥ (वा० १।१।११०)

इदं परमार्थदर्शनं रामावतारगाथानामक-पुस्तकं मेहतासुखदेवनारायणसिंह, भारतीय-
प्रकाशक-शास्त्र-समादर-समिति, छपरा, सारण, (विहार) इति सङ्केते समुपलभ्यते । इति
परमार्थदर्शनम् समाप्तम् ।

कर्ममीमांसादर्शनम्--

अनन्तदिङ्मण्डलमेव यद्वपु-

यद्रोमराजिश्च रवीन्दुतारकाः ।

यत्प्राण-रूपेण तु कर्म राजते

विराड्वपुष्कं पुष्पं तमाश्रये ॥ १ ॥

यथैक एवाद्वितीयः परमात्मा त्रिभिर्ब्रह्मविष्णुमहेशविराड् रूपैः प्रतिभासते । एवमेवा-
व्यात्माधिदैवाधिभूतभावत्रय-सम्बद्धतयाऽपौरुषेयः सदा सत्तावान् वेदोऽपि काण्डत्रयात्मकः । तस्य
कर्मोपासनाज्ञानात्मकस्य काण्डत्रयस्य च सम्बन्धेनैव भावमाहात्म्यमधिकाधिकं विज्ञायते । वेदे
च कर्मण एव पूर्वप्रतिपाद्यत्वम् । तदुक्तं स्मृती--

कर्मणाऽमी भान्ति देवाः परत्र

कर्मण्वेह प्लवते मातरिश्वा ।

अहोरात्रं विदधत् कर्मणवा-

तन्निद्रतः शश्वदुदेति सूर्यः ॥ २ ॥

कर्मैव भवति जगतो मूलम् । तत एवोत्पत्तिस्थितिप्रलयाः सम्भवन्ति ब्रह्माण्डानाम् ।
तदुपजीव्यत्वादेव "एकोऽहं बहुस्यां प्रजायेय" इत्यादयः श्रुतयश्चरितार्थतां लभन्ते । कारण-वारि-
कर्मण एव रूपान्तरम् ।

"नासदासीशो सदासीत्तदानीम्

नासीद्व्रजो नो व्योम-परो यत् ।

किमावरीयः कुह कस्य शर्म-

सम्भः किमासीद् गहनं गभीरम् ॥ ३ ॥ इत्यादि--

एवंविधानां श्रुतीनामपि चारितार्थं कर्मैव कारणत्वभाक् ।

ईश्वर एव रजोगुणाधिष्ठातृ-ब्रह्म-सत्त्वगुणाधिष्ठातृ-विष्णु-तमो-गुणाधिष्ठातृ-रुद्रभावं समासाद्य स्वयं ब्रह्माण्डस्योत्पत्तिं स्थितिं लयं च विदधाति । अत्रापि कर्मण एव प्राधान्यम् । अनन्तकोटि-ब्रह्माण्डानां सृष्टि-स्थिति-प्रलयाः कर्मणैव भवन्ति । ब्रह्माण्डस्य स्थितौ कर्मैव धर्म-रूपतामासाद्य ब्रह्माण्डं पाति । कर्म जीवानुद्भिज्ज-स्वेदजाण्डज-जरायुज-योनिभिः-समुन्नमद्य देवैरपि दुरापां मनुष्ययोनिं प्रापयति । अभ्युदयनिःश्रेयसौ च तदेव वितरति । किम्बहुना परम-पुरुषार्थकारणत्वात् कर्मणो माहात्म्यं वेदेषु सर्वधर्म-प्राधान्येन वर्णितम् ।

अतः कर्मप्राधान्यमभ्युपगच्छतां विदुषां मतद्वयं दृश्यते । प्रथममतावलम्बिनो विपश्चित ईश्वरास्तित्वोपगमे न किञ्चिदपि प्रयोजनमाकलय्यादितोऽन्तं यावत् कर्मण एव शक्तिर्नैतरस्येति-सिद्धान्तं स्थिरीकृत्य जैन-बौद्धादि-सम्प्रदायान् प्रवर्तितवन्तः प्रवर्तयिष्यन्ते चेति स्वतःसिद्धम् ।

कर्मप्रधानानां विद्वद्व्याणां यदन्यन्मतं तत्सर्ववादिनामेव सम्मतम् । वेदानुकुलं सर्वहितप्रदं सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धं पूज्यपादैर्महर्षिभिरैक्यमत्या स्वीकृतम् । तदेव-कर्ममीमांसादर्शनेनानेन प्रतिपाद्यते ।

अथातो धर्म-जिज्ञासा । १ ।

इति प्रथम-पादीयं प्रथमं सूत्रमारभ्य

तदनुशासनं प्रभुसम्मितं प्रभुसम्मितम् ॥ १६४ ॥

इत्यन्तं प्रथमपादसमाप्तिः । द्वितीय-पादस्य च प्रथमं सूत्रम्—

कर्मबोजं संस्कारः । १ ।

इति द्वितीयपादीयं प्रथमसूत्रमारभ्य

आधिक्यं शब्द-रूपयोर्निरूपात्मकत्वाद्विश्वस्य नामरूपात्मकत्वाद्विश्वस्य ॥ २१६ ॥

इति द्वितीय-पाद-समाप्तिः । तृतीय-पादस्य प्रथमं सूत्रम्—

प्राकृतिकः स्पन्दः क्रिया ॥ १ ॥

इति तृतीयापादीयं प्रथमसूत्रमारभ्य—

तस्मात् कर्म प्रशस्यं प्रमाणं च प्रशस्यं प्रमाणं च ॥ ३५५ ॥

इति तृतीय-पाद-समाप्तिः । चतुर्थपादस्य प्रथमसूत्रम् ।

उभयतः सृष्टिः ॥ १ ॥

इति चतुर्थपादीयं प्रथमसूत्रमारभ्य

अत्र काम्यफलं निःश्रेयसं च निःश्रेयं च ॥ २५० ॥

इति चतुर्थपाद समाप्तिः ।

अतश्च भारद्वाजदर्शनमिदं (१८५) पञ्चाशीत्यधिकनवशतसूत्रात्मकं कर्ममीमांसादर्शनम-वश्यमभ्येयमद्यतनैः स्वतन्त्रभारतीयैः कर्मरहस्यं बुभुत्सुभिरिति शिवम् । श्रीभारतधर्ममहा-

कर्ममीमांसादर्शनम्

४३

मण्डलस्य वर्तमानाधिकारिणः प्रमादादप्राप्तत्वान्मध्यमीमांसाऽपराध्याया दैवीमीमांसायाः
सूत्रसंख्या क्रमो न निरूपित इति क्षन्तव्यम्याठकैः । इति शिवम्—

कर्ममीमांसा-दैवीमीमांसा-दर्शनम्—

पूर्वं मया दर्शनयोरनयोः केवलमुद्गमहेतुमात्रमुपवर्णितम् । तत्र कीदृग् विषय इति
विशिष्टविवेचनं न कृतमत्र यथाप्तं किञ्चित् संक्षिप्यते—

सर्वविदितमिदं यत् श्रीभारतधर्ममहामण्डलसंस्थापकैस्तत्सञ्चालकैः परमाराध्यपरमहंस-
परिब्राजकाचार्यैः पूज्यचरण-प्रातः-स्मरणीयैः श्री ११०८ मद्भिस्तत्रभवद्भिः स्वामिश्रीज्ञानानन्द-
महर्षिभिर्निजसमाधियोगेन सहस्रवत्सरतिरोहितमपि उपासनापरनामकं दैवीमीमांसादर्शनं कर्म-
मीमांसादर्शनञ्चेति दर्शनद्वयमद्याविश्रुते । तत्र महर्षिभरद्वाजविरचितमिदं कर्ममीमांसादर्शनं धर्म-
संस्कार-क्रिया-मोक्षाख्यैश्चतुर्भिः पादैः परिपूर्णम् । यतो जैमिनीयमीमांसयोत्तरार्द्धेनेदं पूर्वाद्धम्
मिलित्वा कर्ममीमांसापरनामकं पूर्वमीमांसादर्शनं वैदिकं पूर्णं भूत्वा दार्शनिक-जगतां सुमहतो-
ऽभावस्य पूत्तिमकरोत् ।

यथा किल कोऽपि सम्राट् निजसाम्राज्यशासन-सुव्यवस्थायै विविधानि विधानानि
(कानूनानि) निर्माय तदनुसारं शासनं विधत्ते । तथैवानन्तकोटि-ब्रह्माण्ड-नायकोपि यत्सम-
कोऽप्यपरः शासको नास्त्येव यस्य विषये श्रुति ब्रूते—

वंशस्थेन—

तमीश्वराह्णं परमं महेश्वरं

तं देवतानां परमं च देवतम् ।

पतिं पत्नीनां परमं परात्परं

विदाम देवं भुवनेश्वरं विभुम् ॥

तस्यैव सर्वोपरि तिष्ठतः शासकस्यानन्तकोटिब्रह्माण्डनियामकस्य परमात्मनो विधान-
मेव कर्मशब्दवाच्यम् भगवद्विधानरूपयैतया कर्मशृङ्खलया सर्वेऽपि देवदानवमानवा नद्ववृषभवत्
प्रविजडिताः सन्ति । तत्कर्मरूपविधानातिक्रमणे कोऽपि न क्षमः । सर्वैरेव निजशुभाशुभकर्मचक्र-
मनुसृत्य तत्तत्फलभोगा भुज्यन्ते । यथोक्तं भगवता—कर्मणां सर्वप्रकृतिजीवब्रह्माणां सम्बन्धे—
तथाहि—

अज्ञाद् भवन्ति भूतानि पर्यन्यादज्ञसम्भवः ।

यज्ञाद्भवति पर्यन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ।

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ।

अत्र कर्मणैव सृष्टि-स्थिति-पालन-रहस्यं सूक्ष्मतया विवेचितं विद्यते भगवता । एतादृशस्य
कर्मराज्यविस्तृतविवेचकस्य कर्ममीमांसा-दर्शनस्य सर्वाभ्यहितं महत्वमित्यत्र न सन्देहलेशः ।

सम्पूर्णोऽपि सृष्टि-प्रपञ्चः कर्मण एव विलासमात्रम् । यद्धि जैमिनिमहर्षिकृतं पूर्व-मीमांसादर्शनं तद्धि वैदिकयज्ञमात्ररहस्यविवेचकतयाऽसम्पूर्णमेव । तेषां यज्ञानामपि ।

जन्म-संस्कार-विद्यादेः शक्तेः स्वाध्याय-कर्मणो-

ह्लासवर्शनतो ह्लासः सम्प्रदायस्य मीयतामिति ॥ (न्यायकु०)

इति न्यायतः—कालप्रातिकूल्येन साधनसामग्रीणामभावेन च विशेषोपयोगित्वं विलुप्तं दृश्यते ।

सम्प्रति कर्मणो गभीररहस्योद्घाटकस्यैतस्यैव दर्शनस्य महती आवश्यकतोपयोगिता च दृश्यते । इदमुभयं भारद्वाजीयं जैमिनीयं च कर्मदर्शनं मिलित्वा पूर्वमीमांसैव कथ्यते पूर्णत्वात् सर्वविघ्नकर्म-रहस्य प्रतिपादकत्वात् ।

एतदुद्धारकस्य महर्षेयोंगिराज-वर्यस्यायमप्यनुभवोऽस्ति । यदद्यत्वेऽपि शास्त्रप्रतिपादितानि मन्त्रतपोयोगशक्तयः । “अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रयोगीषधिप्रभावः” इति योगभाष्योक्तदिशा साफल्यमञ्चन्ति । इदानीमपि मानवाः सदाचारोपासनादिना नित्यपितृणां कृपामधिगन्तुमर्हन्ति । शारीरिक-मानसिकपवित्रतया चित्ततीव्रवेगेन स्थिरधारणया ध्यानसिद्ध्या द्रव्य-क्रियामन्त्रप्रभावेण च साधकैर्देवदर्शनं क्रियते । नामरूपाभिनिवेशं विहाय तत्त्वाभ्यास-पूर्वक-शरणापन्नतया नित्यमहर्षि-दर्शनं च कर्तुं—शक्यते । इति निश्चप्रचम् ।

इति योगबलेनैवाङ्गिरोमहर्षेः प्रसादमधिगत्य दैवीमीमांसादर्शनमपि उपासनापरपर्यायमुपलब्धं श्रीपूज्यपादैर्महर्षिश्रीज्ञानानन्दभगवत्पादैः । तेन वेदस्य ज्ञानकर्मापासनेति काण्डत्रयात्मकस्योपासाभागो यो विच्छिन्नोऽभूत् तस्यापि सम्पूर्तिर्भवत् । इत्थं सप्तदर्शनानि । नतु षड्दर्शनान्येवैयं भ्रान्तिरप्यपाकृता महर्षिवर्यैः । ततश्चाद्यारभ्य विद्योतन्तेऽत्र सप्त दर्शनानि वैदिकानित्युक्तं मयाऽस्मिन् दर्शनसमन्वयग्रन्थे पूर्वमेव । सम्प्रति प्रसङ्गसङ्गत्या दैवीमीमांसादर्शनस्य विषयप्रपञ्चोऽतिसंक्षेपेण विव्रियते—तथाहि—महर्षिश्रीज्ञानानन्दस्वामिचरितात् श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्रिविरचितात्—एकविंशसर्गस्य त्रयस्त्रिंशपद्यतः—(श्रीमह० २१।३३-५०)

तान् सम्प्रदायकलहाग्नि-निपीडयमानान्

लोकान् विलोक्य नितरां करुणाद्रचेताः ।

भक्ति-प्रकर्ष-परिवर्शकशेष

देवी-

मीमांसनं स्वतपसा प्रकटीचकार ॥३३॥

शांडील्य-मुख्य-करुणाकरनारदाद्यः

सद्भक्ति-बोध-जनकं निजसूत्र-जालम् ।

यद् यत्प्रणीय भुवि भक्तिमतां जनाना-

मात्यन्तिकः सुविहितोऽस्ति महोपकारः ॥३४॥

किन्त्वस्य

सर्वहितसाधनतत्परस्य

संसारस्तेतुभगवत्समुपासनस्य ।

कर्ममीमांसा-दैवीमीमांसादर्शन

पाथोनिधेरिव महागहनस्य साङ्गो-
 पाङ्गं विवेचनमभूत् तदीयसूत्रं ॥३५॥
 औपासनं च तमभावमिमं निभात्स्य
 लोकोपकारनिरतो हि महर्षिवर्यः ।
 योगात्मकेन तपसाऽङ्गिरसो मुनीन्द्रात्
 सङ्गुक्तिदर्शनमिवं प्रकटीचकार ॥३६॥
 वेदप्रभृत्यखिलशास्त्र-समुच्चयस्य
 ब्रह्मादयश्च मुनयश्च महर्षयश्च ।
 स्मर्तार एव हि भवन्ति न केऽपि तस्य
 कर्तार इत्यभिमतं श्रुतिवित्प्रसिद्धम् ॥३७॥
 नित्यप्रतिभ्रमण-लील-कराल-काल-
 चक्रभ्रमेर्वशमुपेत्य तिरोहितानि ।
 ज्ञानानि तानि सकलानि पुनर्मुनीन्द्रै-
 राविष्कृतानि जनयन्ति हितं जनानाम् ॥३८॥
 मीमांसनं तद्विदमप्यनुकूल-लोक-
 प्रोद्यत्समष्टिशुभदिष्ट-चर्यं महर्षिः ।
 संश्रूयमाणमिममङ्गिरसो मुनीन्द्राद्-
 आविश्रकार न चकार निजप्रयत्नात् ॥३९॥
 श्रीमद्विभोर्भगवतोऽखिलशक्तिकेन्द्र-
 सर्वाङ्तरज-करुणा-वरुणालयस्य ।
 सास्त्रिष्यसन्धिसदुपाय-विशेष एव
 भक्तिर्मताऽथ कतिभिश्चिदुपास्तिरुक्ता । ४०॥
 भक्तिं विना भगवतो न हि कोऽपि विज्ञ-
 स्सत्य-स्वरूपमनघं प्रतिपत्तुमीशः ।
 एतद्विचिन्त्य जनमानसमुद्दिधीर्षु-
 भक्तिस्वरूपमिह सम्यगुवाच योगी ॥४१॥
 साधारणस्य मनुजस्य च बोधहेतो-
 स्तद्दर्शनस्य वरभाष्यमरीरचच्च ।

सर्वदर्शन-समन्वयस्य

येनाभवत्परमसुन्दरकान्तिपुष्पते

चामीकरे हृदयहारि सुगन्ध-सन्धिः ॥४२॥

विज्ञानकाण्डजगदहित-कर्मकाण्ड-

मध्यस्थितं ह्यभयमङ्गलसाधकं यत्

तद्देहलीस्थमणिवद्व्रसनाश्रवति-

नामेव दर्शनमिदं विदुषां विभाति ॥४३॥

सृष्टि-स्थिति-प्रलय-रूपमदो-निदान-

मुक्ति-स्वरूपमदसीय उपाय-वर्गः ।

भक्तेर्निदर्शनमिदं शुभदर्शनं तद्

ध्यूहैश्वर्यभिरमलं सु-विलालसीति ॥४४॥

रूपत्रये भगवतो न उपास्तिभेदो-

भक्तिश्च सा कति च सन्ति तदीयभेदाः ।

किं किं मतं प्रकटितं मुनिभिश्च तत्र

संलभ्यते भुवि तथा च कथं विमुक्तिः ॥४५॥

देववि-पितृनिवहेन च कीदृगास्ते

सम्बन्धसत्त्वमखिलैर्भुवनैर्विचित्रः ।

के के कदा कथमिवावतरन्ति लोके

इत्याद्यनेकविषया इह संनिविष्टाः ॥४६॥

एतत् स्वधीत्य सुधियो विमलान्तरङ्गाः

संन्यस्य कर्मफलमात्मपतौ परेशे ।

ब्रह्मावबोधजनकस्य भवन्ति सद्यो-

वेदान्तदर्शननिधेरधिकारवन्तः ॥४७॥

कर्मैव धर्मनिवहस्य च मूलमास्ते

ईशानुरक्षितरपि मूलमुपासनायाः ।

ज्ञानस्य सिद्धिरपि चास्ति परावबोधः

एतन्मतं निखिलशास्त्रनिबानमूलम् ॥४८॥

द्वारेण कर्मनिवहस्य च चित्तशुद्धौ

सत्यां सुभक्तिरमला परिलभ्यते वै ।

शक्तिविशिष्टाद्वैतदर्शनम्

४७

तत्रापि यैः सफलता ऽधिगता वरेण्या

तैर्ब्रह्मणोऽधिगतमस्ति हि सत्स्वरूपम् ॥४९॥

तत्कर्मदर्शनमवाप्य विलुप्तपूर्वं

भवतेश्च दर्शनमिव प्रकटय्य भूयः ।

विज्ञान-सौघतलमहितमारुक्षोः

शं साधितं यतिवरेण महर्षिणाऽद्य ॥५०॥

इति कर्ममीमांसा-दैवीमीमांसादर्शन-द्वयं समाप्तम् ।

अथ शक्तिविशिष्टाद्वैतदर्शनम्—

शिवाज्ञया सिद्धवरैः पृथिव्यां ।

श्री-सोमनाथादि-महर्षिवर्यैः ॥

उपेत्य सूर्य-प्रतिभेः प्रचक्रुः ।

श्री-वीरशैवस्य नयस्य सिद्धिम् ॥

परमशिवाज्ञया सोमनाथ-सिद्धेश्वर-रामनाथ-मल्लिकार्जुन-विश्वनाथनामकाः शिवलिङ्ग-मुखा दिव्यदेहं धृत्वा इह जगति अवतीर्णाः रेणुक-दारुक-एकोराम-पण्डिताराध्य-विश्वाराध्य-नामानो जगद्गुरवः पञ्चाचार्या भूत्वा प्रत्येकयुगे वीरशैवसिद्धान्तं प्रतिष्ठापयन्तीति शैवागमे प्रसिद्धिः । एषामाचार्याणां क्रमशः धर्मपीठान्यपि पञ्चसु प्रसिद्धस्थानेषु पूर्वकालत एव प्रतिष्ठितानि अद्यापि विराजन्ते । तथाहि तानि स्थानानि च क्रमशः रम्भापुरी, (वालेहोन्नुरहोन्नूरम्) उज्जयिनी, केदारस्थलम्, श्रीशैलम्, काशी । इति पञ्च विराजन्ते । एतेष्वेव पञ्चसु स्थानेषु क्रमशः वीर-सिंहासनम्, सद्धर्मसिंहासनम्, वैराग्यसिंहासनम्, सूर्यसिंहासनम्, ज्ञानसिंहासनम् । इति नाम्ना पञ्च पीठ-स्थानानि विद्यन्ते । एभ्य एव पञ्चभ्यः सिद्धपीठेभ्यः पञ्चापि जगद्गुरव आचार्याः निगमागमप्रतिपादितं शक्तिविशिष्टाद्वैत-दर्शनम् प्रतिष्ठाप्य शिवसूत्रम् ब्रह्मसूत्रम् इत्युभयाधारं विस्तृतं भाष्यं विरचय्य शक्तिविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तं जगति प्रचारयामासुः ।

शक्तिविशिष्टाद्वैतदर्शनशब्दार्थो भवति—शक्तिश्च शक्तिश्च शक्ती विशिष्टश्च विशिष्टश्च विशिष्टौ शक्तिभ्यां विशिष्टौ शक्तिविशिष्टौ तयोरद्वैतम् शक्तिविशिष्टाद्वैतम् तच्च तद्दर्शनम्=शक्तिविशिष्टाद्वैतदर्शनम् । दर्शनशब्दार्थश्च एतद् ग्रन्थस्य प्रारम्भे एव विवृतोऽस्ति । पिण्डार्थो भवति=स्थूलचिच्छक्तिविशिष्टो जीवः सूक्ष्मचिच्छक्ति-विशिष्टः परमशिवश्च (ब्रह्मा) तयोरद्वैतम् तयोरद्वैतम् सामरस्यम् तादात्म्यम् । शक्तिरपि अविनाभावरूपेण तत्र परमशिवे ब्रह्मणि जीवे च तिष्ठति । उक्तञ्च केनापि—

शक्तिश्च शक्तिमद्रूपाद्, व्यतिरेकं न वाञ्छति ।

तादात्म्यमनयो नित्यं बह्निदाहिकयोरिव ॥

अपरञ्च—

सुमेरौ परमाणौ वा समाधौ व्युत्थितावपि ।
न तथा रहितो देवो देवी तद्रहिता नहि ॥
अहमित्यात्मिका शक्तिः शिवामर्श-स्वरूपिणी ।
भासयन्तो शिवं स्वस्यां भातीयं च शिवे स्वयम् ॥
शिवादभिन्नमात्मानं स्वात्मनश्च शिवे तथा ।
भासयन्ती विस्फुरन्ती शक्तिश्चैतन्यमुच्यते ॥ इति ॥

शक्तिविचारः

इत्थमियं चिच्छक्तिः परमशिवब्रह्मणि अविनाभावसम्बन्धेन स्थिता नित्या चिद्रूपा सम्मता । यथा श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते—

परास्य शक्तिविविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानवलक्रिया च । इति ६।८ ।

अत्र वलशब्देन इच्छा गृह्यते । स्वाभाविकी नित्या ज्ञानमिच्छा क्रिया च सूक्ष्मा तिष्ठति । सैव स्थूला सङ्कुचिता ज्ञानेच्छा क्रियापि सङ्कुचिते मिते जीवेऽपि तिष्ठति । अन्यत्रापि श्रुति-रूपतिष्ठते—

ये ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्म-शक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ।

यत्कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः । इति । (१।३)

इह परमशिवे ब्रह्मणि निगूढा अभिन्ना पुराणी नित्या सती प्रसृता अनेकरूपतां धत्ते । यथात्रैव श्रूयते—

यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रि न सन्न चासच्छिव एव केवलः ।

तबभरं तत्सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणी । इति । (४।१)

सा हि क्वचिन्माया शब्देनाप्यभिधीयते—

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

तस्यावयवभूतस्तु व्याप्तं कृत्स्नमिदं जगत् । इति । (४।१०)

अत्र मं शिवम् अयते अभिन्नतया तिष्ठतीति माया शक्तिः विमर्शात्मिका कथ्यते । अयमेव भावः सिद्धान्तागमे स्फुटं प्रतिपादितोऽस्ति । तथाहि—

मं शिवं परमं ब्रह्म प्राप्नोतीति स्वभावतः ।

मायेति प्रोच्यते लोके ब्रह्मनिष्ठा सनातनी । इति ।

यजुर्वेदीय-तैत्तिरीयसंहितायाम् स्पष्टं परिलक्ष्यतेऽयं भावः ।

आखुस्ते रुद्र पशुस्तं जुषस्व ते रुद्र भागः ।

सह स्वत्नाऽम्बिकया तं जुषस्व ॥ (१।८।६)

शक्तिविशिष्टाद्वैतदर्शनम्

४९

अत्र स्वप्नाऽम्बिकयेति पदेन सूच्यते यत् स्वाभाविकीयं शक्तिर्नित्या परब्रह्माणि अभिन्नैव तिष्ठति । नमः सोमाय च रुद्राय च (यजुस्तैत्तरीय-संहिता) पुनस्तत्रापि उभया शक्त्या सहेति सोमः शक्तिविशिष्ट एष श्रूयते । रुद्रो महेशः । पुनरपि—

तमादिमध्यान्तविहीनमेकं विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतम् ।

उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् ॥

ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षि तमसः परस्तात् ॥

अन्यत्रापि श्रुती उमा-सहायमिति शक्तिविशिष्टं परमेश्वरं स्तौति । रेणुकाचार्योऽपि भगवान् अगस्तमृषिमुपदिष्टवान् शिखामणि-ग्रन्थे द्वितीयपरिच्छेदे । तथाहि—

तदीया परमा शक्तिः सच्चिदानन्दलक्षणा ।

समस्तलोकनिर्माणसमवायस्वरूपिणी ॥

तदिच्छयाऽभवत्साक्षात् तत्स्वरूपानुकारिणीति ॥१२॥

तत्रैव सिद्धशिखामणी द्वितीयपरिच्छेदे पुनरपि—

विमर्शाख्या पराशक्तिविश्ववैचित्र्यकारिणी ।

यस्मिन् प्रतिष्ठिता ब्रह्मा तदिव विश्वभाजनम् ॥३१॥

यथा चन्द्रे स्थिरा ज्योत्स्ना विश्ववस्तुप्रकाशिनी ।

तथा शक्ति विमर्शाख्या प्रकाशे ब्रह्माणि स्थिरा ॥३२॥

अन्तःकरण-रूपेण जगदङ्कुररूपतः ।

यस्मिन् विभाति चिच्छक्तिर्ब्रह्माभूतः स उच्यते ॥३६॥

अत्र तु स्पष्टमेव विमर्शात्मिकायाः शक्तेरेव सर्वजगत्कर्तृत्वं ब्रह्माणि प्रकाशे तत्स्थित्यैव ब्रह्माणि ब्रह्मत्वं द्योतितं भवति । अत एव शाक्तं जगत् इति शक्तिविशिष्टाद्वैतदर्शने प्रसिद्धिरस्ति । कालिदासोऽपि विशिष्टौ शक्तिशिवौ शब्दार्थोपमानेन स्तौति । तथाहि—

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥

किं बहुना सा चिच्छक्तिरेवाग्रे स्थूलरूपं गृह्णाती चिदचिच्छक्तिरूपद्वये परिणता विश्वं निर्माति । शक्तिविशिष्टाद्वैतदर्शनेऽस्मिन् शिवशक्त्यो रविनाभावसम्बन्ध उच्यते । नैयायिकनये ययोर्द्वयोरेकमपराश्रितमेव तिष्ठति तदुभयोः सम्बन्धः समवाय उच्यते । स हि सम्बन्ध इहापि तद्रूपः स्थूलशक्तेः सर्वत्र व्याप्ताया ज्ञेयः । आकाशाद् शब्दरूपिणः तद्वत्त्वाद् वायौ स्पर्शरूपतः तेजसि रूपं जले रसः । पृथिव्यां गन्धः । इत्येवं सर्वत्रैव शक्तिशक्तिमतोरभेदस्तादात्म्यं समवायो वा वाच्यः । मृत्युक्षयभट्टारकेऽपि विषयोऽयं विवृतो दृश्यते । तथाहि—

“सा ममेच्छा परा शक्तिरवियुक्ता स्वभावजा ।

बह्वे रूढेव विज्ञेया रश्मिरूपा रवेरिव ॥

सर्वस्य जगतो वापि सा शक्तिः कारणात्मिका ॥

अत एव सर्वत्र व्याप्तायाः शक्तेर्भेदाभेदसम्बन्धमामनन्ति पूर्वाचार्याः कूर्मपुराणेऽपि प्रत्यक्षत एव भेदाभेदसम्बन्धः श्रूयते । तथाहि—

एषा शक्तिः शिवा ह्येतच्छक्तिमानुच्यते शिवः ।

शक्तिशक्तिमतोर्भेदं वदन्ति परमार्थतः ॥

अभेदं चानुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः ॥

इत्येवं भेदाभेदं जगज्जीव-शिवानां प्रत्यक्षमेवोपलभ्यते । विमर्शरूपा शक्तिरेव प्रकाशात्मकं ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वकृतिमच्च करोति । नो चेत् स्फटिकवत् केवलं प्रकाशात्मकमात्रं जडमेव स्यात् । सैव शक्तिरग्रे पञ्चात्मकतामेत्य सङ्कोचमञ्चन्ती कला-विद्या-काल-राग-नियतिरूपतो ऽमितमपि शिवं मितं कुर्वती जीवं विदधाति । तत्र च तस्य शिवस्य सर्वज्ञत्वम् किञ्चिज्ज्ञत्वे सर्वकर्तृत्वं किञ्चित्कर्तृत्वेऽविच्छिन्नत्वं विच्छिन्नत्वे परिपूर्णत्वमपरिपूर्णत्वे सर्वशक्तिमत्त्वं किञ्चिन्नित्यतः शक्तिरूपेण परिणमयति । ततो ऽग्रे त्रिगुणतामाश्रित्य सत्त्वरजस्तमोरूपेण विविधतामेत्य जीवं वदन्ति । संसाराध्वनि नीत्वा क्रीडति । इत्येवं जडजङ्गमात्मकं विश्वं क्रीडाक्षेत्रं परमेश्वरस्य वीरशैवरूपेण विविधं विजृम्भते ।

जीवात्मविचारः

अनाद्यविद्यासम्बन्धात्तदंशो जीव नामकः । (सि. शि. परि. ५)

रेणुकाचार्यमतानुसारं शिवांश एव जीवः प्रोच्यते । ब्रह्मसूत्रमपि समर्थयति तथैव—

अंशो नानाव्यपदेशात् ३।१।

इति सूत्रम् मुण्डकश्रुतिरपि एतादृशी दृश्यते । तथाहि—

यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।

तथाक्षराद् विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥ (२।१।१)

इत्थं हि अग्नेर्जायमानः स्फुलिङ्गो नाग्निकृत्यं न पाकं कर्तुमर्हतीति भेदः परन्तु स एव यदि तूलराशौ पतति तर्हि सर्वं भस्मसात् करोतीति तेन वह्निकृत्यं कृतमेव स्यादिति यथा वह्निस्फुलिङ्गयोः परस्परं भेदाभेदसम्बन्धस्तथैव शिवजीवयोरपि भेदाभेदो ज्ञेयः ।

अन्यच्च मायाभ्रान्तो जीवो हि अल्पज्ञो मितो नियतिभाग् रागद्वेषवान् देशकालपरिच्छिन्नो भवति । शिवस्तु सर्वज्ञोऽमितोऽनियतो निरञ्जनो देशकालातीतोऽपरिच्छिन्नोऽनादिमध्योऽनन्तोऽप्यस्तीति महान् भेदो दृश्यते जीव-शिवयोः । श्रुतिस्तु

‘तत्त्वमसि’ ‘अहं ब्रह्मास्मि’ ‘एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म’

शक्तिविशिष्टाद्वैतदर्शनम्

५१

इत्यभेदं शास्तीति सुतरां भेदाभेदसम्बन्धो दृश्यते । अत एव वीरशैवसिद्धान्ते भेदाभेदपक्षं स्वीकृत्य सर्वत्र सर्वथा द्वैताद्वैतविधयैव समन्वयन्ति शास्त्राणि ।

विषयमिमं वीरशैवसिद्धान्तप्रवर्तको भाष्यकारो भगवांस्तात्त्विकशिरोमणिः श्रीकरापरपर्यायः श्रीपतिपण्डितो विशिष्टाद्वैतिकुलपतिः स्वविरचितश्रीकरभाष्येऽभिहितवान्—

द्वैताद्वैतमते शुद्धे विशेषाद्वैतसंज्ञके ।

वीरशैवैकसिद्धान्ते सर्व-श्रुतिसमन्वयः ॥ इति ॥

द्वैताद्वैतपक्षमाश्रित्य सर्वश्रुतिसमन्वयं कुर्वाणो वीरशैवसिद्धान्ते सच्चिदानन्दः परब्रह्म-स्वरूपो नित्यो निर्विकल्पो निरञ्जनोऽप्राकृतवैभवो त्रिभुजश्चाचर-व्याप्तः सर्वशक्तिशाली शिवो विराजते । तत्र शुद्धचिद्रूपे परब्रह्मणि परशिवेऽविनाभावसम्बन्धेन विराजमाना विमर्शशक्तिः सत्त्वरजस्तमो-रूपगुणत्रयतामुपेत्य तद्गुणतारतम्येन भोक्तृ-भोज्य-प्रेरिकारूपतः परिणममानाऽनाद्यविद्यावद्धमणुं परिच्छिन्नमल्पज्ञं मुरधजीवं संसारचक्रे भ्रामयति । इयमेवाधोमाया प्रकृतिश्चोच्यते । तत्र किञ्चित्सत्त्वरजोगुणशाली चैतन्यरूपो जीवो भोक्ता अत्यन्ततामसोपाधिविशिष्टञ्चाचैतन्यरूपम् रसादि भोज्यम् । परतत्त्वात्मकशुद्धसत्त्वगुणोपाधिविशिष्टो ब्रह्मचैतन्यरूपो महेश्वर एव प्रेरकः कथ्यते । एवं हि शुद्धाशुद्धेति रूपद्वयतामासाद्य वर्त्तमाना उभयोः शिवजीवयोर्भेदं विवृण्वती तयो-रुपाधिरूपत ऊर्ध्वमाया अधोमायेत्याख्याद्वयं धत्ते । शिवाश्रयोर्ध्वमाया मोहं जनयितुमसमर्थातः सा हि शुद्धापरपर्याया उर्ध्वमायेत्याख्याशालिनी । याहि अशुद्धोपाधिरविद्याधोमायेत्याख्याभृजजीवं वध्नाति सैव मोहिनीत्युच्यते । अत एवाविद्याशक्तैर्वैविध्यादनन्ता जीवा अहं ब्रह्मास्मीति वक्तुम-समर्था ब्रह्मज्ञानाद् दूरभाजो भवन्ति । इत्येवं बद्धोऽणुर्जीव इत्यत्र श्वेताश्वतरश्रुतिरेव प्रमाणम् । तथाहि—

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते । इति । (श्वेताश्वर० ५।९)

इति श्रुत्यनुसारं सूक्ष्मातिसूक्ष्मोऽणुपरिमाणोऽपि जीवः सर्वप्राणिहृदिस्थो दीपवत् प्रकाश-यति सर्वाणि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि बुद्धिमनोऽहंकारान् । यथा लघुरपि दीपो ज्वलन् प्रकोष्ठस्थितं सर्वं वस्तुजातं प्रकाशयति तद्वत् । शरीरात् पृथगपि जीवोऽविद्यात्मक-मायावश्यो भूत्वा आणव-मायाकार्मेति मलत्रयभाक् संसाराणवे भ्राम्यन् सुखदुःखं स्वर्गनरकमटतीति देहाध्यासमासाद्य चतु-रशीतिलक्षयोनिमासादयन्नन्ते नरयोनिमासाद्य

जन्तूनां नरजन्म दुर्लभमहो पुस्त्वं ततो विप्रता-

तस्माद् वैविकषर्म्ममार्गपरता विद्वत्त्वमस्मात्परम् ।

आत्मानात्मविवेचनं स्वनुभवो ब्रह्मात्मना संस्थिति-

र्मुक्तिर्ना शतकोटिजन्मसुकृतैः पुण्यैर्विना लभ्यते ॥

इति पद्यानुसारं पुण्यप्रकर्षाद् वीरशैवसिद्धान्तवेदिनं गुरुदेवमुपलभ्य प्राप्तप्रसादोऽहं ब्रह्मा-स्मीति लब्धज्ञानो विमुक्तो विजरो जीवन्मुक्तो विराजते । इति शिखर

JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR
LIBRARY.

Jangamwadi Math, VARANASI

तत्त्वविचारः

‘एकमेवाद्वितीयम्’ ‘सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ ‘प्रज्ञानं ब्रह्म’

इत्यादि श्रुतिप्रमाणतः सच्चिदानन्दरूपे नित्यज्ञानेऽनन्तसर्वशक्तिशालिनि परशिवेऽविना-
भावसम्बन्धेन विद्यमाना विमर्शशक्तिरेव षट्त्रिंशत्तत्त्वरूपतः स्फुरति । तानि च तत्त्वानि क्रमशः
प्रत्यभिज्ञादर्शनोक्तान्येव । तथाहि—

१ शिवः २ शक्तिः ३ सदाशिवः ४ ईश्वरः ५ शुद्धविद्या ६ माया ७ कला ८ विद्या
९ रागः १० कालः ११ नियतिः १२ पुरुषः १३ प्रकृतिः १४ बुद्धिः १५ अहंकारः १६ मनः
१७ ओत्रं १८ त्वक् १९ नेत्रम् २० जिह्वा २१ घ्राणम् २२ वाक् २३ पाणी २४ पादौ २५
पायुः २६ उपस्थः २७ शब्दः २८ स्पर्शः २९ रूपम् ३० रसः ३१ गन्धः ३२ आकाशः ३३
वायुः ३४ अग्निः ३५ जलम् ३६ पृथिवी । इति ३६ षट्त्रिंशत् तत्त्वानि । शक्तेरेव विलासः ।

उक्तञ्च केनापि—

स्वयं प्रकाशस्य चिदात्मनो मे स्वातन्त्र्यमेतन्नहि किञ्चिदव्ययम् ।

शिवादिभूम्यन्तसमस्तविश्वरूपेण चैकोऽपि विभामि योऽहम् ॥

इति शिवशक्त्योरभेदात् शिवस्य शक्तेर्वा विलास इति वक्तुमुचितमेव ।

वृद्ध-जावालौपनिषदि च श्रूयते—

पुनस्तं होवाच कानि षट्त्रिंशत्तत्त्वानीति-स तस्मा आह—

शिव-शक्ति-सदाशिवेश्वर-शुद्धविद्या, एतानि शुद्धानि पञ्च तत्त्वानि ।

माया कालो नियतिः कला विद्या रागः पुरुष इति शुद्धाशुद्धानि सप्त तत्त्वानि ।

ततोऽशुद्धानि इत्यादि क्रमेण ३६ षट्त्रिंशत्तत्त्वाभिधानम् ।

महानारायणोपनिषद्यपि इत्येव क्रमो दृश्यते षट्त्रिंशत्तत्त्वानाम् ।

इत्येवं षट्त्रिंशत्तत्त्वोत्पत्तौ ‘एकोऽहं बहु स्याम् प्रजायेय’ ॥ ६।२।३

इति शक्तिविशिष्टस्य परशिवस्य परामर्शं तन्निष्ठा विमर्शशक्तिरेवेच्छाशक्तिरूपे उन्मिषति
ततः ।

अनादिनिधनाच्छान्तात् शिवात् परमकारणात् ।

इच्छाशक्तिर्विनिष्क्रान्ता ततो ज्ञानं ततः क्रिया ॥

तत्रोत्पन्नानि सूतानि भुवनानि चतुर्दश ॥ (१४) इति ।

शिवागमप्रमाणात् परमशिवादुन्मिषितेयमिच्छाज्ञानक्रियाशक्तिधारा चकास्ति । तत्र ज्ञान-
शक्तिरन्तरङ्गरूपेण क्रियाशक्तिश्च बहिरङ्गतया चकास्तः । इत्येवं यदा परशिवो देवो माया-सम्बलितो
भवन् अहं सर्वज्ञ इत्यभिमानुते स्वं तदा शिवतत्त्व-संज्ञामेति । स हि निमित्तकारणमस्य प्रपञ्चस्य ।

शक्तिविशिष्टाद्वैतदर्शनम्

५३

यदा शिवः क्रियाशक्त्या सम्बलित आत्मानं सर्वकर्ताऽहमिति मनुते तदा स शक्तितत्त्व-
संज्ञामासादयति । इत्थं स एव शिवः पूर्वं ज्ञान-शक्तिमाश्रित्य सर्वज्ञतामेत्य निमित्तकारणं
क्रियाशक्त्या च सर्वकर्तृत्वमेत्योपादानकारणं भवति । यथा हि ऊर्णनाभिः जालनिर्माणे लूता-
देहस्थ-जीवबुद्ध्या निमित्तकारणम् । लूतारूपदेहबुद्ध्योपादानकारणं भवति । तद्वद्विज्ञेयम् ।
जगति अभिन्ननिमित्तोपादानकारणदृष्टान्तो लूता जीवोऽस्ति जीवरूपेण । मुण्डकश्रुतिरपि लूता-
मेवात्र दृष्टान्तयति—तथाहि—

‘यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च ।’ इत्यादि ।

इत्थमेवाग्रे जगत्सृष्टौ यदा शिवः ‘अहमिदं’ इत्यवधारयति । यथा चणकोऽङ्कुरजनने
जलमृत्संयोगे विलम्ब उत्फुल्लो दलद्वयतामासादयति तद्वत् । तदा सदाशिवतत्त्वमुच्यते । ज्ञान-
शक्तेरेवायं विलासः । यदा हि क्रियाशक्तिरुदबुद्धा ‘इदमहम्’ इति विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेन
इत्यवधारयति तदा ईश्वरतत्त्वमाख्यायते । अत्र चणकस्य स्फुटता दलद्वयपार्थक्यम् दृष्टान्तः ।

सैव विमर्शशक्तियंदा ‘अहम् इदं च अभिन्नम्’ इति परामृशति तदा शुद्धविद्यातत्त्व-
माप्नोत्यते । अत्र समुद्रतरङ्गा दृष्टान्तौ ग्राह्यौ । यद्यपि समुद्र इति तरङ्ग इति संज्ञाद्वयं भाति ।
किन्तु सूक्ष्मातिसूक्ष्म-दृष्ट्योभयमप्येकमेवेति पर्यालोचनया समन्वेति । दिगियमग्रेऽपि । एतानि
पञ्चशुद्धतत्त्वानि मुक्तिदानि गच्छन्ते ।

इतो मयूराण्डन्यायेन वटवृक्षन्यायेन वा स्वस्मिन् विलीनं जगत्प्रपञ्चमात्रिर्भावयितुं
सूक्ष्मपदार्थेष्वपि परस्परभेदसाधकं मायातत्त्वं सैव परामर्शशक्तिराविकरोति । इदं हि मायातत्त्वं
कला, विद्या, रागः, कालो नियतित्वेति पञ्चकञ्चुकानि पुरुषस्य कृते प्रकटयति । यैराच्छन्नोऽ-
मितोऽपि शिवो मितो भवन् पुरुषतत्त्वतामेत्य अनेन जीवेनात्मना नामरूपे व्याकरवाणि इति ब्रूवन्
नामरूपात्मकस्य जगतः साधकं प्रधानापरनामकं प्रकृतितत्त्वं त्रिगुणात्मकमाविर्भावयति । इयं हि
प्रकृतिः सत्त्वरजस्तमो नाम्ना गुणत्रयेणाखिलं जगत् प्रपञ्चं सूते ।

तत्र मायावृतः पुरुष आत्मनि अनात्मज्ञानम् अनात्मनि आत्मज्ञानं भावयन् स्वीयं सर्व-
कर्तृत्वं विस्मृत्य कलातत्त्वमाश्रित्य किञ्चित्कर्तृत्वं विद्यातत्त्वाश्रयेण सर्वज्ञत्वं विस्मृत्याल्पज्ञत्वम्,
रागतत्त्वाश्रयेण पूर्णत्वं विहाय किञ्चिन्मेस्यादिति स्रक्चन्दनवनितावस्तुजातमिच्छति । काल-
तत्त्वाश्रयेण स्वीयनित्यतां विहाय भूतभविष्यद्वर्त्तमानेत्यादि कालबद्धतामाश्रयति । नियति
तत्त्वाश्रयेण स्वीयव्यापकतां त्यक्त्वा नियतकारणेन नियतकार्यं करोति । इत्येवं पञ्चकञ्चु-
काच्छन्नो जगदानन्दमनुभवतीति विचित्रं क्रीडाक्षेत्रं शिवस्य जीवभावे । उक्तं च केनापि महेश्व-
रच्छन्दसा—

स्वयं विचित्रशक्तिर्भवन् मितोऽणुजीवः

शिवोऽमितोऽहमाये जगत्त्वमादिशक्त्या

विनोदहेतुसत्यं जगन्निरीक्षमाणो

विभामि विद्ययाऽहं सर्वैव शम्भुनाथः ॥१॥

स्वयं स्वेच्छयैव विचित्रशक्तिः शिवः एभिः पञ्चकञ्चुकैर्विचित्रशक्तिभिर्मिती भवन् जीवो भूत्वा आणवादिमलावृतो भवन् प्रकृत्यादिशक्त्या जगत्त्वमपि आये गच्छामि । (अयं=गतौ धातुः) इत्थं निजविनोदस्य हेतुभूतं सत्यं जगत् निरीक्षमाणोऽपि दिद्याशक्त्या सदैव शम्भुरूपे हि तिष्ठामि । नहि मे बन्धनं किञ्चिदस्ति स्वरूपे तिष्ठतः । शिवस्य भगवतो लीलादुर्लभितस्य विचित्रशक्तौ विचित्रैव मायाशक्तिः कस्तां किरूपेति विवरीतुमर्हति कथितं केनापि शार्दूलविक्रीडितेन

अम्भोधिः स्थलतां स्थलं जलधितां धूलोलवः शंलतां

शंलो मृत्तुणतां तृणं कुलिशतां वज्रं तृण-क्षीणताम् ।

अग्निः शीतलतां हिमो दहनतामायाति यस्येच्छयः

लीलादुर्लभिताद्भुतव्यसनिने तस्मै नमः शम्भवे ॥१॥

बहुधा कीडनं विश्वेश्वरस्य स्वप्रकृतिविरचितेन षोडशात्मना विकारेण भवति । तच्चोक्त-
मीश्वरकृष्णेन कारिकया—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ।

इह यद्यपि अविकृतिं मूलप्रकृतिमामनन्ति कापिलाः । सर्वे आचार्याः । यतो हि शास्त्रारूढती-
न्यायेन पुरुषप्रकृतित एव ते स्वीयं सांख्यदर्शनमारभन्ते । इ 'शक्तिविशिष्टाद्वैतं तु शिवतत्त्वत आरब्धं सुतरां प्रकृतिं मया तत्त्वस्यैव कलादितत्त्वतां गतस्य विकृतिरेवोक्ताऽस्ति । अस्तु तस्याः प्रकृतेः सकाशात् स शिव इदमित्यमिति निश्चयात्मकं महत्तत्त्वापरनामकं बुद्धितत्त्वमाविर्भावयति । या हि निश्चयात्मिका बुद्धिरित्युच्यतेऽप्यत्र । ततः अहमस्मि ममेदमिति अहन्ता-ममता-कारणम् अहङ्कारतत्त्वमुद्भवति । ततः संकल्पविकल्पात्मकं स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादिज्ञानसूचकं मनस्तत्त्वमुद्-
भवति । इदं हि बुद्ध्यहङ्कारमनोरूपं तत्त्वत्रयमन्तःकरणसंज्ञायुच्यते ।

इत एव क्रमात् श्रोत्रादिपञ्चज्ञानेन्द्रियाणि सत्त्वगुणबहुलानि कर्मेन्द्रियाणि च रजो-
बहुलानि वागादीनि जायन्ते । ततः शब्दादयः पञ्चमात्राशब्द-वाच्या नैयायिकनये पञ्चगुणा उद्भवन्ति । तदनन्तरमतिस्थूलानि गगनादीनि उत्तरोत्तरगुणविशिष्टानि पञ्चभूतानि जायन्ते । तन्मात्राणि तु केवलानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धमात्रतत्त्वानि सन्ति । गगनादीनि पञ्च भूतानि तु शब्दमात्रगुणकं गगनं शब्दस्पर्शगुणकं वायुतत्त्वं शब्दस्पर्शरूपगुणकमग्नितत्त्वं शब्दस्पर्शरूपरस-
गुणोपेतं जलतत्त्वम् शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणावितं पृथिवीतत्त्वमिति संक्षेपः षोडशविकाराणाम् । इमान्येव महाभूतनाम्नाप्युच्यन्ते पूर्वपूर्वगुणवन्ति उत्तरोत्तराण्यत्र । षट्त्रिंशतत्त्वैर्जगन्निर्माणं कुलालरूपकेणामिहितमेकेनेन्द्रवज्राच्छन्दसा—

“शक्त्यण्डमृत्पिण्डमुपादवानो मायाण्डचक्रभ्रमणक्रमेण ।

मूलाण्डदण्डेन मुहुर्विधत्ते ब्रह्माण्डभाण्डं भगवान् कुलालः ॥”

शक्तित आरभ्य मायातः प्राक् शक्त्यण्डरूपं मृत्पिण्डम् आदाय गृहीत्वा मायात आरभ्य पुरुषान्तं मायाण्डमेव चक्रं कल्पयन् प्रकृतितः पुथिव्यन्तं ब्रह्माण्ड रूपं भाण्डम् शक्तिविशिष्ट

शक्तिविशिष्टाद्वैतदर्शनम्

५५

शिवतत्त्वेन मूलाण्डदण्डेन परमशिवः कुलालरूपो भगवान् पुनः पुनर्विधत्ते । इति संक्षिप्त आशयः पद्यस्य ।

परिणामवादः

मयूराण्डवद् वटवृक्षवद्वा शक्तिलीनं जगत् शक्तिः एव परिणमयति चराचररूपेणेति परिणामवादस्य शक्तिविशिष्टाद्वैतदर्शनस्येति शम् । यथोक्तम् सिद्धान्तशिखामणिग्रन्थे १० दशम-परिच्छेदे २० विशपरिच्छेदे च भगवता रेणुकाचार्येण । तथाहि--

आत्मशक्तिविकासेन शिवो विश्वात्मना स्थितः ।

कुटीभावाद् यथा भाति पटः स्वस्य प्रसारणात् ॥६५॥

पत्रशाखादिरूपेण यथा तिष्ठति पादपः ।

तथा भूम्यादिरूपेण शिव एको विराजते ॥६६॥ (परि० १०)

वृक्षस्य पत्रशाखादि वटबीजे स्थितं यथा ।

तथा हृदयबीजस्थं विश्वमेतत् परात्मनः ॥६६॥ (परि० २०)

स्वशक्तिप्रचयोऽस्य विश्वम्' (३।१०)

शक्तिश्च शक्तिमांश्चैव पदार्थद्वयमुच्यते ।

शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नं शक्तिमांश्च महेश्वरः ॥

'यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च' 'एकोऽहं बहुः स्यां प्रजायेय'

इत्यादि-श्रुतिस्मृति-वाक्येभ्यः स्पष्टं प्रतीयतेऽस्य दर्शनस्य परिणामवादे समन्वयः । शक्तीनां परिणाम एव तु विश्वं विवक्षितमिह दर्शने इति स्फुटं परिणामवादोऽत्र ।

सत्यत्वं जगतोऽस्मिन् दर्शने

जगतः सत्यत्वे तैत्तरीयश्रुतिरेव प्रमाणम् । तथाहि--

'सोऽकामयत । बहुः स्यां प्रजायेयेति ।

स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत ।

यदिदं किञ्च । तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ।

तदनु प्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् ।

निरुक्तं चानिरुक्तं च । निलयनञ्चानिलयनञ्च ।

विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च सत्यमभवत् ।

यदिदं किञ्च तत् सत्यमित्याचक्षते ॥ (आनन्दवल्ली)

इह श्रुतौ स्पष्टं प्रतीयते यद् विश्वं ब्रह्मनिर्मितं ब्रह्म च तत्र प्रविश्य तिष्ठतीति सत्य-मेतदत्र नास्ति कोऽपि सन्देहलेशः । विषयमिमं रेणुकाचार्यो भगवान् अगस्त्यमहर्षिं स्पष्टमुप-दिशति । तथाहि--

यस्मादेतत् समुत्पन्नं महादेवाचचराचरम् ।
 तस्मादेतन्न भिद्यते यथा कुम्भादिकं मृदः ॥६२॥
 शिवतत्त्वात् समुत्पन्नं जगदस्मान्न भिद्यते ।
 फेनोर्माद्वुदबुदाकारो यथा सिन्धो न भिद्यते ॥६३॥
 यथा पुष्पपलाशादि वृक्ष-भेदान्न भिद्यते । (सिद्धान्तशिखामणि परि० १०)
 तथा शिवात् पराकाशाद् रूपान्न भिद्यते जगत् ।
 शिवाज्-जगतो नास्ति भिन्नतेति पिण्डार्थः ॥ (परि० १९)

अर्थस्तु स्पष्ट एवेति न विधीयते । यथा वृक्षात् पत्रादि समुद्रात् वीचितरङ्गबुदबुदादि न भिद्यते । तथैव शिवाज्जगन्न भिद्यत इति सत्यमिदम् ।

प्रमाण-विचारः

वीरशैवसिद्धान्ते प्रत्यक्षानुमानशब्दा इति प्रमाणत्रयमेव स्वीकृतम् । यद्यपि—

प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः कणाद-सुगतौ पुनः ।
 अनुमानं च तच्चापि सांख्याः शब्दञ्च ते उभे ॥
 न्यायैकदेशिनोऽप्येवमुपमानं च केचन ।
 अर्धापत्या सहैतानि चत्वार्याहुः प्रभाकराः ॥
 अभावषष्ठान्येतानि भाट्टा वेदान्तिनस्तथा ।
 सम्भवंतिह्युक्तानि तानि पौराणिका जगुः ॥
 प्रत्यक्षादियुतं चैवं चैष्टिकं तान्त्रिका विदुः ।

इति नवप्रमाणान्तं प्रमाणनिरूपणं दृश्यते । इति सर्वप्रमाणपरम्परायामस्माकमाचार्याः प्रत्यक्षम् अनुमानं शब्द इति प्रमाणत्रयमेवामनन्ति । तत्रैवान्येषामन्तर्भावं वदन्ति । तत्र प्रत्यक्षेऽनुपलब्धेऽनुमाने च उपमानार्थापत्तिसम्भव-चैष्टिकानि । शब्दे च ऐतिह्यमन्तर्भवतीति इण्डिम-घोष-स्तेषामिति प्रमाणविचारः ।

अथ लिङ्गाङ्गसामरस्यविचारः

स्थीयते लीयते । इति स्थलम् । वीरशैवसिद्धान्ते परशिवो ब्रह्मैव स्थलशब्देनाभिधीयते । तच्च स्थलम् शिवो द्विधा अङ्गस्थलम् लिङ्गस्थलमिति भेदात् । तत्र चित्तोपाधिभृज्जीव एव अङ्गस्थलशब्दवाच्यः चिच्छक्तिविशिष्टः शिव एव लिङ्गस्थलशब्दवाच्यो भवति । तत्र लिङ्ग-स्थलम् शिव एव भक्तानुग्रहहेतोः स्थूल-सूक्ष्म-कारण-शरीर-भेदात् इष्टलिङ्गम् प्राणलिङ्गम् भाव-लिङ्गम् इति भेदत्रयशाली भवति ।

अङ्गस्थलम् जीवोऽपि त्यागाङ्गम्भोगाङ्गं योगाङ्गम् इति भेदात् त्रिधा भवति । तत्रैव शिवो यो हि इष्टलिङ्गभेदभाक् सोऽपि आचारलिङ्गम् गुणलिङ्गम् इति भेदद्वयभाक् । तथा

शक्तिविशिष्टाद्वैतदर्शनम्

५७

प्राणलिङ्गमपि शिवलिङ्गम् चरलिङ्गम् इति भेदद्वयभाक् । भावलिङ्गमपि प्रसादलिङ्गम् महालिङ्गम् इति भेदद्वयभाक् भवति । इत्थं हि स्थल-शिवः षोढा जायते । अङ्गस्थलम् जीवोऽपि त्यागाङ्गस्य भक्तः, महेशः । इति भेदद्वयात् । भोगाङ्गस्य प्रसादः, प्राणलिङ्गी इति भेदद्वयात् । योगाङ्गस्य शरणः, ऐक्यम् इति भेदद्वयात् ततः षोढा जायते ।

किं बहुना अङ्गस्थलम् जीवो हि अवान्तरभेदात् ४४ चतुश्चत्वारिंशद्भेदभाक् । लिङ्ग-स्थलम् शिवस्तु ५७ सप्तपञ्चाशद्भेदभाक् इति १०१ एकोत्तरं शतम् स्थलशिवो गण्यते । एषामेव तत्त्वज्ञानं मोक्षहेतुरिति वीरशैवसिद्धान्तः । अत्र क्रमशः पञ्चानि लिङ्गानि यथा—

स्थीयते लीयते यत्र जगदेतच्चराचरम् ।

तद्ब्रह्मस्थलमित्युक्तं स्थलतत्त्वं विशारदः ॥

इष्टलिङ्गमिव स्थूलं यद् बाह्ये धार्यते तनौ ।

प्राणलिङ्गं तु तत् सूक्ष्मं यदन्तर्भवनामयम् ॥

परात् परन्तु यत् प्रोक्तं तृप्तिलिङ्गं तदुच्यते ॥ इति

स्थूलशरीरे यद् धार्यते तदेवेष्टलिङ्गं सूक्ष्मशरीरे यद् धार्यते तद्वि प्राणलिङ्गं कारण-शरीरग आत्मैव भावलिङ्गम् उच्यते । स हि अत्र तृप्तिलिङ्गशब्देनोक्तः । तस्यैव षड्भेदा अग्रेतना ज्ञेयाः । तथाहि—

आचारलिङ्गं प्राणाख्यं भक्तस्थलसमाश्रयम् ।

निवृत्तकलयोपेतं गन्धग्रहणसाधनम् ॥१॥

गुरुलिङ्गं तु जिह्वाख्यं महेशस्थलसंश्रयम् ।

प्रतिष्ठाकलयोपेतं रसग्रहणसाधनम् ॥२॥

शिवलिङ्गं तु नेत्राख्यं प्रसादस्थलसंश्रयम् ।

विद्याकलासमा-युक्तं रूपग्रहणसाधनम् ॥३॥

त्वगाख्यं जङ्गमं लिङ्गं प्राणलिङ्गस्थलाश्रयम् ।

शान्त्याख्यकलयोपेतं स्पर्शग्रहणसाधनम् ॥४॥

प्रसादलिङ्गं श्रोत्राख्यं शरणस्थलसंज्ञकम् ।

शान्त्यतीतकलोपेतं शब्दग्रहणसाधनम् ॥५॥

मानसं तु महालिङ्गमेव स्थलसमाश्रयम् ।

शान्त्यतीतोत्तरोपेतं सर्वग्रहणसाधनम् ॥६॥

आचारलिङ्गमेव प्राणेन्द्रियं गन्धवाहकम् ।

गुरुलिङ्गमेव रसनेन्द्रियं सत् रसग्राहकम् रस्यम् ज्ञेयं । शिवलिङ्गमेव रूपग्राहकं नेत्रेन्द्रियम् । जङ्गमलिङ्गमेव स्पर्शग्राहकं त्वगिन्द्रियम् । प्रसादलिङ्गमेव श्रोत्रेन्द्रियं सत् शब्दग्राहकम् ।

मानसलिङ्गमेव सर्वग्राहकं मानसमिन्द्रियम् । सम्प्रति अङ्गस्थलेऽपि विचारः प्रस्तूयते ।

अङ्गस्थलं तथा प्रोक्तम् आचार्यैः सूक्ष्मदर्शभिः—

योगाङ्गं प्रथमं प्रोक्तम् भोगाङ्गञ्च द्वितीयकम् ।

त्यागाङ्गं च तृतीयं स्यादित्येवं त्रिविधं स्मृतम् ॥

सदाचारः शिवे भक्तिर्लिङ्गे जङ्गम एकधीः ।

लाञ्छने शरणे भक्तिर्भक्तस्थलमनुत्तमम् ॥

केवले स शिवे दाने निष्ठातः शिवतत्परः ।

ब्रह्माविस्थाणुविमुखो भक्तो माहेश्वरः स्मृतः ॥

मनः प्रसादसिद्धयर्थं निर्मलज्ञानकारणम् ।

शिवप्रसादं स्वीकुर्वन् प्रसादीत्येष कथ्यते ॥

लिङ्गं चिदात्मकं ब्रह्म तच्छक्तिः प्राणरूपिणी ।

तद्रूपलिङ्गविज्ञानी प्राणलिङ्गीति कथ्यते ॥

सती चाहं पतिलिङ्गं हृदि युक्तः स्वयं प्रभुः ।

प्रापञ्चिक-सुखं नास्ति शरणस्थलमुत्तमम् ॥

प्राणलिङ्गादियोगेन सुखातिशयमीयिवान् ।

शरणाख्यः शिवेनैक्य-भावनादेक्यवान् भवेत् ॥

यथा नद्यः स्पन्दमानाः समुद्रे ।

अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ॥

तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः ।

परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥३॥२॥८०॥

मुण्डकश्रुतिरियं नदीसमुद्ररूपकेण शिव-वीरशैवयोरभेदं वर्त्ति । यथोक्तं सिद्धान्तशिखामणी
३० परिच्छेदे ।

जले जल मिव न्यस्तं बह्नौ बह्निरिवापितम् ।

परे ब्रह्मणि लीनात्मा विभागेन न दृश्यते ॥ (सि० शिर० २० परि०)

इत्थं हि विशेषेण ईरयति जीवं शिवे इति वीरः । शिवस्यायमिति शैवो जीवः । वीरश्चासी
शैवः वीरशैवः । तस्य सिद्धान्तः वीर-शैवसिद्धान्तः । शक्तिविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तः । इति संक्षिप्तो
विवृतः । सर्वथा जीवं शिवे विलापयन्ति वीरशैवाचार्या इति रहस्यमत्र दर्शने । विलापनप्रकारस्तु
आकरे द्रष्टव्यः । मनागिह दिङ्-निर्दिश्यते-तथाहि अङ्गस्थलं हि भक्तलिङ्गस्थलं प्रतिपाद्यम्
आचारलिङ्गस्याङ्गमिति कारणे आचारलिङ्गे विलीयते । एवं हि माहेश्वरो गुरुलिङ्गे ।
प्राणलिङ्गी जङ्गमलिङ्गे । शरणः प्रसादलिङ्गे । ऐक्यम् महालिङ्गे विलीयते । इत्थं हि

वैदिकदर्शनम्

५९

आचारलिङ्गी गुरुलिङ्गे शिवलिङ्गे । शिवलिङ्गी जङ्गमलिङ्गे । जङ्गमलिङ्गी प्रसादलिङ्गे । प्रसादलिङ्गी महालिङ्गे । महालिङ्गी परात्पररूपे धनलिङ्गे आत्मानं विलापयन् अखण्डं सच्चिदानन्दरूपं स्वीयमासाद्य प्रमोमोद्यते इति राधान्तः । संक्षिप्तम् समाप्तं वीर-सैवापराख्यं शक्तिविशिष्टाद्वैतदर्शनम् । इति शम् भूयात् ।

शिवशक्त्यविनाभावं विशिष्टाद्वैतदर्शनम् ।

वीरशैवापराख्यं यदनाद्यद्वैतमुच्यते ॥

विवृतं तन्मया सम्यग्निह दर्शनसंग्रहे ।

गोपालशास्त्रिणा छात्रोपकाराय तदङ्कितम् ॥ इति शिवम् ॥

अथ महर्षिदयानन्द-सरस्वती-प्रतिपादितं-वैदिक-दर्शनम्

ये कृष्ण-मीशं न विदन्ति सर्वगं

भक्तार्थ-माया-धमनावतारम् ।

तेषामिदानीं नय उच्यतेऽहम्

तेऽमी दयानन्दमहर्षिवर्याः ॥१॥

महर्षिदयानन्द सरस्वती-महोदया हि दार्शनिकान् परस्परं विरुद्धवानुपहसन्तो विविधं विमर्शमुपस्थापयन्ति । तेषां कथनमस्ति यद् दर्शनानां रहस्यज्ञानाय मूलसूत्रैः सह तेषामार्षं भाष्यमेव परिशीलनीयम् । तदाधारं तैर्यो दार्शनिकः सिद्धान्तः समाविश्रुते तस्याधः समुल्लेखो विधीयतेऽतिसंक्षेपेण ।

१. त्रैतवादः । २. जीवात्मपरिच्छिन्नवादः । ३. मुक्तेः पुनरावर्तनम् । ४. वैदिक-दर्शनानि सर्वाण्येव शेषराणि । ५. सर्वेषां च तेषां समन्वये तात्पर्यं न तु परस्पर-विरोधे । इति ।

त्रैतवादः

त्रैतवादो हि डिण्डिमघोषं घुष्यते । अखिलब्रह्माण्डस्य मूलमुपादानकारणं प्रधानापरपर्यायं प्रकृतितत्त्वं तच्च सत्त्वरजस्तमसां साम्यमुच्यते । इत्येकं तत्त्वम् । द्वितीयं तत्त्वं तु भोक्तृरूपं जीवात्म-तत्त्वम् । तृतीयं तत्त्वं तु तयोः प्रकृतिजीवात्मनोऽनियामकमीश्वरतत्त्वमिति । त्रयाणामनाद्यनन्त-स्थितिरितीत्यं त्रैतवादः स्वभाव-सिद्ध एवास्ति यथार्थसत्तावान् । व्याप्ती ज्ञाने आनन्दे सत्तायां चानन्ततामृतत्वं हि ब्रह्म ईश्वरः प्रजापतिः इत्यादिनाम्नाभिधीयते । सत्तायां याथार्थ्यम् । व्याप्तावपरिमितं ज्ञानानन्दकर्मसून्यं हि तत्त्वं प्रकृतिरित्युक्तम् । सत्तायां याथार्थ्यम् व्याप्ती ज्ञाने आनन्दे कर्मणि च स्वल्पत्वमगुत्वं च विभर्ति तद्धि तत्त्वम् जीवः पुरुष आत्मेत्युच्यते । ब्रह्म हि आनन्दानन्त्यमनाद्यं ज्ञानानन्तत्वं सामर्थ्यानन्त्यमित्यादिविशिष्टगुणशालित्वात् परमपुरुषः परमात्मा परमेश्वर इत्याद्यनन्तनामभिर्व्यपदिश्यते । इमानि त्रीणि तत्त्वानि स्वभावसिद्धानि शाश्वतानि सदैवेत्यमेव पृथक् तिष्ठन्ति । अतिष्ठन् । स्थास्यन्ति चेति सिद्धं तत्त्वत्रयम् शाश्वतम् ।

ब्रह्मणाऽल्पज्ञस्य जीवस्य सृष्टिर्न क्रियते । यथा ब्रह्म स्वभावत एव सर्वज्ञं तथैव जीवोऽपि

स्वभावत एवाल्पज्ञः, प्रकृतिश्च स्वभावत एवाज्ञेति त्रयाणामपि पार्थक्यसिद्धिः शाश्वतिकीति वेदज्ञविदुषां केषामपि विमतिरत्र नास्ति ।

विश्वस्मिन् जडचेतनयोः शाश्वती स्थितिः पृथक् सत्ता च शाश्वतिकी स्वतन्त्रेति प्रत्यक्ष-सिद्धम् । न तयोः किमपि परस्परमेकम् अन्यस्मिन् परिणमते परिवर्तते वा जडं जडमेवेति चेतन-श्चेतन एवेति नैव स स्वचेतन्यं जहाति । नापि जडं स्वजाड्यं विजहाति ।

तत्र चेतनवर्गे एकः परमात्मा स्वतन्त्रः सर्वज्ञः सर्वकर्ता तद्भिन्नोऽल्पज्ञो भोगेऽस्वतन्त्र एताभ्यां भिन्ना जडाऽज्ञा प्रकृतिः जडवर्गाणामुपादानकारणम् तद्धि भोग्यमुच्यते । जीवोऽणु-परिमाणो भोक्ता परमेश्वरो विभुरभोक्तेति यथार्थभेद एतेषाम् ।

भोक्ता जीवोऽपि देहेन्द्रियादिविशिष्टश्चेतनो भवति । उक्तमन्यत्रापि 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः (कठ० १।३।४) ईश्वरस्याभोक्तृत्वमेव सूचयति । स क्वापि कथमपि देहेन्द्रियभाक् नैव भवतीति ।

अतश्चेश्वरस्यावतारो न सम्भवति नापि तत्प्रतिमास्तीति साकारमूर्ति-पूजनादिकं सर्वम-वैदिकं कर्मेति सिद्धमेवास्ति ।

परमात्मनः प्रेरणया प्रकृत्युपादानकं विश्वं भोग्यं जीवात्मनो भोक्तुः कृते परिणमते । संहतपरार्थत्वात् (सां० सू० १।१०५) इदं हि विविधं वैशिष्ट्यं परमेश्वरस्याभोक्तृत्वम् जीवात्मनो भोक्तृत्वं प्रकृतेर्जडाया भोग्यत्वमेव त्रयाणां पार्थक्ये मूलम् । एषामेव त्रयाणां वेदेषु चतुर्विंशति पार्थक्येन विस्तृतं वर्णनमुपलभ्यते । ऋग्वेदस्यैको मन्त्र इह निर्दिश्यते—

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनशनन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ (ऋ० १।१६।१२०)

अस्मिन् मन्त्रे भोक्तुर्जीवस्याभोक्तुः परमेश्वरस्य भोग्यायाश्च प्रकृतेः फलयुक्तस्य वृक्षस्य रूपकेण वर्णनं दृश्यते । एतदनु रूपमेव श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते—

भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्मेतत् (श्वे० १।१२)

छान्दसोऽदन्तो ब्रह्मशब्दः । भोक्ता भोग्यं प्रेरयितेति त्रीण्येवानादि-तत्त्वानि सर्ववेदेषु गीयन्ते ।

षड्दर्शनानि वैदिक्यश्च चतस्रः संहिता उपनिषदश्चैकादश एतेषामेव त्रयाणां तत्त्वानां प्रतिपादनं बहुधा कुर्वन्तीति वेदविदुषामतिरोहितम् ।

जीवात्मनः परिच्छिन्नवादः

जीवात्मा न विभुरस्ति नापि मध्यमपरिमाणः किन्तु स हि अणुरित्येव वेदेषु भिन्न-भिन्नवैदिकशास्त्रेषूपलभ्यते । योगदर्शनस्य व्यासभाष्ये महर्षेः कपिलस्य प्रशिष्य आचार्यः पञ्चशिखो वक्ति—

तमणुमात्मानमनुविद्यास्मीत्येवं तावत् सम्प्रतिजानीते ।'

अयं हि योगिनोऽनुभवः समाधावेवमात्मानं परमाणुं पश्यतीति तादृशमेव ब्रूते—न्याय-दर्शनस्य वात्स्यायनभाष्येऽपि—

“अस्त्येकः सर्वविषयः प्रतिदेहं स्वज्ञान-प्रबन्धं स्मृति-प्रबन्धं च प्रतिसंघत्ते इति ।

यस्य देहान्तरेषु वृत्तेरभावाच्च प्रतिसन्धानं भवतीति ।” (वात्स्या० भा० ३। १५)

इत्यनेन सूच्यते यस्मिन्देहे जीवात्मा तिष्ठति । तत्र परिच्छिन्नस्तिष्ठति ।

उपनिषत्स्वपि अगुत्वेनैव जीवात्मायं निर्दिश्यते । तथाहि—मुण्डकोपनिषदि श्रूयते—

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः । (मु० ३।१।९)

श्वेताश्वतरोपनिषद्यपि एष भावः स्फुटं विवृतोऽस्ति ।

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागः जीवो स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥ (श्वे० ५।६)

मुक्तेः पुनरावृत्तिवादः—

यद्यपि दर्शनेषु—

तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः । (न्या० १।१।२२)

अथ त्रिविध-दुःखात्यन्त-निवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः (सां० सूत्र १।१)

इत्यादि-सूत्रैः सर्वदुःखानां हि अत्यन्तनिवृत्तिरेव मुक्तिरभिहिताऽस्ति । तथैव जनेषु धारणाऽप्यस्ति । यन्मुक्तेर्न कोऽपि परावर्तत इति । परन्तु मम दृष्टौ तत्रात्यन्तवाब्दोऽत्यधिकार्थे विद्यते न तु अनन्तार्थे यतो हि अल्पज्ञो अल्पशक्तिर्जीवोऽनन्तकालावधि ब्रह्मानन्दं भोक्तुं कथमपि समर्थो न स्यात् । ममास्य विचारस्य पोषिका मुण्डकोपनिषद्विद्यते । सा हि स्पष्टं मुक्तेः परावर्तनं ब्रूते—तथाहि—

वेदान्तविज्ञान-सुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्ध-सत्त्वाः ।

ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ (मु० उ० ३।२।६)

अत्र मुक्तिस्थितिकालस्य परान्त इति संज्ञास्ति । ततो मुक्ति-स्थितिकालस्य समाप्तिरेव परान्तकालशब्देन सूच्यते । परान्तकाले मुक्तिस्थितिकालसमाप्ती परामृतान्मुक्तेः सर्वे मुच्यन्ति निवृत्ता भवन्ति । अत्र परस्मैपदं छान्दसम् । मुच्यन्ते ततोऽथ आयान्तीत्यर्थः । अत्र परामृता इति पाठस्तु प्रामादिकः । यतो हि नारायणोपनिषदि (१२।३) द्वादशाध्याये तृतीयमन्त्रे पञ्चम्यन्तः परामृतात् इत्येव पाठस्तथा सूतसंहितायाः सायण-माधव-कृत-व्याख्यायां मुण्डकोपनिषद् एवोद्धृतोऽयं श्लोकोऽस्ति । तत्रापि परामृतादिति पञ्चम्यन्तः पाठ एवोपलभ्यते । अतश्च पञ्चम्यन्त-पाठस्य प्राबल्यात् परामृतादिति पाठः प्रामाणिकः, प्रथमान्तपाठः (परामृता) प्रामादिक इति सुस्पष्टम् । मीमांसका अपि तदीयं मतं समर्थयन्ति । निःश्रेयसमेव तेषां मुक्तिस्तोऽपि ततः परावर्तनं मन्यन्ते । तथाहि गीताशास्त्रे नवमोऽध्याये एकविंशं पद्यम्—

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते । (गीता० ९।२१)

इत्यनेन सूच्यते यथा मीमांसकानां निःश्रेयसं लब्ध्वाऽपि ततः परावृत्तिं लभते जीवात्मा स्वकृतकर्मणः क्षयात् तथैव यस्य सिद्धान्ते जीवात्मनः सततं शाश्वतमल्पज्ञत्वं तस्य तु अल्पज्ञस्य मुक्तिरपि सावधिरेव स्यात् । यतो हि अल्पज्ञतया अल्पसामर्थ्याच्च न हि स शाश्वतं ब्रह्मानन्दं भोक्तुं समर्थ इति साधूक्तं महर्षिदयानन्द-सरस्वतीमहाभागेन जीवात्मानो मुक्तेः परावर्तन्त इति । तदत्यन्तविमोक्षोऽप्यवर्णः १।१।२२ इत्यादि-न्यायादिदर्शनसूत्रेषु अत्यन्तशब्दोऽत्यधिकार्थ-वाचक एव न तु अनन्तार्थ इति तथ्यम् ।

महर्षिकपिलोऽपि मुक्तेः पुनरावृत्तिं सूचयति प्रथमाध्याये—(१५६) ऊनषष्ठ्युत्तरशततमे सूत्रे तत्र दूशेलिमम् पाठकैरिति संक्षेपः ।

यथा हि जगच्चक्रमनादि-कालादविच्छिन्नं प्रचलति तथैवाग्रेऽपि

चलित्येत्येव नह्यस्य कदापि शाश्वतिको विच्छेदः ।' इदानीमिव सर्वत्र नात्यन्तो-
च्छेदः १।१५६ सां० सूत्र

इत्यनेन सूच्यते यत्तेनाऽपि मुक्तेः पुनरावृत्तिरभिहितैवेति शम् ।

सर्वाण्यपि वैदिकदर्शनानि सेश्वराणि—

सर्वेष्वपि वैदिकदर्शनेषु ईश्वरसिद्धिर्विहिताऽस्ति । क्वापि नहि तस्य खण्डनम् । व्याख्यातृणां प्रमादात्सांख्ये वैशेषिके मीमांसायां च साम्प्रतिकानां भ्रमो विद्यते यत्तत्र नास्ति परमेश्वरचर्चेति । तत्र ते—'ईश्वरासिद्धेः' (१।१२) इति सांख्यसूत्रं निदर्शयन्ति । किन्तु तस्य सूत्रस्यार्थज्ञाने तेषां भ्रान्तिः । यतो हि तत्सूत्रम् ईश्वरस्योपादानकारणतां निषेधति । तथाहि ईश्वरस्य असिद्धेः जगदुपादानकारणताऽसिद्धेः ईश्वरो नहि जगत उपादानकारणं स हि निमित्तकारणमेवेति सूत्रार्थः । अस्यैवार्थस्य वैशद्यम् 'तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत्' (सां० सू० १।१६) 'स हि सर्ववित् सर्वकर्ता' (सां० सू० ३।५६) 'ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा' (सां० सू० ३।५७) पुनश्च पञ्चमाध्याये द्वितीयसूत्राद् द्वादश सूत्रावधि ईश्वरसिद्धिविषयो दृश्यते ।

वेदस्य कर्मकाण्डात्मकभागस्य पोषिके भारद्वाज-जैमिनिमीमांसे संमिलिते भूत्वा पूर्व-मीमांसेत्युच्यते । मध्यमीमांसा च दैवीमीमांसा डिण्डिमघोषमीश्वरं स्वीकुस्तः । तत्र केवलं जैमिनीयाख्य-पूर्वमीमांसायान्तु कर्मणः प्राधान्यप्रतिपादने प्रयोजनमिति प्रसङ्ग एव नोपतिष्ठते ईश्वरसिद्धयसिद्धये इति कथं कथयामो मीमांसका नेश्वरं मन्यन्ते इति । अग्रेतना भ्रान्ता विद्वांसो 'मुखमस्तीति वक्तव्यम् दशहस्ता हरीतकी' इतिवत् यत् किञ्चिज्जल्पन्तु नाम कः शृणोति खपुष्पपुराणम् ।

वैशेषिक-दर्शने (१०।१९) दशमाध्याये द्वितीयपादस्य नवमसूत्रे ईश्वरसत्तायां वैदिकं प्रमाणं प्रतं विद्यते । तथैव बहुत्र विषयेऽस्मिन् वैशेषिक-सूत्राणि द्रष्टव्यानि यथा प्रथमाध्याये प्रथमपादे तृतीयसूत्रम् । तथा द्वितीयाध्याये प्रथमपादेऽष्टादशं सूत्रं द्रष्टव्यम् । एवमेव वैशेषिक-दर्शनस्य प्रशस्तपाद-भाष्यस्य सर्गोत्पत्तिप्रसङ्गे जगत्कर्तृत्वरूपेणेश्वरस्योल्लेखोऽस्ति । इत्येवं सर्वत्रैव दर्शनेषु ईश्वरसिद्धिः प्रतिष्ठितास्ति । तत्र वैशेषिकास्तु "प्रत्यक्षपरिकल्पितमप्यर्थमनुमानेन नृभुत्सन्ते तर्करसिकाः" सिद्धान्त-मुक्तावली-प्रभृतिग्रन्थेषु 'क्षित्यङ्कुरादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वात्

घटादिवदित्यादिना सुदृढाद्यनुमानेनेश्वरं साधयन्ति । उदयनाचार्यस्य ईश्वरसिद्धौ न्यायकुसुमाञ्जलि-
नामग्रन्थः प्रसिद्धोऽस्ति ।

तथाहि—

कार्यायोजनधृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः ।

वाक्यात्-संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः ॥ (न्या० कु० ५।१)

अस्यार्थः—कार्यम् आयोजनं कर्म, धृतिः आदिर्यस्य स तस्मात् । पद्यतेऽनेनेति पदम्= व्यवहारः तस्मात् । प्रत्ययः=प्रमाणम् तस्मात् । श्रुतेः वेदात् । वाक्यात्=वेदवाक्यात् । संख्या-
विशेषात्=संख्याजन्यपरिमाणविशेषात् संख्याजन्यं द्व्यणुकपरिमाणमित्यर्थः । तस्मात् विश्ववित्
ईश्वरः स च अव्ययः नित्य एव साध्योऽनुमेयः । तत्रानुमानप्रकारोऽपि विस्तृतं विवृतोऽस्ति ।
मनागिहापि निर्दिश्यते—

१—क्षित्यङ्कुरादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वात् घटवत् । २—परमाणुद्वय-संयोग-जनकं कर्म
चेतन-प्रयत्नपूर्वकं कर्मत्वात् अस्मदादि-शरीर-कर्मवत् । ३—ब्रह्माण्डादि प्रयत्नवदधिष्ठितम्
धृतेः गगने पक्षिधृततृणवत् । ४—ब्रह्माण्डादि प्रयत्नवद्विनाश्यम् विनाशित्वाद् घटवत् ।
५—वेदज्ञानं कारणगुण-जन्यं प्रमात्वात् प्रत्यक्षादिप्रमावत् । ६—वेदः पौरुषेयः वेदत्वात्
आयुर्वेदवत् । ७—वेद-वाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात् अस्मदादि-वाक्यवत् । ८—द्व्यणुक-
परिमाणं संख्याजन्यं परिमाणाजन्यत्वे सति जन्यपरिमाणत्वात् कपाल-द्वयारब्ध-घट-परिमाणा-
पेक्षया कपालत्रयारब्ध-घट-परिमाणवत् ।

इत्येवमष्टाभिरनुमानैस्तत्रेश्वरो नित्योऽनुमितो विद्यते । तत्र कणोहृत्य दृशेलिमः सः ।
बौद्धानां राज्यशासनकाले परेशं खण्डयत्सु तेषु ईश्वरस्तु उदयनाचार्यस्यैव प्रभावाद्भारते
प्रतिष्ठितोऽभूदिति महती प्रसिद्धिरार्येषु ।

तथा च उदयनेन कुसुमाञ्जलिग्रन्थान्ते प्रोक्तमपि—

इत्येवं श्रुतिनीति-संप्लवजलैर्भूयोभिराक्षालिते

येषां नास्पदमादधासि हृदये ते शूलसाराशयाः ।

किन्तु प्रस्तुतविप्रतीप-विधयोऽप्युच्चैर्भवन्निवन्तकाः

काले कारुणिक ! त्वयैव कृपया ते तारणीया नराः ॥ १७ ॥

अस्माकं तु निसर्ग-सुम्बर ! घिराच्चेतो निमग्नं स्वयी-

त्यद्धानन्दनिधौ तथापि तरलं नाद्यापि सन्तृप्यते ।

तन्नाथ ! त्वरितं विधेहि करुणां येन त्वदेकाग्रतां

याते चेतसि नाप्नुयाम शतशो याम्याः पुनर्यातनाः ॥ १८ ॥

किं बहुना 'आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यत्र आत्मा
उदयनार्यदृष्टौ ईश्वर एव गृहीतः । तस्यैव हि दर्शने हेतवः श्रवणं मननं निदिध्यासनमिति ।

सुतरामुक्तं तेन न्यायकुसुमाञ्जली ग्रन्थप्रणयनं नाम मननं मया क्रियते आत्मनः परमेश्वरस्य न्या० १ प्रथमस्तबके तृतीयं पद्यम्--

न्यायचर्चयमीशस्य मनन-व्यपदेशभाक् ।

उपासनेव क्रियते श्रवणानन्तरागता । (न्या० कु० १।३)

(इति सेश्वर-सर्वदर्शनसिद्धि-प्रकरणम् ।)

स्मृतिश्चास्ति--

आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।

त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ॥ (न्या० कु० १।३)

षड्दर्शनसमन्वयः--

षड्दर्शन-समन्वयमपि महर्षिः स्वदिशा साधु समादिशति तथाहि--

बहुधा जनेषु प्रवादोऽस्ति यद् भारतीय-वैदिकानि षड्दर्शनानि परस्परं विरुद्ध्यन्ति । इतीयं धारणा निर्मूलैवास्ति । नास्ति काऽपि भित्तिरस्या धारणायाः, यतो हि सूत्रकारेषु न दृश्यते क्वापि तादृशी प्रवृत्तिः । ते हि केवलं स्वीयम् ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा (यो० द० १।४८) इति पातञ्जल-सूत्रनिर्देशात् ऋतम्भरया प्रज्ञयानुभूतं मन्तव्यमेव निर्दिशन्ति सूत्रसङ्घैः न ते परस्परं विरोध-लेशमपि प्रदर्शयन्ति ।

दर्शनेषु परस्पर-विरोधं तु व्याख्यातार एवोत्थापयन्ति तद्भिन्नि च स्व-व्याख्यया द्रढयन्ति । दर्शनसूत्रकारा महर्षयो हि दर्शनसमन्वयं यथा विदधति तद्वि अद्भुतं चमत्कारं जनयति । पश्यन्तु पाठका महर्षिभिः कृतं दर्शनसमन्वयं तत्प्रकारत एव--तथाहि--“मीमांसासिद्धान्ते जगतः सर्वमपि कार्यं कर्मसाध्यमेवोच्यते । तथैव तत्सूत्रम् ‘आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यम-तदर्शनानाम्’ इति ।

न्याये कारणत्रैविध्यनिरूपणम् । सांख्ये चतुर्विंशतिप्रकृतितत्त्वानां विवेचनम् । योगे ‘तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् (१३) इति आत्मस्वरूपनिरीक्षणाध्यवसायः । वेदान्ते च ‘तस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः--’ इत्यादिना सृष्टितत्त्वनिरूपणम् । सर्वोपनिषद्वाक्यानां पुरुषमालावद् सूत्रपुष्पैरेकत्र ग्रथनमेव । षड्भिः कर्मभिः षण्णामङ्गानामवयवानां पूरणेन जगन्निर्माण-प्रदर्शनमेव सूत्रकाराणां प्रधानं कर्म दृश्यते । नहि तत्र क्वापि परस्परं विरोध-चर्चा दृश्यते ।

एकस्यैव वस्तुनोऽन्यथाऽन्यथानिरूपणेन विरोधोपस्थानं भवति । अत्र तु सर्वेऽपि महर्षयः स्वानुभूत्या सर्वेषां जगत्साधनानां समन्वयं परस्परं कुर्वन्त एव स्वमन्तव्यं प्रकाशयन्ति--

यथाहि न्याय-वैशेषिकी सृष्टेः स्थूलतत्त्वविवेचनं कुरुतः । सांख्याचार्या हि सूक्ष्मातिसूक्ष्म-तत्त्वानां विवेचनं कुर्वन्ति । पतञ्जलिः प्रकृत-पुरुषयोज्ज्वलचेतनयोः पार्यक्यं विवृणुते । उभे अपि समानतन्त्रे सांख्ययोगदर्शने परस्परं विषयभेदनिरूपणाद्विभिन्ने । तथैव नैयायिक-वैशेषिकदर्शने अपि वैशेषिकं स्थूलतत्त्वानां क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमादीनां नैयायिकं दर्शनं प्रमाणादिषोडशपदार्थत-

वैदिकदर्शनम्

६५

त्वनिरूपणाद्विशेषतो हि उद्देशलक्षण-परीक्षामात्रप्रदर्शनात् परस्परं भिद्येते । तथैव पूर्वमीमांसा जैमिनीया कर्मविपाकिनिरूपणेन समाज-संघटनकर्मविधानादुत्तरमीमांसा च बादरायणीयं वेदान्तदर्शनं चतुर्वेदप्रतिपाद्य-ब्रह्मतत्त्वनिर्वचनादेव परस्परं भिद्येते ।

इत्थं षण्णामपि दर्शनानामेवं समन्वय-विधानम् । (श्रीमहर्षिषाणानन्दयोगिराजमते सप्ताना-मितिवाच्यम्) एतेन प्रतीयते यत् सर्वेऽपि महर्षयः स्वस्व-दृष्टिभिरकमेव जगच्चक्रमीश्वरकर्तृकं निरूपयितुं प्रवृत्ताः । न तत्रोच्चावचादिविचारणा प्रसरति । इयं हि शङ्किता धारणा यद् न्यायवैशेषिकदर्शने हीनकोटिके दर्शने । उच्चतमकोटिकं तु वेदान्त-दर्शनमेवेत्यादि । सर्वाण्येव दर्शनानि स्वानुभूति-सिद्धपदार्थ-निरूपकाणि । यथाहि लोके विविधानि जीवन-साधनानि तथैव शास्त्राण्यपि विविध-जनरुचिवैचित्र्यात् भिन्नानि । उक्तमपि पुष्पदन्तयक्षेण महिम्नः स्तोत्रसारे—

रुचीनां वैचित्र्याद्भुजकुटिलनानापथ्यभूषाः ।

नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णय इव । इति ।

एवं स्थितौ न किमपि न्यूनं नापि तदितरद् दर्शनं ततोऽधिकं सांख्य-पूर्वमीमांसादर्शने नेश्वरं मन्वाते । योगदर्शनं पुरुषविशेषमेवेश्वरं वक्ति इत्यादि अज्ञजनवन्निष्कालकल्पना सर्वथापाहरणीया । बहुधा बहुभिः स्वस्वदिशा समन्वयितान्येव दर्शनानि । मयापि पूर्वमुक्तमेव—

“हन्तुं बौद्धोऽन्वधावत्तदनु कथमपि स्वात्मलाभः कणादादित्यादि ।

पाठ्यग्रन्थनिर्देशः

महर्षिषाणानन्दसरस्वतीमहोदयेनार्षग्रन्थाध्ययनाय कियतां ग्रन्थानां नामान्यपि निर्दिष्टानि तत्तु सत्यार्थप्रकाशपुस्तके तृतीये समुल्लासे द्रष्टव्यम् । इहापि कतिपयानां नामनिर्देशः क्रियते । तथाहि—पाणिनेरष्टाध्यायी पतञ्जलेर्महाभाष्यमिति ग्रन्थद्वयमेवार्षव्याकरणेऽध्येयम् । ततो हि षण्णां दर्शनानां सूत्राणि तेषामार्षभाष्याणि चाध्येयानि । वेदानामध्ययनं सर्वैरेव पुरुषैः स्त्रीभिर्वा सर्वथा श्रद्धया विश्वासेन विधेयम् । तथैव वेदाज्ञा विद्यते—

यथेमां वाचं कल्याणीभावदानि जनेभ्यः ।

ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय च । (यजु० २६।२)

‘ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम् ।’ (अथर्व० ११।५।१८)

श्रौतसूत्रादिषु ‘इमं मन्त्रं पत्नी पठेत्’ इत्यादिलिङ्गनिर्देशात् स्फुटं स्त्रीणां वेदाध्ययनं प्रतीयते । पुराकाले गार्गी मैत्रेयी आत्रेयी प्रभृतयो बहवः स्त्रियो वेदविद्वद्भ्यो बभूवुः । उत्तरराम-चरितनाटके भवभूतिरपि स्त्रीणां वेदाध्ययनं वक्ति—

अस्मिन्नगस्त्यप्रमुखाः प्रवेशे भूयांस उद्गीथविदो वसन्ति ।

तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्त-विद्यां वाल्मीकि-पार्श्वविह पठ्यंतासि ।

बौद्धकालीनायाः विज्जकायाः गर्वोक्तिः प्रसिद्धेव—“नीलोत्पलदलश्यामां विज्जकां माम-जानता वृथैव दण्डिना प्रोक्ता सर्वशुक्ला सरस्वती” इति स्त्रीणां वेदाध्ययने बहूनि प्रमाणानि सन्तीत्यलम् ।

महर्षिदयानन्दसरस्वतीसिद्धान्ते चतुर्णां वेदानां संहिताभागस्यैव वेदसंज्ञा, स्वतः प्रामाण्यं च । ईश्वरप्रेरणया ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः शाखादिभागेन ११२७ सप्तविंशत्युत्तरैकादश-शतानि शाखा विभजन्ति । ततो ब्राह्मणग्रन्था आरण्यकानि उपनिषदश्च ऋषिप्रोक्तानि परतः प्रामाण्यं च तेषां स मनुते । तेषु ब्राह्मणग्रन्थानां पारिभाषिकी वेदसंज्ञा तथैवारण्यकानि उपनिषदश्च वेदानुकूलतयैव प्रामाण्यमञ्चन्ति । वेदे सर्वेऽपि योगिकाः शब्दाः सन्ति । न तत्र रुढिशब्दो नापि कोऽपीतिहासस्तत्र तन्नये विद्यते ।

नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम् ।

यन्न पदार्थ-विशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तद्वह्यम् । (महाभा० ३।३।१)

इत्यादि प्रमाणतो निरुक्तदिशैव स वेदार्थं तनोति । सर्वेषामेव मन्त्राणामाध्यात्मिकमाधि-दैविकमाधिभौतिकं त्रिविधमर्थं मनुते सः । वेदे महीधरादीनामश्लीलार्थं तथेतिहासादिकं नाङ्गीकरोति । स हि वैदिकयज्ञेषु पशुहिंसां न मनुते । 'मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि' इति हि प्रमाण-वाक्यं तस्य ।

स हि वेदे एकस्येश्वरस्यैव पूजामर्चामनुते न विविधानां देवानां नापि मूर्त्तिपूजां समर्थयति । नाप्यवतारवादं नैव जन्मना वर्णव्यवस्थां स्वीकरोति । मृतकश्राद्धादिवाह्याङ्गवरस्य अनौचित्यं प्रतिपादयन् "पञ्चैतान् यो महायज्ञान् न हापयति शक्तिः" इति मनुक्तान् एव पञ्च महायज्ञान् समर्थयति तथाहि—

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो दंबो बलिभौतो नृ-यज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ (मनु० ३।७०)

इत्यादि सर्वं मनुक्तं विधिं ते समर्थयन्ति । किं बहुना—

वेदो नित्यमधीयतां तदुदितं कर्म स्वनुष्ठेयतां ।

तेनेशस्य विधीयतामपचित्तिर्वर्णाश्रमः सेव्यताम् ॥

राष्ट्रं चाद्रियतां प्रसू-जनकयोराज्ञा समाधीयतां ।

सम्मानेन सुशिक्षया च सततं कन्याकुलं सिच्यताम् ॥

वेदः सर्वविद्यानामाश्रयः । वेदस्य पठनं पाठनं श्रवणं श्रावणं च आर्याणां परमो धर्म इति महर्षिस्वामिदयानन्दसरस्वतीवर्यस्य स्वरचितमेकं पद्यमिति तद्विलिख्य विरम्यते—

ब्रह्मानन्तमनादि विश्वकृदजं सत्यं परं शाश्वतं ।

विद्या यस्य सनातनी निगमभृद्वैधर्म्यविध्वंसिनी ॥

वेदाख्या विमला हिता हि जगते नृभ्यः सुभाष्यप्रवा ।

तन्नत्वा निगमार्थभाष्यमतिना भाष्यं तु तन्तन्यते ॥ १ ॥ इति ।

एकमस्माकमपि अन्धराछन्दसा पद्यम्—स्वामि-सम्बन्धे—

स्वामी ब्रह्मविरेव प्रहित इह भुवि ध्वस्त-सन्मार्ग-लोकान् ।

उद्धर्तुं वेदवाक्यैः सुविवृति-विततवैदवित्, त्रैतवादी ॥

जरथुस्त-(छन्दःश्रुत-) दर्शनम्

६७

सर्वान् पुंसः स्त्रियो वा निरुपधि विमले वेदभागे प्रवेष्टुं ।

ब्रूते सत्यार्थ-शास्त्रं व्यवहृतिनिपुणोऽद्वैत वादो न हेयः । १ ।

इति श्रीमहर्षिस्वामिदयानन्दसरस्वती-विषये डिण्डिमघोषः ।

वैदिकदर्शनं समाप्तम् । शुभं भूयात् ॥

अथ जरथुस्त्र-(छन्दःश्रुत-) दर्शनम्

पाश्चात्यदर्शनानामत्र विशिष्टविवरणमकृत्वा समन्वयो न कृतस्तत्र हेतुरस्ति । पाश्चात्यानां दर्शनं हि राजनीतिमूलकतया केवलं भौतिकतत्त्वानामेवोहापोहं करोति । जीवेश्वर-जगत्सम्बन्धं धर्मार्थकाममोक्षरूप-चतुर्वर्गविचारं विहाय केवलं समाज व्यवस्थायामेव व्यापृतं विद्यते । भारतीय-दर्शनं हि सृष्टित आरभ्य प्रलयान्तं धर्मत आरभ्य मोक्षपर्यन्तं विस्तृतं विचारं करोति । यत्र जीवेश्वर-प्रकृतित्रितयस्य सम्यक् परिपूर्णतयोहापोहं कृतं दृश्यते । पाश्चात्य-दर्शनं केवलं प्रकृति-सम्बद्धविचारं करोतीति अपूर्णमेव पाश्चात्यदर्शनम् ।

यद्यपि हेगेलप्रभृतयः कियन्तः पूर्णप्रत्यय-वादे प्रवेष्टुं विचारं कृतवन्तस्तथापि भारतीय-दर्शनानामाचार-शास्त्रप्रमाणशास्त्रमोक्षशास्त्रादिसर्वविषयकविचारेण शून्यमेव तत् केवलं तत्त्वमात्र गवेषणायां व्यापुनत्वादपूर्णमेवास्तीति नात्र कस्मिंश्चिदपि दर्शनवादे तत् समन्वेतीति यथाकथं चिद् एकान्तवादे संघाते समन्वयो भवितुमर्हति हेगेल कालमाकसदीनामिति विरम्यते विस्तराद-पूर्णत्वादेव तेषामिति संक्षेपः । केवलं जरथुस्त्रं-(छन्दः श्रुतं) तद्दर्शनमेव भारतीयदर्शनं वदथर्वणवेदाधारं भारतीयदर्शनकोटौ तत्रापि वैदिकदर्शनेषु तस्य गणनेति निरूप्यतेऽधुना—

ॐ अग्निमोडे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् होतारं रत्नधातमम् ।

यस्मादृचो अपातक्षन् यजुर्ग्रस्मादपाकषन् ।

सामानि यस्य लोमानि अयर्वाङ्गिरसो मुखम् स्कम्भं तं ब्रूहि । (अथर्व० १९।७२।१)

जन्दावस्ता (छन्दोवस्था) फारसी, पारसी (भारती) इत्यादयः सर्वे शब्दाः संस्कृता एव देशकालभेदादपभ्रष्टाः सन्तः शब्दान्तरतां जाताः सन्ति । पारसिनः सर्वे भारतिन एव सन्ति । भारतम् अस्यास्तीति भारती 'अत इनि-ठनौ ५।१।११' इति इन् प्रत्यये भारतिन् शब्दः सिध्यति । तस्यैवापभ्रंशः पारसी फारसी 'छन्दोवस्था' शब्दस्य हि 'जन्दावस्ता' इति छकारस्य जकारः यकारस्य तकारोऽपभ्रंशः । 'छन्दःश्रुत' शब्दस्य जरथुस्त्र इति ज्ञेयोऽपभ्रंशः । अतश्च द्रुढमनुमान-मिदम् । यदार्थाणामेव शास्त्राणां पारसिधर्माणः सन्ति । इमे आर्या यज्ञोपवीतं कायमग्रे दधति । पारसिधर्माणः कटौ यज्ञोपवीतं परिदधति । अग्निहोत्रमिमे कुर्वन्ति । तेऽपि विकृति रूपतोऽग्निपूजकाः सन्ति । आर्या ग्रहवाद्यां मन्यन्ते । पारसिनोऽपि ग्रहवाद्यामङ्गीकुर्वन्ते । भस्मान्तं विडन्तं क्रीम्यन्तं वा शरीरमिति आर्याणां भस्मान्तं, वैदेशिकानां पाश्चात्यानां क्रीम्यन्तं शरीरं भवति अवटे (गर्ते) पातात् । किन्तु पारसिनां विडन्तं शरीरं भवति पक्षिणां भोज्यत्वात् ।

इत्यादि बहुधा साम्प्रमार्थैः सह तेषां विमृश्य प्राच्यदर्शनावसाने तदीय-दर्शनस्य—

सन्निवेशः । तदीयविचारस्य दर्शनमिति नाम दत्त्वा दर्शनकोटीं प्रवेशोऽपि विहितो मया । किं बहुना मे दृष्टी वैदिकदर्शनतुल्यमेव तद्दर्शनमित्यलम् । सिद्धमस्य दर्शनस्य वैदिकत्वम् ।

तत्रार्थ-शास्त्र-रूपस्यास्य जरथुस्त्र (छन्दःश्रुत-) दर्शनस्य प्रवर्तकः श्रीमान् मनीषी जरथुस्त्र (छन्दःश्रुत-) प्रभुः ख्रीष्टाब्दतः षट्-शतं वर्षं पूर्वमेव आर्यायणदेशस्य वर्तमानकाले इरानप्रदेशस्य कास्पीयन-समुद्रस्य च दक्षिण-पश्चिम-मध्यभागे माडीयजातेः मङ्गी (अङ्गिरा) नाम गोत्रं स्वजन्मनाऽलञ्चकार । तत्र आग्रवन (ब्राह्मण)-रथैस्तार-(क्षत्रिय)-वास्त्रोष-(वैश्य)-हुतोक्ष-(शूद्र) इति वर्णाश्रित्वारः सन्ति ।

एतस्य प्रभोस्तदानीं जरथुस्त्रस्मितमा (छन्दःश्रुतस्कीततमः) इति प्रसिद्धं नामाऽभूत् । कंचन जरद्रस्तुः केऽपि जोरोष्टरः केचिज्ज्वरदन्तोत्यादीनि नामान्यस्य व्यदधुः । त्रिंशद्वर्षाविधस्तु न काऽप्यस्य चर्चा श्रूयते । तस्य पिता यूरशपः, माता दगदुइया इति । पत्नी ह्लोवी इति ।

तदनन्तरं यदाऽयं प्रभुः पूर्वार्यायण-देशस्य (पूर्वं इरानस्य) वैदित्याराज्यस्य अधिपते (राज्ञः) वीस्तरस्यस्य नाम्नः सभायां समुपस्थाय स्वदर्शनधर्ममुपदिष्टवान् । तदाऽस्योपदेशेन प्रभावितः सोऽस्य धर्मस्य प्रचारं स्वराज्ये कारयामास ।

इत्थं स्वाय-दर्शनं सर्वत्र इरान-प्रदेशे प्रचारयन्त्यं जरथुस्त्र-प्रभुर्यदा निजसप्तसप्ततितम-वर्षावस्थायाम् वत्स्रप्रदेशे मन्दिरमध्ये धर्मोपदेशं कुर्वन् बभूव तदैवास्य शत्रवस्तं हन्तुमाक्रमणं कृतवन्तः । तदानीं निर्भीकोऽसौ तेषां प्रतिकारमकुर्वन् उवाच । यथाऽहं युष्मान् क्षमे तथैव अहुर-मजदः (अहंन् महान्) प्रभुरपि वः क्षमतामिति प्रार्थयन्नेव नष्टवं देहं विससर्ज । शत्रवस्तुरमियना आसन् । जरथुस्त्र प्रभोः पञ्चगाथाः प्रसिद्धाः सन्ति—तथाहि—

‘असतो मा सद्गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय ।’

इत्युपनिषत्कल्पा हि तदुपदेशा दृश्यन्ते (प्रथम गाथा)

गोभक्तिः श्रद्धाविश्वाससहिता कार्या (इति द्वितीया)

कृषिकर्मणाऽन्नमुत्पाद्य जगतः कल्याणानुष्ठानम् (इति तृतीया)

प्रेम्णा सर्वजगदव्यापारो विधेयः (इति चतुर्थी)

सर्वं कर्मैव विश्वस्मिन् भगवदिच्छयोह्यते (इति पञ्चमी)

मानवानां कृते समुपदिष्टानि दश कर्तव्यान्यपि तस्य प्रसिद्धान्यधस्तनानि—

१. न कञ्चन निन्देत् । २. नापि कस्मैचन कुप्येत् । ३. न कथमपि चिन्तितो भवेत् ।
४. मागृधः कस्यस्त्रिद्वन्द्वम् । ५. भोगविलासयोर्न मग्नः स्यात् । ६. न द्रुह्येन्नपि चेष्वेन्ना स कस्मैचन प्राणिने । ७. नैवालसः कदापि स्यात् । ८. नित्यमुद्यमशीलवान् । ९. न परस्त्रियमीक्षेत् ।
१०. हेतावीर्ष्येत् फले न हि । इत्येते बहवो विशिष्टा उपदेशाः । तस्य जरथुस्त्र-(छन्दःश्रुत-) प्रभोर्विद्यन्ते । तदीयगाथायाम् ।

‘अत क्वचल्यया अड हउस अह्या बहिस्तम् ।

आपात् ह्या मज्जा वए २ वा यें ईम वात् ।’ अर्थात्—

अधुनाऽहं सर्वोत्तमसारस्य वेदस्य विषये वदिष्यामि यो हि अहुरमजदेन ऋतेन सत्येन

जरथुस्त्र-(छन्दःश्रुत-) दर्शनम्

६९

संयोज्य मानत्रेभ्य उपदिदिशे । इत्यादि वैदिक-वाक्यवत् तदीया उपदेशा दृश्यन्ते । चत्वारो वर्णा श्रत्वारश्चाश्रमा यथा आर्येषु भारते शिथिलाः सन्ति । तथैव तत्र पारसिषु (भारतिषु) अपि शिथिलतमा दृश्यन्ते ।

सूर्याग्नि-वायु-प्रभृति-दिव्यदेवेषु यथाय्याणामत्र भारते विश्वासस्तथैव, पारसदेशे (भारत-देशे) पारसिनां (भारतिनां) तत्र तेषां तेषु दिव्यदेवेषु श्रद्धा विश्वासोऽस्ति ।

तोरेत, वाइविल, कुरानशरीफादिपवित्रग्रन्थेभ्योऽतिप्राचीनोऽस्ति जन्दावस्ता (छन्दोऽवस्था) पवित्रग्रन्थः । यथात्र भारते वेदस्य मान्यता तथैव तत्र प्रतीच्येषु जन्दावस्ता (छन्दोऽवस्था) ग्रन्थस्य मान्यता ।

यदि जन्दावस्ता (छन्दोऽवस्था) ग्रन्थस्य वैदिकभाषायां (वैदिकसंस्कृते) अनुवादः स्यात् । तर्हि अथर्व-वेद-मन्त्रा एव निःसृताः स्युः । मन्ये अथर्व-वेदस्यैव अपभ्रंश-शब्द-राशि-जन्दावस्ता (छन्दोऽवस्था) ग्रन्थेऽस्ति ।

अथर्ववेदस्य 'छन्दस्' इत्यपि नाम वेदे एवास्ति ।

‘तस्माद् यज्ञात् सर्वंहृतः ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दाँसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत । (ऋ० १०।९०।९)

(यजु० ३।७।) (अथर्व० १९।६।३)

अत्र 'छन्दाँसि' इत्यथर्ववेदो गृह्यते । अतः 'छन्दस्' शब्दस्यापभ्रंशः 'जन्दा' अवस्था शब्दस्यापभ्रंशः 'वस्ता' इत्युभयं मिलित्वा छन्दोऽवस्था शब्दोहि—'जन्दावस्ता' शब्दे परिणतोऽस्ति । किं बहुना भारतिन एव पारसिनः फारसिनो वा जाताः भकारस्य पकारः फकारो वापभ्रंशः । तकारस्य सकारोऽपभ्रंशः । भारती पारसी फारसी वेत्युक्तं पुर्वम् ।

भारतीया संस्कृतिरेव पारसीया वा फारसीया संस्कृतिः स्पष्टं प्रतीयते । 'देशकालभेदा-दन्यथा जाताऽस्ति । जातकर्मादि संस्कारः । अग्नि-पूजा । यज्ञोपवीतधारणम् । सूर्यादिदिव्यदे-वतादिषु श्रद्धा विश्वासः । मृतकश्राद्धम् । विवाहकर्मादिषु सर्वेभ्यपि विधिषु आर्याणामनुकरणं दृश्यते । इति पारसीया फारसीया वा भारतीया आर्या एव देशकाल-वैपरीत्यादुभयत्र वैपरीत्यम् ।

“वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणावशनेन च ।”

इति मनुक्तिरपि मेऽभिप्रायं सङ्केतयति । इत्यलम्

जरथुस्त्र-दर्शनोपदेशाः

१. यो हि अहुरः (असुरः) विश्वस्य सर्वोच्च-(सर्वश्रेष्ठ)-शक्तिः । स हि एकोऽद्वितीयः सर्वशक्तिमान् सर्वज्ञः सर्वसामर्थ्यशाली स हि पूज्योऽर्चनीयः सर्वव्यापकः परमेश्वरः ।

२. आचार-प्रभवो धर्मः सन्तस्त्वाचारलक्षणाः । मानवः कल्याणमयं श्रेयस्करं जीवनं यापयितुं सततमुद्यमशीलः स्यात् ।

३. मानवो नरपतिरपि बलाद् धर्मपरिवर्तनं कस्यापि न कारयेत् ।

४. धर्मं यो वाधते धर्मो न स धर्मः कुधर्मं तत् ।

५. धर्मो जयति नानृतम् । यतो धर्मस्ततो जयः । इत्यादयस्तदीय-दर्शनोपदेशाः । जन्दाव-
स्तानुसारमपि तदीयं दर्शनम्—असुरशब्दोऽत्र देववाची ।

१. अहुरमजदः (असुरो महान्) एकोऽनादिरनन्तोऽस्ति । स सर्वव्यापकोऽपि सन्नाकाशे
तिष्ठति । सर्व-शक्तिमान् स एव विश्वं सृजति परिपाति संहरति च ।

२. अहुरमजदस्य (असुर महतोऽस्य) द्वे शक्ती विद्येते । १. एका स्पेटामन्युः । २. अपरा
अग्रामन्युश्चेति । तत्र १. स्पेटामन्युः विद्याशक्तिः श्रेष्ठं कार्यं कल्याणमार्गं दिशति । २. द्वितीया
अग्रामन्युः (मायाशक्तिः) अज्ञानम् मानवान् निन्द्य-कर्मणि प्रवर्तयति कथमपि गते एव पातयति ।

३. जीवः प्रकृतिश्च अनाद्यनन्तो स्तः । एतौ हि अहुरमजदस्य (असुरमहतः) आधीनौ
तिष्ठतः ।

४. मानवः कर्म कर्तुं स्वतन्त्रः किन्तु भोग्यांशे अहुरमजदस्य (असुरमहतो) वशे तिष्ठति ।
सर्वे प्राणिनः समान-धर्माणः निष्प्रयोजनं मा हिंस्यात् सर्वेणि भूतानि ।

५. जीवा हि शुभप्रवृत्त्या ऊर्ध्वं गच्छन्ति ।

अशुभप्रवृत्त्या अधो गच्छन्ति । इत्थं हि कर्मानुगा गति र्जीवाना मस्ति ।

६. स्वर्गानरकौ गगने तिष्ठतः । स्वर्गेऽतिसुखं नरकेऽतितरां दुःखं भुज्यते ।

७. जरथुस्त्र प्रमुहि ईश्वरावतारः । जन्दावस्ता हि ईश्वरीयो ग्रन्थः । तत्र श्रद्धाविश्वास-
कर्ता स्वर्गं गच्छति । तत्र तदकर्ता नरके पतति ।

८. अहुरमजदस्य (असुर महतोऽस्य) आज्ञया बहवो विशिष्टा देवाः (फिरिस्ता) नियुक्ता
विश्वं सञ्चालयन्ति ।

९. प्रलयान्ते सर्वजीवानां कर्मविपाक-निर्णयो जायते । तदनुसारं साधुकर्माणः स्वर्गे
प्रेष्यन्तेऽसाधुकर्माणो नरके पात्यन्ते ।

१०. अग्निहवनम् । अहुरमजद-पूजनम् । अतो गृहे सदैवाग्निप्रतिष्ठा । 'अति-
शकदा' 'पारसीमन्दिरम्' कथ्यते । तत्र शाश्वतम्—अग्निः प्रञ्चलितस्तिष्ठेत् । सुगन्धि-द्रव्य-
प्रयोगः सर्वदा भवेत् आहुतिरपि सदा स्यात् ।

११. कटिभाग-मध्ये (कुस्ती) यज्ञोपवीतम् यदा ऊर्णासूत्रं ये बध्नन्ति । ते अहुरमजदस्य
(असुरमहतः) प्रियपात्राणि । ते हि तदाज्ञापालाः कथ्यन्ते ।

१२. मृत्युकाले रोदनं न वरम् । मरणानन्तरम् पुनर्जन्मापि भवत्येव । मृतानां श्राद्धकर्मापि
कर्तव्यम् । दिनत्रयमग्निं प्रज्वलनं वरम् । एतेन अहुरमजदस्य (असुरमहतो) महादेवस्य आज्ञापालनं
भवतीति ज्ञेयम् ।

१३. सम्पद्-दर्शनज्ञान-चरित्राणि मोक्षमार्गं इत्यस्यापि दर्शनस्य मुक्तिकृते सदुपदेशः ।

चार्वाकदर्शनम्

७१

इत्येवं बहुधा साम्यमार्याणां पारसिकानाञ्चेति उभयोः संस्कृतिरेकविधैव दृश्यते दर्शनमपि वैदिक-दर्शनवत् त्रैतमनुहरति । प्रकृतिर्जीवोऽहुरमजदः (असुरमहान् महादेवः) इति त्रयः प्रदर्शिताः पदार्था इति तार्किकवत् आरम्भवादो वा कपिलवत् परिणामवादो ज्ञेयः । अवसाने मृत्यौ दिनत्रय-मग्निपूजनम् । श्राद्धकृत्यमित्यादि आर्यानुकरणम् दृश्यते । शरीरस्य शास्त्रेषु त्रिधा गतिरुपदिष्टा भस्मान्तं शरीरम् । विडन्तम्, क्रीम्यन्तम् वा । तत्र भस्मान्तम् भारतीयार्याणाम् । विडन्तम् पारसिनाम् । ते हि निजशवम् उन्नतगतं गर्भकलम्बस्तूपे लोहछन्ने गगने त्यजन्ति । तत्र गृध्रादयः पक्षिणः शवं भक्षयित्वा विट्क्रियां कुर्वन्ति । इत्येवं विडन्तं शरीरं पारसिनाम् । ईसायि-सुशिलमयोः क्रीम्यन्तम् शरीरं भवति । ते हि-निजशत्रं गतं (अवटे) पातयन्ति । तत्र तस्मिन् क्रीमयो जायन्ते । त्रिधा गतिः सूचिता ।

तत्र पारसिन आर्यकल्पा एव सतीति प्रतीत्येषु दर्शनं तेषां वैदिकं त्रैतवादमनुकरोति । आर्या वैदचतुष्टयं रक्षन्ति । पारसिनः छन्दोवेदम् अथर्वाणं जन्तावस्तरूपे परिणतं छन्दोऽवस्था-शब्दस्यापञ्चशमेव स्वीकुर्वन्तीति संक्षेपः ।

इति समाप्तं जरथुस्त्रदर्शनम् प्रतीच्यम् वैदिकम्

अथ चार्वाकदर्शनम्—

पूर्वं सर्वज्ञात्ममुनिपद्यानुसारं संघात-वादकत्वाद् बौद्धदर्शनमवैदिकमपि परिणामवादानन्तर-मेव लिखितमिह सर्वान्तेऽवैदिकदर्शनेषु चार्वाक-जैनदर्शने समन्वीयेते—

तत्र पुराणे कथा विद्यते पुरा बृहस्पतिरिन्द्राय कुप्यन्नुवाच—

“ऐश्वर्य-मद-मत्तोऽसि मामवज्ञाय वर्तसे ।

गत्वा भुवि निरोत्स्यामि ग्रागस्वर्गादि ते वपुः ।”

इति चार्वाकरूपतो भूमावतीर्णो देहात्मवादं ततान् । यद्धि लोके विस्तीर्णं लोकायतदर्शन-मिति नामान्तरं जग्राह । तस्य दर्शनस्य सूत्राणि विच्छिन्नानि नोपलभ्यन्ते । कियन्ति पद्यानि इतस्ततः संगृह्य तत्स्वरूपं निरूप्यते तथाहि—

अग्निहोत्रं त्रयो देवास्त्रिदण्डं भस्मगुण्डनम् ।

प्रज्ञा-पौष-हीनानां जीविकेति बृहस्पतिः ।

पुनश्च—

अङ्गनालिङ्गनाञ्जन्यं सुखमेव पुमर्थता ।

कण्टकादिव्यथाञ्जन्यं दुःखं निरय उच्यते ।

लोक-सिद्धो भवेद्राजा परेशो नापरः स्मृतः ।

वेहस्य नाशो मुक्तिस्तु न ज्ञानान्मुक्तिरिष्यते ।

अत्र चत्वारि भूतानि भूमिर्वर्धनलाविला ।
 चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चेतन्यमुपजायते ।
 किष्वादिभ्यः समेतेभ्यो द्रव्येभ्यो मदशक्तिवत् ।
 अहं स्थूलः कृशोऽस्मीति समानाधिकरण्यतः ।
 देहः स्थौल्यदि-योगाच्च स एवात्मा न चापरः ।
 मम देहोऽयमित्युक्तिः सम्भवेदौपचारिकी ।
 यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः ।
 भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥
 अग्निरुष्णो जलं शीतं समस्पर्शस्तथाऽनिलः ।
 केनेदं चित्रितं तस्मात् स्वभावाद्धि व्यवस्थितिः ॥
 न स्वर्गो नापवर्गो वा तैवात्मा पारलौकिकः ।
 नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥
 पशुश्चेन्निहृत्स्वर्गं ज्योतिष्ठोमे गमिष्यति ।
 स्वपिता यजमानेन कथं तत्र न हन्यते ? ॥
 मृतानामिह जन्तूनां श्राद्धं चेत् तृप्तिकारणम् ।
 मृताश्वस्यापि घासेन भवेत् तृप्तिरवाधिता ।
 भूमिस्थश्चाद्धकृत्येन यास्ये तृप्तिर्भवेत्पथि ।
 गच्छतामिह जन्तूनां व्यर्था पाथेयकल्पना ।
 स्वर्गस्थिता यदा तृप्तिं गच्छेयुर्भुवि दानतः ।
 प्रासादस्योपरिस्थस्य भूमावन्नं वितीयन्ताम् ॥
 यदि गच्छेत् परं लोकं देहादेष विनिर्गतः ।
 कस्मात् कापि न चायाति बन्धुस्नेहसमावृतः ॥
 ततो हि जीवनोपायो ब्राह्मणं विहितो ध्रुवम् ।
 मृतानां प्रेतकार्याणि व्यर्थमेतत्प्रवञ्चनम् ।
 त्रयो वेदस्य कर्तारो भण्डधूर्त-निशाचराः ।
 जर्करो तुर्करीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम् ।

अतश्चार्वाकस्य मे मतमाश्रयणीयमिति बृहस्पतिराह । श्रीमता गङ्गाधरशास्त्रिणाप्यल-
 विलासिकाव्ये दर्शनमिदं निरूपितं खण्डितं चेति मनाङ्गुनिदिश्यते केवलं तद्दर्शनमात्रं खण्डनं
 विहाय । द्रुतविलम्बितेन छन्दसा—

चार्वाकदर्शनम्

७३

शृणु वचो मम मृङ्ग ! सुधोपमं ननु तनुविषयानुभवं विना ।
 विफलतामयते न च सा स्थिरा वितनुतेऽत्र कुधी रवधीरणाम् । ३ ।
 स्फुरति कायमृते क्नु चेतना तनुगताऽनुमता सकलैश्च सा ।
 तदितरः कथय ववनु चेतनो दृढतराऽनुपलब्धहतो ह्यसौ । ४ ।
 सुखमपि त्यज दुःख-समन्वयादिति वदन्त्यबुधाः परवञ्चकाः ।
 कृति-शतेन विनाऽशनमाप्यते वव ! तदपास्य न कोऽपि हि जीवति । ५ ।
 अलसतामथ वा मत्तिमन्दसां स नियतं प्रकटीकुरुतेऽबुधः ।
 उदर-पूर्तिकृते परिधाव्य यस्तदितरत् सुखजातमुपेक्षते । ६ ।
 निजमतेभ्रमता शुचिताऽथवा बहुमतैक्यपथेन परीक्ष्यते ।
 विविधकाय-सुखाय विचेष्टते हलधरावि-बुधावधि चेतनः । ७ ।
 परिहरन् किल दुःखमुपायतः सुखमुपास्व सखे सति सम्भवे ।
 इतरथा विषहस्व तदागतं नयविदो न भजन्त्यतिभीरुताम् । १६ ।
 नयमुपायतया बहुमानयन् फलतया स्मर-शास्त्रकृतादरः ।
 उपलभस्व सुखं त्वमतोऽन्यथा शठ ! लुठन्नटवीषु विपत्स्यसे । २० ।
 अनृत-चौर्य-विरोध-पराङ्मनाभिगमनादि दुराचरणं त्यज ।
 निजसुखक्षय-राजरुजाभयान्नयविदो हि समाज-सुधारकाः । २१ ।
 नरपतेः परमेश्वरतोचिता स परिपाति हिनस्ति सतोऽसतः ।
 मरणसम्यपवर्गपदास्पदं धनरतो भजतः पुरुषार्थताम् । २२ ।
 प्रमितिरक्षभवेव मत्तिमताऽवनिजलानल-वायुषु तत्त्वता ।
 नरक-नाकजदुःख-सुखे ध्रुवं निशितकण्टक-सप्रणयाङ्गने । २३ ।
 तनु-निसर्गत एव हि चेतना भवति किण्वचये मदशक्तिवत् ।
 लयमुपैति निसर्गत एव सा श्रुतिवचस्सु हितो न समादरः । २४ ।
 बहुलदृष्टफला धृतषड्गुणा नयविदुक्तिरिहार्हंति मानताम् ।
 कथमतोऽद्वय-संशयित-श्रुति-विविधवक्तृकवाचि तवाग्रहः । २५ ।
 इति बृहस्पति-भाषितदर्शनाशितिलबोध-विभवतहिताहितः ।
 अनुभवामि सुखं त्वयि सौहृदादुपदिशामि हृदा तदुपास्यताम् ॥

इत्येवं पद्यमयमेव बृहस्पतिदर्शनापरपर्यायं चार्वाकदर्शनं संक्षिप्तं समाप्तं शुभं भूयात्—

अथ जैन-(आर्हत-)-दर्शनम्—

अस्य दर्शनस्य प्रवर्तकः श्रीभगवान् ऋषभदेवो मेरुदेव्यां नाभिनामानं भारतसम्भ्राजं जनकं निमित्तीकृत्य राजकुलेऽवततार ।

एतस्य विस्तृतं चरितं श्रीमद्भागवते पञ्चमस्कन्धे तृतीयाध्यायतः षष्ठाध्यायं यावदस्ति । तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

वेदमार्गानुयायिनो हि प्रियव्रतवंशीया राजानो भवन्ति स्म । कथमिदं दर्शनमवैदिककोटी प्रविष्टमिदं न विद्मः । अस्तु—

बृहस्पतिप्रणीतं चार्वाकदर्शनमुपहसन्तो जैना (आर्हता) वदन्ति । देहात्मवादे देहस्योत्पाद-विनाश-शीलस्य सत्त्वात् बाल्ये विलोकितस्य यौवने स्मृतिर्न स्यात् कृतनाशाकृताभ्यागमादिदोष-प्रसङ्गादित्यतः स्थिर आत्मा स्वीकार्यः । यो हि योऽहं बाल्ये यद् यद् दृष्टवान् । तत्तदधुना स्मरामि । योऽयं यौवनेऽहं कृतवान् बार्द्धक्ये सोऽहमेव तत्फलं भुञ्जे । इति सर्वं सम्पद्येत ।

स चायमात्मा न विभुर्नापि परमाणुः किन्तु मध्यम-परिमाणः । मानवदेहे तत्परिमाणो हस्तिदेहे हस्ति-परिमाणः पिपीलिकदेहे पिपीलिक-परिमाणो भवति ।

सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र्याणि मोक्षमार्ग इति हि मूर्धाभिषिक्तं जैन-दर्शन-सूत्रम् । अने-कान्तवादोऽस्य दर्शनस्य प्रसिद्धः ।

प्रत्यक्षमनुमान मिति प्रमाणद्वयमस्मिन् दर्शने चिदचिच्चेति तत्त्वद्वयं जीवाजीवसंज्ञयाप्यमि-धीयते । केचन सम तत्त्वानि वर्णयन्ति—‘जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरमोक्षास्तत्त्वानि (त० सू० १।४) जिनदत्त-सूरिणा प्रोक्तं जैनदर्शनं पद्येनैव संक्षिप्यते—तथाहि—

बलभोगोपभोगाना मुभयोर्दानलाभयोः ।

अन्तरायस्तथा निद्रा भीरुज्ञानं जुगुप्सितम् । १ ।

हिंसा रत्यरती रागद्वेषावविरतिः स्मरः ।

शोको मिथ्यात्व मेतेऽष्टादश दोषा न यस्य सः । २ ।

जिनदेवो गुरुः सम्यक्त्वज्ञानोपदेशकः ।

ज्ञान-दर्शन-चारित्र्याण्यपवर्गस्य वर्तनी । ३ ।

स्याद्वादस्य प्रमाणे द्वे प्रत्यक्ष मनुमाऽपि च ।

नित्यानित्यात्मकं सर्वं नव तत्त्वानि सप्त वा । ४ ।

जीवाजीवो पुण्य-पापे चास्रवः संवरोऽपि च ।

बन्धो निर्जरणं मुक्तिरेषा व्याख्याऽधुनोच्यते । ५ ।

चेतना-लक्षणो जीवः स्याज्जीवस्तु तदन्यकः ।

सत्कर्म पुत्कला पुण्यं पापं तस्य विपर्ययः । ६ ।

जैन-(आर्हत)-दर्शनम्

७५

आलवः स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवरः ।

प्रवेशः कर्मणां बन्धो निर्जरस्तद्वियोजनम् । ७ ।

अष्टकर्मक्षयान्मोक्षोऽयान्तर्भावश्च कैश्चन ।

पुण्यस्य संवरे पापस्यासूत्रे क्रियते पुनः । ८ ।

सन्धानन्तचतुष्कस्य लोकागुहस्य चात्मनः ।

क्षीणाष्टकर्मणो मुक्तिर्निर्व्यावृत्तिर्जिनोदिता । ९ ।

सरजोहरणा भैक्षभुजो लुञ्जितमूढंजाः ।

श्वेताम्बराः क्षमाशीलानिः सङ्गा जैनसाधवः । १० ।

लुञ्जिताः पिच्छिकाहस्ताः पाणिपात्रा दिगम्बराः ।

ऊर्ध्वाशिनी गृहे दातुर्द्वितीयाः स्युर्जिनर्षयः । ११ ।

भुङ्क्ते न केवली न स्त्री मोक्षमेति दिगम्बरः ।

प्राय एषामयं भेदो महान् श्वेताम्बरैः सह । १२ ।

अन्तर्भाव पक्षे सप्त तत्त्वानि । अन्यथा नवेति विकल्पः । श्रीमता गङ्गाधरशास्त्रिणा तु 'अलिबिलासिसंलपकाव्ये सविस्तरं' निरूपितं खण्डितं चैतद्दर्शनं मया तु केवलं प्रतिपाद्यमात्र मिह संक्षिप्यते—वसन्ततिलकया—

प्रामाण्यमर्हयति दूषणसप्तभङ्गी वेदेऽप्ययं न सुवचा जिनशासनेषु ।

संक्षिप्तसार-सकृदुक्त-जनानुकूलसाधारणात्महित-शुद्धपदोज्ज्वलेषु । २४ ।

स्यादस्ति कार्यकरणेन ममस्तवस्तु^२, स्यान्नास्ति तच्च विलयात् परतश्च बाधात्^३ ।स्यादस्ति नास्ति च तयोः कथने क्रमेण^४, तत् स्यादवाच्यमुभयोर्युगपद्विरोधात्^५ । २५ ।

१. षड्भिः पादैः सप्तभङ्गीनयः प्रदर्श्यते । तत्र २. आपणस्थरूप्यं भूषणादिकरणात् शङ्काविषं च मरणादिकरणात् अस्तित्वेन सम्भाव्यत इति प्रथमा । ३. आपणस्थं नाशात् आरोपितं च बाधात् नास्तित्वेन सम्भाव्यत इति द्वितीया । ४. पययिण अस्तित्वनास्तित्वयोरुक्तौ तृतीया । ५. एककाले अस्तित्व-नास्तित्वयोरुक्तेरसम्भवात् अनिर्वाच्यतो पर्यवसानमिति चतुर्थी ।

स्यादस्त्यवाच्यगिह सत्त्वनिर्वक्त्यशक्तेः^६ स्यान्नास्त्यवाच्यमनिरूप्य नितान्तबाधम्^७ ।

स्यादस्ति नास्त्य वचनीयमिदं तु सत्ताऽसत्तासमुच्चयविवेक्षणतः समस्तम् । २६ ।

६. कालत्रयावाध्यत्वस्य कुत्रापि निर्वक्तुमशक्यत्वात् सत्त्वस्यानिर्वक्तव्यरूपा पञ्चमी ।
७. एकान्ततो वाधस्य सर्वत्र निर्वक्तुमशक्यतया सत्त्वस्यापि अनिर्वाच्यत्वलक्षणा षष्ठी ।
८. उक्तरीत्या सत्त्वासत्त्वयोरैककालेऽनिर्वाच्यमाश्रित्य सप्तमी भङ्गीति दर्शितो हि सप्तभङ्गीनयः ।

सम्भाव्यते सकलमीदृश-ससम्भङ्ग्या निश्चीयते न किमपीति कुतो विरोधः ।
 अहंमतस्य परदार्षिकैः कदाऽपि तस्मादुपास्व भतमेतदपक्षपातम् । २७ ।
 सम्यक् चरित्रमतिदर्शननष्टबन्धो मुक्तो जिनः करुणयेदमुवाच शास्त्रम् ।
 सर्वज्ञ एष सकलावरण-प्रहाणात् त्रलोक्य-पूजितपदः स हि नः परेशः । २८ ।
 पाताल-भू-गगनसर्वपथीन-जीवाः स्वादृष्ट-मात्रसहिता निजभोग्यभागान् ।
 उत्पादयन्त्वलमशेषकृतेश्वरेण क्लृप्तेन सिध्यति फले नहि कल्प्यतेऽन्यत् । २९ ।
 देहेन्द्रियोधमनसां भवदुक्तपुक्त्या चैतन्यवाधनमुपैमि परोऽस्तु जीवः ।
 नानात्वमत्र नियतं सुखदुःख-बद्धभुक्तव्यवस्थितिरसम्भविनी तद्वक्ष्ये । ३० ।
 देहादहिनं हि सुखादि कदापि दृष्टं तेनास्तु देहपरिमाणक एव जीवः ।
 बन्धोऽस्य सिध्यति स देहमितत्व-सत्त्वे मोक्षोऽपि वा स्वतनुयोगवियोगभेदात् । ३१ ।
 तस्मिन् विभौ तु सतताखिलकाययोगादापद्यते सतत बन्धन-दुःप्रसङ्गः ।
 देहान् मृषेति मनुषे यदि तर्हि मोक्षे सिद्धे मुधा किमनुतिष्ठसि साधनानि । ३२ ।
 अस्मन्मते तनुमितो निजपुण्य-पापदेहादिभारभृदपारभवान्विमग्नः ।
 सम्यक् चरित्रमतिदर्शनलुप्तभारो जीवः प्रयात्पुपरि सिध्यति मुक्तिरित्यम् । ३३ ।
 भिक्षाशिता विवसनत्वमसङ्गता च त्वां सूचयन्ति यति मार्हतवर्शनज्ञम् ।
 तस्मान्मुधा विवदसे मतिलेशमतो ज्ञेयावशेषमधिगच्छ सखेऽह मत्तः । ३४ ।
 इत्थं तथागतपथागतवेदविन्दासर्वेश्वरादर-विरोधवचो निशम्य ।
 सोत्कम्पसर्वतनुरप्युदितानुकम्पस्तं प्रत्युवाच शमपूर्वकमेव भूङ्गः । ३५ ।
 इति सम्यगग्रेऽस्य दर्शनस्य खण्डनमस्ति । मया तु केवलं तद्दर्शनस्वरूपमेव दर्शनीयमा-
 सीदिति मनाक् सिद्धं मे मनोरथमिति विरम्यते विस्तारात् । इति समाप्तं जैन-(आर्हत)-दर्शनम् ।

अथार्हत-(जैन) दर्शनम् अन्यसम्प्रदाये

सत्य-ग्राहिताया उरसा हि स्याद्वादः । अनन्ता हि ज्ञेयाः सन्ति । नास्ति एषां विस्तरस्थेयता ।
 किन्तु वाणा सान्तेवास्ति । ज्ञानी क्षणार्धेन अनन्तज्ञेयानां ज्ञानं कर्तुं शक्नोति । किन्तु वाण्यातान्
 वक्तुं न शक्नोति । अत एव जैनगमे दृश्यानां विभागद्वयमुक्तम् । तथाहि—

“पण्ण वाणिज्जाभागा अणन्तभागो नु अणभिलयाणं ।

पण्ण वणिज्जाणं पुण्ण असान्तभागो सुपनिबद्धो ।

वाच्यस्य अनन्ततमो भागः शास्त्रम् विशेषा० ३४१ ।

अवाच्यस्य अनन्ततमो भागो हि वाच्यम् ।

आर्हत-(जैन) दर्शनम्

७७

शास्त्रकारा हि पदार्थानाम् अनन्तधर्मकताज्ञापनायैव 'स्याद्वाद' शब्दे स्यादिति पदं प्रयुञ्जते । इह केवलम् अस्ति धर्म एव न समर्थ्यते । अपितु नास्तिधर्मोऽपि अन्तर्निहितस्तिष्ठति । यत इदं व्यक्तं भवति यदनन्तधर्मात्मकानां पदार्थानां कोऽपि व्यक्तांशः पूर्ण-सत्यो नास्ति । सत्यस्य एकांशावयवमात्रमेव तदस्तीति ।

यतो हि अंशांशिनोः समग्रताप्रतिपादको भगवान् महावीरः स्वचिन्तनधारायामनेकान्तवादं स्थापयति । अनेकान्तदृष्टिर्हि चिन्तनधारायां तस्य प्रतिपादनधारायां स्याद्वाददृष्टिरित्युभयथा-भगवतो महावीरस्यानुशासनं दृश्यते । अस्यैवोभयस्य स्याद्वादस्य अनेकान्तवादस्य च आधारमवलम्ब्य जैनदर्शनस्य आर्हतदर्शनमिति नामान्तरस्य सर्वोऽपि तत्त्वसारः प्रतिष्ठितोऽस्ति । नास्त्यत्र किञ्चिन्निगूढम् ।

स्याद्वादशब्दस्य अस्फुट-व्याख्याजन्यया भ्रान्त्या 'सम्भववादः' 'कदाचिद्वादः' इति नामान्तरं कुर्वन्ति केचन । तत्र सत्यम्-अयं स्याद्वादः अकान्त वादस्तु 'कथञ्चिद्वादः' 'अपेक्षावादः' इति पर्यायान्तरेण सम्बोधितुं शक्यते । यतः पदार्थस्य एकदेश एव वाणीद्वारा व्यक्तो भवति । नतु सर्वात्मना कोऽपि वाच्यो भवति पदार्थ इत्यभिप्रायक एव शब्दोऽयं स्याद्वादोऽनेकान्तवादो वा । उपनिषद्भाषया तु एतस्य वादस्यार्थो भवति ।

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णं मादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ इति ।

देशकालपरिस्थिति-परिच्छेदातीततां सूचयितुं हि 'स्याद्वाद' 'अनेकान्तवाद' इति शब्दो जैनदार्शनिकैराचार्यैराविष्कृतौ स्तः ।

अत एव आचार्यो यशोविजयो मुनिर्वक्ति—

विभिन्ना अपि पन्थानः समुद्रः सरिता मिव ।

मध्यस्थानां परं ब्रह्म प्राप्नुवन्त्येकमक्षयम् ॥

धर्मोहि विराट् समुद्रो गीयते । भिन्न-भिन्नाः सम्प्रदायास्तु सरित्स्थानीयाः सन्ति । सर्वेऽपीमे तस्मिन्नेव विस्तीर्णे सागरे विलीनाः स्युरिति ।

आचार्यं सिद्धसेनदिवाकरोऽपि तीर्थङ्करस्तवं कुर्वन् वक्ति—

उदधाविव सर्व-सिन्धवः समुद्रीणास्त्वयि नाथ ! दृष्टयः ।

न च तासु भवान् प्रदृश्यते प्रविभक्तासु सरित्स्त्वबोदधिः ॥

हे प्रभो यथाहि समुद्रे सर्वाः सरितो विलीनास्तिष्ठन्ति । तथैव सर्वाण्यपि दर्शनानि भवद्दर्शने विलीनानि । यथाहि सागरो विभिन्ननदीषु दृष्टिगोचरो न भवति । तथैव भवानपि विभिन्न-दर्शनपथेषु अगोचर एवास्ते । इति ।

स्याद्वादस्य प्रधानप्रतिपादको हि आचार्य हरिभद्रसुरी स्पष्टं वक्ति—

सर्वदर्शन-समन्वयस्य

चित्रा तु देशनंतेषां, स्याद्विनेयानुगुणतः ।

यस्माद् एते महात्मानो भवद्याधि-भिषग्वराः ॥

कपिलो, बुद्धो, महावीर इत्यादयः शिष्ययोग्यतानुरूपमेव भिन्न-भिन्न-स्वस्व-दृष्ट्या निजदर्शनानि विभिन्नान्यरूपयन् । इमे तु सर्वेऽपि महात्मानो जन्मजराव्याधिविनाशका भिषग्वराः कुशलः पीयूषपाणयो वैद्या रोगिशक्त्यनुरूपं भैषज्यं प्रयुक्तवन्तः सन्ति । इत्यलम् ।

आचार्यं सोमदेवोऽपि स्याद्वादं दृढतया विवृतवानस्ति । तथाहि—

सर्वं एव हि ज्ञानिनां प्रमाणं लौकिको विधिः ।

यत्र सम्यक्त्व-हानिर्न यत्र न व्रत-दूषणम् ॥

ज्ञानिनां कृते सर्वेऽपि ते विधयो मार्गाश्च प्रमाणान्येव भवन्ति । यैर्न समीचीना उद्देशा उपकारका भावा मौलिकाश्च कल्याणकारिणः सिद्धान्ताः सुविहन्त्यन्ते । इति—

स्याद्वादसिद्धान्तेन अविच्छेद्यमेषु भासमाना विरोधा विलीयन्ते । अविरोधो विद्योतते । सिद्धान्तेऽस्मिन् विरोधिनामपि दर्शनमुपेक्षितुं नोपदेशः किन्तु कस्तस्याभिप्राय इति परिशीलयितु-मेवोपदे शस्तेषां विद्यते । इति अतिस्फारदृष्टिः स्याद्वादिनाम् ।

यदा गौतमः पृष्ठवान् महामान्यम्-आचार्यमहावीरम्-भगवन् आत्मा नित्यो वा अनित्यो-वेति—

महावीर-उवाच-आत्मा नित्योऽस्ति । अनित्योऽस्ति । अपरञ्च-अव्यक्तोऽस्ति । ततो गौतम उवाच भगवन् ! इति कथम् ?

अस्य प्रतिप्रश्नस्योत्तरं भगवानाह—

दिव्यदृष्ट्या तु आत्मा नित्यः । पर्यायदृष्ट्या हि आत्मा अनित्यः । उभयापेक्षया तु आत्मा अवक्तव्य एव भवति ।

एवं प्रश्नोत्तरप्रसङ्गो हि जैनागमे त्रिभङ्गीनयः समाप्तायते । अस्ति, नास्ति, अवक्तव्यञ्चेति त्रिभङ्गयन्तर्गतैवेयमुक्तिः । एतस्या एव विस्तीर्णं रूपं सप्तभङ्गीति नाम्नाऽभिधीयते । या हि जैनाचार्याणां परमप्रसिद्धा सर्वदार्शनिकविदुषां विदिता विदिततमा चाऽस्ति ।

स्याद्वादमीमांसको युवाचार्यो नयमलमुनिवरो हि सप्तभङ्गीनयम् इत्थं बोधयति—

कश्चित् पृच्छति असौ छात्रः पठने कीदृग् ?

उत्तरं प्राप्तम् अतियोग्योऽस्ति । इति ।

(अत्रहि पठनमुद्दिश्य तदीययोग्यता सर्वाऽभ्यहिता सिध्यति । अन्ये धर्मा गौणतां गता-स्तन्ति) ।

द्वितीयः प्रश्नोऽभूत्—स हि नम्रतायां कीदृगिति ? उत्तरम् अत्ययोग्योऽसौ विषयेऽस्मिन् ।

आर्हत-(जैन) दर्शनम्

७९

(अत्रोद्धततामुद्दिश्य तदीया अयोग्यता सर्वाऽभ्यहिता सिध्यति । अन्ये धर्मा गौणतां गताः सन्ति) ।

तृतीयः प्रश्नो भवति— स हि पठने विनये च उभयत्र कीदृग् इति ।

अत्रोत्तरं भवति किं वच्मि अति विचित्रोऽयं प्रश्नः । इह तु अवक्तव्यमेव स्यात् ।

(अत्रोभयविषये एकमुत्तरं दातुं काठिन्यमस्तीति अवक्तव्यरूपा तृतीया भङ्गी उपतिष्ठते ।)

यदि योग्यताम्, अयोग्यतां, सक्रियतां निष्क्रियतामुद्दिश्य चतुर्थः प्रश्नो भवति । एषु स कीदृग् इति ? तत्रोत्तरं भवति । स शोभन एव अस्ति । किन्तु पठने योग्योऽस्ति । नतु व्यवहारे । इति वेत्तु ।

पञ्चममुत्तरमेतदपि सम्भवति । किं वच्मि योग्यः सन्नपि विचित्र एवास्ति । तस्य विषये किञ्चिद्वचनं दुर्घटमेवास्ति ।

षष्ठमुत्तरं स्याद् योग्यो नास्ति । किन्तु अतिविचित्रोऽस्ति । तस्य विषये अवक्तव्यमेव ।

सप्तममुत्तरम् स्यात् । अये ! किं पृच्छसि अतिविचित्रः सच्छात्रः । यस्य विषये न योग्यो नाप्ययोग्य इति कथयितुं न शक्यम् ।

(सप्तमभङ्गीमध्ये उत्तरयितुः भिन्ना भिन्ना स्थितिर्मानसो व्यज्यते । इति हि सप्तभङ्गीनयस्य स्पष्टमुदाहरणं नथमलीयमिह निर्दिष्टम् ।)

स्याद्वादस्य दृढभित्ती वाण्या व्यवहारस्य च विषयतायां सिद्धायाम् उदात्ता भावना, विशालहृदयता परधर्मसहिष्णुता इत्यादयो भावा उद्दीप्यन्ते । अत एव जैनाचार्याः कस्यापि धर्मस्य सम्प्रदायस्य वा निर्दां न कुर्वन्ति प्रत्युत तत्रत्यं सत्यांशं संग्रहीतुमेव ते समुत्सुकास्तिष्ठन्ति ।

अयमेव हि तेषां ज्ञानपिपासया सह सत्यग्राहिताया उत्सो निगद्यते । उत्कण्ठा व्यज्यते । इत्यर्थः ।

जैनागमे कालस्य युगरूपेण विभागद्वयमुक्तम् । एकोऽवसर्पिणीरूपो युगविभागो द्वितीय उत्सर्पिणी रूपो युगविभागः । प्रत्येकयुगे २४ चतुर्विंशतिः तीर्थङ्करा भवन्ति । ते हि धर्मोपदेशेन प्रजा-कल्याणं विदधति । युगेऽस्ति चतुर्विंशति-तीर्थङ्करेषु प्रथमस्तीर्थङ्करो भगवान् ऋषभदेवः । २४ चतुर्विंशस्तु महावीरो भगवान् महातीर्थङ्करः प्रकीर्तितः । यस्येयं प्रजो पदेष्यास्ति । तस्याविर्भावकालो हि अतिप्राक्तनो विमृश्यते । तस्यैव पुत्रो भरतो भारतदेशस्य सम्राड् आग्नायते । तत एवास्य देशस्य इति संज्ञा समजनि । भागवते एषां चरितवर्णनं विद्यते । तथाहि—प्रियव्रतो नाम सुतो मनोः स्वयम्भुवस्य यः । तस्याग्नं न्धस्ततो नाभिः ऋषभस्तत्सुतः स्मृतः ॥१५॥ तमाहुर्वसुदेवांशं मोक्षधर्मविवक्षया । अवतीर्णं सुतशतं तस्यासीद् ब्रह्मापारगम् ॥१६॥ तेषां वै भरतो ज्येष्ठो नारायणपरायणः । विख्यातं वर्षमेतद् यन्नाम्ना भारतमद्भुतम् ॥१७॥ इत्यादि ११ स्कन्धे द्वितीयाध्याये । पञ्चमस्कन्धे ४ चतुर्थाध्याये विस्तीर्णा कथास्ते । इति ।

दर्शनेऽस्मिन्—जिनदत्तसूरिणा पद्यैः सर्वोऽपि सिद्धान्तो विवृतोऽस्ति । स एव निर्दिष्ट पूर्वभागे—

इति आर्हत-(जैन) दर्शनं समाप्तम् ।

अथ मतानि

मम तु केवलं भारतीयदर्शनानामेव समन्वयोऽभीष्ट आसीदद्यावधि । यथामति संगृह्य समन्वितान्यपि बहूनि दर्शनानि ।

सम्प्रति ग्रन्थप्रकाशकानां साकारविचाराणां महापण्डितानां डॉ० श्रीमण्डनमिश्रमहोदयानां सदिच्छास्ति । यद् ग्रन्थाकारवृद्धिरपि समुचिता भवेद् येन पाठकानां विस्तीर्णज्ञानसमृद्धिः सर्व-द्वीपद्वीपान्तरीय-धर्ममतानां मप्युपयोगिनां संग्रहो यदि स्यात्तर्हि ग्रन्थगौरववृद्धिः स्यादिति । तथैव मयानुष्ठितमिति भवानी-विश्वनाथौ प्रीयेताम् ।

अतश्च इन आरभ्यते दैशिक-वैदेशिकमतानां यथाप्राप्तानां संग्रहः । तत्रादौ श्रीकबीर स्वामिनोमतं ततो गोस्वामितुलसीदासमतं विवरीष्यते । ततः श्री-यहूदीमतप्रभृति-प्रतीच्य-मतानि संगृहीतानि सर्वान्ते नानकगुरुमतेन समाभिः—

अथ श्रीकबीरस्वामिमतम्—

सर्वथा सर्वत्र भारते प्रसृतं श्रीकबीरस्वामिमतम् अत्र स्वामिश्रीब्रह्मलीन-मुनिविरचिताद् ग्रन्थात् 'सद्गुरुश्रीकबीरचरितम्' इतिनामकाद् गृहीतम् । यत्र समर्पणं प्रसङ्गतो ग्रन्थकर्त्रा निवद्धं पद्यमेवोल्लिख्य प्रारभ्यते । तथाहि—

जिज्ञासुन् परिबोधयन्ननुदिनं तत्त्वं परं भूतले,
तेने सत्यदयादिसद्गुणगणं कारुण्य-वारां निधिः ।
तच्छ्रीब्रह्मसरूपसद्गुरुरूपदे भृङ्गायमाणश्विरं,
ग्रन्थोऽयं सुममनोमुदं धितनुतां श्रीब्रह्मलीनापितः । १ ।

इति ब्रह्मलीनस्वामिविरचितपद्यत एव प्रतीयते यत् सम्राट् सिकन्दरलोदीसाम्राज्ये (१४५४) वैक्रमसंवत्सरे ३९८ ख्रिष्टाब्दे श्रीस्वामिकबीरदासस्य काश्यां पश्चिमदिशि वर्तमाने लहुरतारा नाम्नि स्थाने महाहृदमध्ये कमलकुञ्जमाश्रित्य तेजःपुञ्जरूपत आदिभावः समजनि । तत्र कारणं पूर्वजन्मनि सरस्वती-गौरीशङ्कर-रूपयोः मातापित्रोरस्मिञ्जन्मनि नीमा-नीरू-नान्नोर्मनोरथपूर्त्य दत्तवरस्य भगवत एव स्वीय-प्रदत्तवरानुसारमवतारः । सर्वमेव वैचित्र्यं भगवतो लीलावतारे यद् यदन्यत्र कृष्णरामाद्यवतारेषु तदत्रापि कबीरावतारे भगवतो लीलावैचित्र्यं दृश्यते । तद् द्रष्टुकामैः 'कबीरज्ञानबीजकग्रन्थ' स्तथा 'सद्गुरु श्रीकबीरचरितम्' इति ग्रन्थश्च द्रष्टव्यौ । अस्मिन्नवतारेऽपि—

यदा यदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे । (गीता० ४।७-८)

श्रीकबीर-स्वामि-मतम्

८१

इति भगवद्गीतोक्तनियमानुसारमेव यदेह भारते हिन्दुतूकवर्गेषु परस्परं महान् संघर्षो भवति स्म । हिन्दुवर्गस्य दासभावनया क्लीवादिदोषदूषिततया गोहत्या-हिन्दु-कन्यानामपहरणम् तूकवर्गतो विविध-व्यतिक्रमो हिन्दुजनानां जायते स्म तदैवास्यावतारस्योद्गमस्तयोरुभयवर्गयो-हिन्दीभाषया बीजकग्रन्थनिर्माणेन उभयोरपि वर्गयोः कल्याणकामनयाऽभूत् । तदानीमेव रामा-नन्दाचार्य-वर्योऽपि भगवतः श्रीरामस्यावताररूपेणावतीर्णं आसीत् । तस्यैव शिष्यच्छब्दना स्वामिसद्गुरु-श्रीकबीरदासावतारोऽभूत् । भविष्य-पुराणतोऽपि प्रतीयते प्रसङ्गोऽयं तथाहि—

भारते तूकविध्वस्ते निर्दोष्टुं सत् पथं नृणाम् ।

हरिः कबीरनाम्ना वै कलावचत्तरिष्यति ॥

बन्धनाद्विविधान्मोक्तुं कलाविह जनान् भुवि ।

तत्त्वं वक्तुं कबीरोऽसौ पद्मे प्रादुर्भविष्यति ॥

स्वयं कबीर-स्वामी आत्मानं तादृशं सूत्रयति—

हमरी बोली पुरबकी हमे लखे न हि कोय ।

हमको तो वेही लखे जो धूर पुरबके होय ।

योगसिद्धयोऽपि अस्मिन्नवतारं बहवो लक्ष्यन्ते ।

यदाहि कबीरस्वामी सिकन्दरलोदीसमक्षे—

‘झूठा रोजा झूठी ईद’

इत्याद्युक्तवान् स तदैव तं लौहशृङ्खलायां बध्वा गङ्गायामपातयत् । स तु ततो निःसृत्य उवाच—

गङ्ग लहर मेरी दूटी जञ्जीर मृगछालापर बंटे कबीर ।

कहु कबीर कोउ सङ्ग न साथ जल थल राखत है रघुनाथ । इत्यादिसिद्धीर्द्रष्टु-

कामैर्ब्रह्मलीनमुनिप्रणीतं सद्गुरुश्रीकबीरचरितं दशेलिमम् ।

कबीरस्वामी अद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादकोऽभूत् । हिन्दु-तूकवर्गेषु याः काः कुरीतयस्तेन दृष्टा-स्तासां प्रहाणाय दृढतया निर्भीकतयोभयोरपि भृशं भर्त्सनं कृतं दृश्यते । तथाहि—

हिन्दु वरत एकादशि साधे दूधसृङ्गारा सेती ।

अन्नको त्यागे मनको न हटके पारन करे सगीती ॥

तुरुक रोजा निभाज गुजारे विसमिल वांग पुकारे ।

इनकी भिस्त कहाँते होइहैं साझे मुरगी मारे ॥ इत्यादि

कहत सुनतु को दुइ कर थापिन इक निमाज इक पूजा ।

गहना एक कनकते गहना इनमे भाव न दूजा ॥

वही महादेव वही महम्मद ब्रह्मा आदम कहिये ।
 को हिन्दू को तुरुक कहावे एकजिमी पर रहिये ॥
 वेद कितेव पढ़े वे कुतुबा वे मोलना वे पाण्डे ।
 बेगरि बेगरि नाम धराये एक मटियाके भाण्डे ॥
 कहे कबीर वे दोनो भूले रामहि कितहु न पाया ।
 वे खस्सी वे गाय कटावे वादहि जन्म गवाया ॥
 पूरब दिशामें हरिका वासा पछिम अलह मुकामा ।
 दिलमह खोजु दिलहि मँह खोजो इहें करोमा रामा ॥
 वेद कितेव कहो किन झूठा झूठा जोन बिचारे ।
 समघट एक एक करि जाने वे दूजा केहि मारे ॥
 का ऊजू जप मज्जन कीन्हे का महजिद सिर नाये ।
 हृदया कपट निमाज गुजारें का हज मक्का जाये । इत्यादि

अद्वैतदर्शनमस्य बीजकग्रन्थे ब्रह्मलीनमुनि-विरचिते सद्गुरुकवीरचरितेऽपि दशोलिमम् ।
 मनागिह निर्दिश्यते । तथाहि—

जीवरूप एक अन्तर वासा अन्तर जोति कीन्ह परकासा ।
 इच्छारूपी नारी अवतरी तासु नाम गायत्री धरी ॥ १ ॥
 तेहि नारीके पूत तीन भाऊ ब्रह्मा विष्णु महेशू नाँऊ ।
 तब ब्रह्मा पूछल महतारी को तोर पुरुष केकरि तुम नारी ॥
 हम तुम तुम हम अवर न कोई तुमहिसे पुरुष हमहिसे जोई । (बीजके)

अनादिरयमध्यापो मिथ्याज्ञान-पुरस्कृतः ।

ब्रह्मणि कल्प्यतेऽज्ञानाद् दृश्यमानं जगत् पृथक् ॥

तेनैवात्र भिदा भाति ब्रह्म-जीवेश-भूमिषु ।

अतस्त्वे तत्त्वमारोप्य मायया सर्वमुह्यते ॥ (सद्गुरु चरिते)

इत्थं हि कबीर-स्वामिनो मतस्य निष्कर्षोऽवलोक्यते । उभयो हिन्दु-तूर्कयोर्मिथ्याभेदं विमथ्य सदाचारशिक्षयैकीकरणम् जगति परस्परं विस्तृतं वैमनस्यं विनाश्य सुख-समृद्ध्या परस्परं सौहार्द-स्थापनम् । उभयत्र प्रसृतानां कुरीतीनां कुप्रथानां मूलादुद्धरणम् । उभयोरपि-वर्गयोः समानशिक्षया सम्मेलनम् । सम्प्रत्यपि कबीरपथे हिन्दवस्तुकाश्च साधवो दृश्यन्ते । समान-तैव तयोराचारविचारयोर्लक्ष्यते । बीजके साखी-रमैनी-प्रभृति-समन्विते ग्रन्थे तदीयं मतं विस्तृतं विद्यते । तत एव दशोलिमम् । समन्वयदर्शनेऽस्मिन् नास्ति मतविस्तरस्य प्रयोजनम् ।

श्रीकवीर-स्वामि-मतम्

८३

(‘हिन्दु’ शब्दोऽयं तत्प्रयुक्तो नहि सिन्धुशब्दस्यापभ्रंशः मिथ्या कल्पनेयं लालबुझक्कडानाम् । अद्यापि सिन्धु प्रान्तशब्दे सकार एव प्रयुक्तो दृश्यते । कथञ्च तत्र सकारस्य हकारोऽपभ्रंशो जातः । ‘हिन्दु’ शब्दोऽयं तु प्राक्तनैर्महर्षिभिः प्रयुक्तोऽस्ति । तथाहि—

“हिमालयस्य हि लातर्वेन्दुकुशस्येन्दुशब्दतः । प्रयुक्तोऽयं हिन्दुशब्दः होराशुदि-वदीतिवत्”
उडीश-तन्त्रेऽपि व्युत्पत्ति रस्यैवं विधैव दृश्यते—

होनान्दूषयते यस्माद्विन्दुरित्युच्यते प्रिये ! इति संक्षेपः)

किं बहुना श्रीमता हनुमदासस्वामिना षट्छास्त्रिणा विरचित-व्याख्याने वीजकग्रन्थे संस्कृत-पद्येषु मायाधमनावतारस्य श्रीकवीरसाहवस्य मतं विस्तृतं सम्यग् विवेचितं विद्यते । ततोऽपि द्रष्टुं शक्यते । तत्र वीजक-व्याख्यानमपि पूर्वं संस्कृतपद्यैस्ततो हिन्दीगद्येन विद्यते । मनागिह-निदिश्यते—

स्मारं स्मारं निखिलभुवनेऽसारतां तद्विरक्तो-

ध्यायं ध्यायं परमविमलं देवमन्तनिषण्णम् ।

पायं पायं निजहृदि लसत्सच्चिदानन्दपेयं

गायं गायं निजगुणगणान् सर्वदा निर्वृतः स्याम् ॥ १ ॥

समरसं विरसं भववारिधौ सुशरणं रसशालिनमव्ययम् ।

श्रुतिविदा विदितं विदुषां वरं कविवरं नु कवीरमहं श्रये ॥ ६ ॥

विरक्तं विषक्तं गतग्रन्थिवरं गतस्नेह-सन्देहलेशं परेशम् ।

पवित्रं परं यावनं पापदूरं नमस्यामि तं शाश्वतं श्रीकवीरम् ॥ १४ ॥

हित्वैव हिसनमदं स्वपरात्मनोस्तं कुर्याद्वितं समनसा वचसा शरीरं ।

एतं हि धर्ममनघाः परमं वदन्ति तस्यैव साधनमिमे किल सर्वधर्माः ॥ २१ ॥

द्वितीयाभिनिवेशेन भयं भवति नान्यथा ।

आभजेत ततोऽद्वैतं गुरुदेवात्मविन्मुनिः ॥ ३० ॥

तत्रापि परिपाकेन परि पश्यंश्चिदव्ययम् ।

तत्तत्त्वमपि ध्यायन्मुच्यतेऽहिसको बुधः ॥ ३३ ॥

सर्वेभ्यः सारमादद्यान्मध्येनैव वसेत् कचित् ।

अन्तप्राप्तौ सयत्नः स्वान्मानुष्यं तस्य शोभते ॥ ३४ ॥

लोकेषु देवेषु जनेषु चैवं शनैर्विदित्वा परमात्मरूपम् ।

स्वान्तेषु चैवं परिचिन्तयंस्तं जनो विमुक्तो भवति त्वसङ्गः ॥ ३६ ॥

आत्मैव रामः स च कृष्ण उच्यते ब्रह्मैव चात्मा न ततः पृथक् स हि ।

योगादिभिर्धर्म्यतया तिगच्छते समेतिशब्देन विवक्षितः परः ॥ ४० ॥

अरींश्च कर्षन् सहि कृष्णशब्दभागब्रह्मेति वृद्धेरभिधेयतो भवेत् ।

प्राणान् विकर्षन् सहि जीवशब्दभाङ्मायां वशीकृत्य परेश्वरो भवेत् ॥ ४१ ॥

इत्यादि स्वविरचितपद्यैः श्रीकबीरस्वामिभावं विवृण्वन् उपर्युक्तं बीजक-व्याख्यानं संस्कृत-पद्यैर्हिन्दीगद्येन च व्याख्यातवान् स्वामीहनुमान् दास-षट्छास्त्री । तद्धि विविधप्रमाणतर्कयुक्ति-परिपूर्णं विद्वत्परितोषकरं व्याख्यानं सर्वैः साम्प्रदायिकैर्विवेचनीयमिति मे विमर्शः । अवसाने तत्सम्प्रदायभागभ्यो मेऽनुरोधोऽयं सर्वथा सर्वं स्मरणीयः—

पाठिनो ये कबीरान्वयं संश्रितास्तैन्ये पाणिनीये प्रवेश्यं ध्रुवम् ।

याऽद्वयी पद्धतिर्धातुतो ब्रह्मणोऽप्यष्टका सक्रमा संव तेषां कृते ॥ १ ॥

यथा ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिस्तथैव धातुतः सर्वपदोत्पत्तिरिति सक्रमाऽष्टाध्यायीपाठ एवाऽद्वैति कबीरसाहबानुयायिनामुचित इति संक्षेपः ।

इति श्रीकबीरसाहब-मतां समाप्तम्

अथ श्रीगोस्वामितुलसीदास-मतम्—

‘नीलाम्बुजश्यामलकोमलाङ्गं,

सीतासमारोपितवामभागम् ।

पाणौ महासायकचारुचापं,

नमामि रामं रघुवंशनाथम् ॥’

भक्तिमार्गमनुकुर्वाणः श्रीरामानन्द-सम्प्रदाये दीक्षितः श्रीगोस्वामि-तुलसीदासवर्योऽपि कपिलसम्मतं परिणामवादमेव स्वीकरोति । तथापि यत्र-तत्र तस्य स्ववैशिष्ट्यमपि दृश्यते ।

तत्र, तत्र भवतो, भवतः प्रमुखग्रन्थे श्रीरामचरितमानसे भगवतः श्रीरामस्य माहात्म्यं प्राधान्येन वर्णितम् । यतो हि तस्य स एव इष्टदेवोऽस्ति ।

श्रीगोस्वामितुलसीदासः प्रयागस्य निकटे बाँदानाम्नि जनपदे राजापुरनामके ग्रामे सरयू-पारीण ब्राह्मणमात्मारामद्विवेदिनं पितरं तुलसीदेवीं मातरञ्च निमित्तीकृत्य जन्म लब्धवान् । तेषां जन्मतिथिः (१५५४) चतुष्षञ्चाशदुत्तर पञ्चदशशतके श्रावणशुक्ला सप्तमी ऐतिहासिकैर्मन्यते ।

प्राप्तसमये श्रीनरहर्यानन्दगुरुणा अयोध्यायां स राममन्त्रेण दीक्षितो जातः । तदनन्तरं काशीमागत्य वेदवेदाङ्गादिशास्त्राण्यधीत्य पूर्णो विद्वान् भूत्वा स्वनगरे चागत्य भरद्वाजगोत्रीय-कन्यामुढवान् । लोककथानुसारमेकदा तस्यामासतः तुलसीदासः पितृहं गतामपि तामनुजगाम । तत्र तया भर्त्सितः स वैराग्यमुपगतवान् ।

तदनन्तरं हनुमत्कृपया चित्रकुटे भगवतो रामस्य साक्षात्कारं कृत्वा अयोध्यामागत्य

श्रीगोस्वामितुलसीदासमतम्

८५

(१६३१) विक्रमसंवत्सरे रामनवम्यां (९) भगवच्छिवस्याज्ञया भाषायां श्रीरामचरितमानस-
लेखनमारब्धवान् । यस्य विषये तात्कालिकैर्विद्वद्भ्यः श्री मधुसूदन-सरस्वतीभिरुल्लिखितं यद्—

‘आनन्दकानने ह्यस्मिन् जङ्गमस्तुलसी तरुः ।

कविता-मञ्जरी भाति रामभ्रमर-मूषिता ॥’

श्री-श्रीगोस्वामिवर्येण स्ववयसि १२ द्वादश ग्रन्था रचयाञ्चक्रिरे । प्राप्तसमये १६८०
वैक्रमसंवत्सरे श्रावणकृष्णतृतीयायां शनिवासरे काश्याम् असीघट्टे तेन भगवत्-सान्निध्यं लब्धम् ।

स हि प्रकृत्या सामञ्जस्यवादी दृश्यते । तस्य स्थितिकाले वैष्णव-शैवमतावलम्बिनः
परस्परं युध्यन्ते स्म । तेषां समन्वयं कर्तुं महती चेष्टा मानसरामायणे दृश्यते । तथाहि प्रारम्भे
एव मानस-रामायणस्य श्रीरामानन्दी परमवैष्णवोऽपि तुलसीदासः—

‘भवानीशङ्करी वन्दे श्रद्धाविश्वासरूपिणौ ।

याभ्यां विना न पश्यन्ति सिद्धाःस्वान्तःस्थमौश्वरम् ॥’

इति मङ्गलपद्येन शक्तिविशिष्टं शिवं भगवन्तं स्तौति । तत्रैव ‘स्वान्तःस्थम् ईश्वरम्’
इति वाक्येन जीवशिवयोरभेदं वदन् आत्मानम् अद्वैतिनं च व्यनक्ति ।

अग्रे गत्वा स्वेष्टदेवस्य भगवतो रामस्यैव मुखेन कथयति—

“शिव द्रोही मम भगत कहावा । सो नर सपनेहु मोहि न पावा ॥”

(‘योनरः स्यात् शिवद्रोही स्वप्नेऽपि न स मुक्तिभाक्’)

इत्येवं बहुत्र शैववैष्णवयोरैक्यसाधने तस्य प्रबलः प्रयत्नो दृश्यते ।

किं बहुना शिवो भगवानेव तस्य मानसस्य रामायणस्य लेखने प्रेरको यो हि महान् राम-
भक्तोऽस्ति । काश्यां राममन्त्रेण जीवेशो मुक्तिं ददाति । सीतारूपं गृह्णत्या दक्षसुतायाः सर्वथा
त्यागं करोति । निरन्तरं रामनाम्नो जपं करोति । परमवैष्णवः शिवो वक्ति—

“राम रामेति रामेति रमे रामे मनोरमे ।

सहस्रनामतस्तुल्यं रामनाम वरानने ॥”

परमशैवो रामोऽपि रावणवधार्थं शिवमाराधयति । येन रामेश्वर-तीर्थयात्रा अद्यापि
प्रचलितास्ति रामचरितमानसरामायणोऽपि प्रथमं शिवस्यैव लीलावर्णनं पश्चाद् भगवतो रामस्य ।
यथाहि चोक्तमपि—

‘प्रथमहि में कहि शिवचरित, बूझा मरम तुम्हार ।

शुचि सेवक तुम रामके, रहित समस्त विकार ॥’

पूर्वं प्रोक्ता कथा शैवी रहस्यं ज्ञातवांस्तव ।

रामभक्तिं सदा धत्से शुचिः सर्व-विकारजित् ॥

सर्वदर्शन-समन्वयस्य

रामेश्वरशब्देऽपि रामशिवयोः परस्परं क्रीडाकौतुकं दृश्यते—

‘षष्ठीतत्पुरुषं रामो बहुव्रीहिं शिवोऽग्रहीत् ।

रामेश्वरपदे क्रीडन् लक्ष्मणः कर्मचारयम् ॥’

शैववैष्णवानां सामञ्जस्यं सर्वत्रैव मानसरामायणे दृश्यते । तुलसीदासो हि वैष्णवो
‘दास’ पदभाग् भेदवादी द्वेती सन्नपि—

‘भूमि परतभा डाभर पानी । जिमि जीवहि माया लपटानी ॥’

भूमिसंस्पर्शतो यद्वत्सलिलं कलुषी भवेत् ।

मायासंस्पर्शतस्तद्वच्छिवो जीवत्वमृष्यति ॥

ईश्वर अंश जीव अविनाशी । चेतन अमल सहज मुखराशी ॥

सो माया वशभयउ गोसाईं । बधेउ कीर मर्कटकी नाई ॥

मायावश्य जीव अभिमानी । ईश-वश्य माया गुणखानी ॥

परवश जीव स्ववश भगवन्ता । जीव अनेक एक श्रोकन्ता ॥

सच्चिदान्त एवासौ जीवो देहभृदुच्यते ।

‘जीव इन्द्रियवश्यः स्याद्वश्येन्द्रियमहेश्वरः ।

बो०—माया ईश न आपु कहीं, जान कहिय सो जीव ।

बन्ध मोच्छप्रद सर्वपर, माया प्रेरक सीव ॥

इत्येवं परमेशोऽसावात्मानं प्रतिपद्यते ॥

अहमेव हि मायाया ईशोऽस्मीह महेश्वरः ॥’

इति यो नैव जानाति सहि जीव उदाहृतः ।

बन्ध-मोक्ष-प्रदश्चाहं मायाप्रेरक ईशिता ॥

सो जानहि जेहि देहुं जनाई । जानत तुमहि तुमहि होइ जाई ॥

तुमरी कृपा तुमहि रघुनन्दन । जानइ भगत भगत उर चन्दन ॥

स आत्मानं विजानीयाद् यं स कामयते विभुः ।

जीव आत्मानमालक्ष्य ब्रह्मत्वं याति सत्त्वरम् ॥’

इत्यादिपद्यैर्जीव-ब्रह्मणोरभेदमेव वक्ति । किं बहुना तुलसीदासो हि मनुष्येष्वपि वर्णाश्रम-
भेदसत्त्वेऽपि परस्परव्यवहारेऽभेदं वक्ति । भगवतो रामस्य चाण्डाल-पक्षिणोऽपि गृध्रस्य स्वहस्तेन
अन्त्येष्टिकृत्यं शवरीगृहे गत्वा तस्या आतिथ्यग्रहणम्, गुहेन निषादराजेन सम्पर्कः । इत्यादि तस्य
वर्णनं परस्परं प्रेम्णा व्यवहृतुं शिक्षयति । स्त्रीणां सम्मानं चापि शिक्षयति ।

“जो केवल पितु आयसु ताता । तो जनि जाहु जानि बड़ि माता ॥”

‘केवलं पितुराज्ञा चेद्वनं गन्तुं तवानघ ।

न गन्तुमुचितं राम ! प्रसूं ज्ञात्वा महीयसीम् ॥

यहूदीमतम्

८७

इति चुतुप्पद्या स पितुरपि श्रेष्ठं मातरं वदन्—

‘उपाध्यायान् दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितृन् माता । गौरवेणातिरिच्यते ॥’

इत्यादि मूर्ति स्मारयति—

‘जामयो यत्र पूज्यन्ते, रमन्ते तत्र देवताः ।

यत्रंतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥’

इत्यादि मानवोक्तिसमर्थकं तुलसीदासं स्त्रीनिन्दकम् कथं कोऽपि ब्रूयादित्यलम् ।

इति तुलसीदास-मतं समाप्तम् ।

(इतोऽग्रेऽपि प्रतीच्यानां प्राच्यानां वा विचाराः केवलं मत-शब्देनैवाभिहिताः स्युः । यतो हि न हि ते दर्शनपदवाच्या भवितुं मर्हन्ति सृष्टि-प्रलयजीवेश्वरजगदादि-सम्पूर्णविषयकविचारा-भावादिति शम्) ।

अथ यहूदी-मतम्—

(यदि जुडाइज्म इत्युच्यते गोरण्डैः) कुत्रचित् मुसाईमतम् इब्रानीमतमित्यादि संज्ञयाऽप्युच्यते । मनीषी (हजरत) इब्राहीमः मनीषी (हजरत) इजहाकः, मनीषी (हजरत) याकूबः । इत्यादयोऽवताराः (पैगम्बराः) एतन्मतानुयायिन आसन् । एतस्य मतस्योद्गमो मिश्रदेशे मूसा-महोदयेन विहितः । तेनैव प्रवर्तितं मतमिदं जगति वितस्तार । मूसा-मनीषिणः स्थितिकालः श्रीजरथुस्त्रस्य (छन्दश्रुतस्य) पश्चाद् इसूख्रीण्डतः पूर्वमेवास्ति ।

फेरो नाम्नो राज्ञः काले यहूदीकुले मिश्रदेशे मूसा महोदयस्य जन्माभूत् । तदानीं फेरो-राजस्याज्ञया यहूदी-शिष्यानां वध-शङ्कया तस्य माता तदीयरक्षां महता प्रयत्नेन फेरो-द्रुहितुः साहाय्येन कृतवती । पश्चाद् वयस्को मूसा महोदयो यहूदीनां सङ्घटनं कृत्वा फेरोराजस्य विरुद्धं विद्रोहं चालितवान् । स्वयं च सिनाई नाम्नि पर्वते स्थित्वा आत्मानम् ईश्वरावतारमुद्घोषितवान् । फेरोराजस्य मृत्योरनन्तरं तदीयमतस्य सम्यक् प्रचारः समजनि ।

तोरेतग्रन्थो यहूदीनां पवित्रो मान्यग्रन्थः कथ्यते । अत्रेश्वराज्ञया ते विषया उल्लिखिताः सन्ति ये ईश्वरेण मूसामनीषिणे प्रहिताः ।

तत्र षट् ग्रन्थाः पृथक् पृथक् निबद्धाः सन्ति । १. प्रथमे जेनेसिस (Genesis) नाम्नि ग्रन्थे षड्भि दिनेः सृष्टि-निर्माणम् । आदम हन्वा इत्येतयोर्द्वयो रत्पत्तिः । मनीषि-(हजरत)-नूहस्य, मनीषि-(हजरत)-यूसुफस्य, एवं फिर औन चनि इझाइल जात्यो वर्णनं विद्यते । २. द्वितीये बहिर्गमननाम्नि ग्रन्थे फिर औन नाम्नो राज्ञ इतिहासः । मनीषि-(हजरत)-मूसामहोदयस्य जन्मवर्णनम् । होरवपर्वते ईश्वरसाक्षात्कारवर्णनम् । तदीयाज्ञाप्रचारवर्णनम् । ३. तृतीये

अहोवराख्ये ग्रन्थे मूर्तिपूजानिषेधः । अन्यजातिभिः सह व्यवहारः । मन्दिर-प्रतिष्ठा देवलसम्मानः । इत्यादयो विषयाः सन्ति । ४. चतुर्थे संख्याख्ये ग्रन्थे मनीषि-(हजरत)-मूसामहोदयस्य स्वजाति-जनगणनाकृत्यम्, अन्य-जातिभिः सह युद्धोद्योगवर्णनम्, इश्वरसाहाय्यप्राप्तिः । इत्यादि-विषय-विवृतिरस्ति । ५. पञ्चमे इसतसनामनि ग्रन्थेऽपि मूर्तिपूजानिषेधः । दम्पति-सम्बन्धविच्छेदः । कर्तव्याऽकर्तव्यादि-वर्णनम् अस्ति ।

६. षष्ठो ग्रन्थस्तु मनीषि-(हजरत)-दाउद-नाम्नैव प्रसिद्धः । अयं ग्रन्थः 'साम्ज' Psalms इति संज्ञया ध्रुव्यते यो हि धार्मिकगीतमुच्यते । यदा परमेश्वरः पुनर्वनिइस्त्राइल-जातिम् मूर्तिपूजादि-कुरीतपतितां दृष्टवान् तदा मनीषि-(हजरत)-दाउदम् स्वावतारं कृत्वा प्रेषितवान् । तस्मै साम्ज Psalms नामकं ग्रन्थं दत्तवान् । अत्रापि प्रायस्त एव विषया अभिहिताः सन्ति ये पञ्चसु पूर्वग्रन्थेषु ।

सिद्धान्तोऽस्याधस्तनो ज्ञेयः—

ईश्वरो दयालुः एकः पूज्यः स हि मानवापराधं मर्षयति । किन्तु पितृपितामहाद्यपराधं पुत्रेषु अपि मत्वा तान् दण्डयति । यथाहि भारतीयं शास्त्रम्—

‘पापं कर्म कृतं किञ्चिद् यदि तस्मिन्न दृश्यते । नृपते ! तस्य पुत्रेषु पौत्रेष्वपि च नष्टेषु । (महामारतम्)

ईश्वरः सर्वशक्तिमान् विभुस्तथापि मन्दिरे प्राप्यते विशेषतश्चाकाशे तिष्ठति । तस्य प्रतिमा नास्ति प्रतिमापूजनं निषिद्धम् । मनीषि-(हजरत)-मूसामहोदयमीश्वरावतारं मत्वा तत्पूजात्यावश्यकीति ।

ईश्वरेण हि सर्वे प्राणिनः सृष्टाः । स हि तान् मृत्योरनन्तरम् कर्मानुसारं स्वर्गे नरके वा (जन्नते दोजखे) प्रेषयति । मनीषि-(हजरत)-मूसा महोदयोऽपि प्रलयान्ते जीवानां कर्मविपाक-विचारं शास्ति । कर्मानुसारं स्वर्गं नरकं वा सुपदिशति । भूतप्रेत-पिशाच-जीनादिमृतप्राणि-सत्तां च मनुते ।

रोजाव्रतं दानपुण्याद्यनुष्ठानम् । सम्बन्धविच्छेदं पुनर्विवाहं च शास्ति । आदम-हव्वात एव-सृष्टि-क्रमं शास्ति ।

ईश्वरः प्रथमं दिनरात्री निर्मितवान् । द्वितीयदिने वायुम् तृतीयदिने आकाशादीन् समुद्रम् धरां च सृष्टवान् । चतुर्थदिने सूर्याचन्द्रमसौ ग्रहांश्च सृष्टवान् । पञ्चमदिने जनजन्तून् खगान् ससर्ज । षष्ठदिने पशून् कीटान् मानवान् सृष्ट्वा सप्तमे शनिवारे विश्रामं चकारेति तद्दिनं हि विश्राम-दिनमुच्यते ।

ईश्वरः पूजनीयः किन्तु तस्य प्रतिमा नैव कार्या । नापि कापि प्रतिमा अर्चनीया । तीरेत ग्रन्थ एव ऐश्वरग्रन्थो ज्ञेयः । तदनुसारं सासारिकं कृत्यमनुष्ठेयम् । मनीषि-हजरत-मूसामहोदय-सेवेश्वरावतारं मत्वा तत्पूजनं कर्तव्यमिति शास्ति । विश्रामदिने कार्यान्तरं विहाय ईश्वराराधनं

ताओ-मतम्

८९

विधेयम् । व्यभिचारादि असत् कार्यं वर्ज्यम् सत्कार्यमनुष्ठेयं सर्वदा । न्यायः पालनीयः अकिञ्चना दुःखिता रक्षणीयाः । मातापितरौ सेवितव्यौ स्तेन्यं त्याज्यं प्रतिवासिनः साधुव्यवहार्या इत्यादयः सदुपदेशास्तस्येति । नात्र गम्भीरदर्शनदृष्टिरिति न दर्शनकोटौ सन्निवेशोऽस्य विचारस्य । समाप्तं मनीषि-(हजरत)-मुसामहोदय-मतम् ।

अथ ताओ-मतम् (Taoism)

चीन-देशस्य कन्फूसियस, ताओ इति मतद्वयस्य मुख्यस्य मध्ये इदं प्रधानं निवृत्तिमार्ग-पोषकं ताओमतम् ।

पूर्वत आगतमेवेदं मतं लाओत्से महोदयः प्रचारितवान् । (लाओशियस्) लाओत्से वा स्वीये 'ताओ तेह किंग ग्रन्थे' संगृहीतवान् । लाओत्से महोदयस्य जन्म ६०८ ख्रीष्टाब्दतः पूर्वमेव मध्ये-चीनम् होनान प्रान्ते बभूव । स हि दरिद्रकुले जातोऽपि बुद्धिवलेन चाओ नामकस्य राज्ञो ग्रन्थागारस्याध्यक्षो बभूव । स हि तस्मिन् काले वृद्धो दार्शनिक इति ख्यातिं लब्धवान् । 'लाओ' शब्दस्य वृद्धोऽर्थः । तो शब्दस्य स्वामीत्यर्थः । तस्यैकमिदमेव 'ताओ तेह किंग' इति ग्रन्थ उपलभ्यते ।

तत्र चीन-जनतायां किंवदन्ती विद्यते यत् केनापि राजनीतिकारणेन 'लाओत्से' नगरं विहाय राज्यान्तरं गन्तुं यदोद्युक्तः समजनि । तदा तन्मगरसीमाऽध्यक्षोऽभ्यधात् । यदा स्वविचारं ग्रन्थनिबद्धं कृत्वा भवान् मह्यं दास्यति । तदैव भवन्मुक्तिरस्मात् स्थानादिति तत्रैव स्थित्वा स 'ताओ तेह किंग' इति लघुग्रन्थं लिखित्वा तस्मै समर्पितवान् । लघावपि तस्मिन् ग्रन्थे सर्वे क्रान्तिकरा एव विचाराः सन्ति । तस्य सिद्धान्तः—

१. शब्दवाच्यः ताओ न हि वस्तुतत्त्वम् । नामरूपात्मकं वस्तु न हि सत्तत्त्वं भवति । स्वर्ग-धरोत्पादको देवोऽनामास्ति । अनामैव स वस्तु-(सृष्टि)-जनको गीयते ।

२. सृष्टेः पूर्वम् एकमेव शान्तं व्यापकं स्वयम् निःसीमतत्त्वमासीत् । तदेवास्य जगत्तो जनकं कथयितुं शक्यते । नाहं तन्नाम जानामि किन्तु 'ताओ' इति नाम्नैव तत् तत्त्वमाख्यापयामि । मानवा धराधारास्तितृन्ति धरा स्वर्गाधारा स्वर्गस्तु 'ताओ' इत्येकमाधार माश्रित्यास्ते । ताओ हि स्वयं स्वस्मिन् प्रतिष्ठितः ।

३. ताओ हि अनादिरनन्योऽनामा अकथनीयोऽरूपोऽस्ति आरम्भेऽन्ते च ताओः तिष्ठति । ताओ हि सृष्टिं जनयति पालयति संहरति । ताओः पूर्वम् एक एवासीत् तो द्वौ अभवताम् ततस्त्रयस्ततोऽनेके जाताः । सर्वमपि उत्पद्यते पुष्पयति फलति पुनः निजकारणे विलीयते । स एव अप्रकाशं प्रकाशितं निज्योतिषं तेजस्विनं करोति मन्दं दीप्तं, कस्तं जानीयान् तस्य बोद्धा विद्यते ।

४. सुखं दुःखाज्जायते । सुखे हि दुःखं तिष्ठति । कोमलं कठोरं नमयति । यो हि जानाति-मानवानां सिद्धयोऽपर्याप्ताः स हि स्वकार्यं साधु साधयति । यो हि राजा असन्तुष्टः स हि सर्वं धरा भ्रामकमिति । यो हि शिक्षार्थी सन्तुष्टः स हि साधु शिक्षयतीत्यादि—

९०

सर्वदर्शन-समन्वयस्य

५. यो हि न किञ्चित् करोति स हि संसारं जयति । यो हि करोति स उद्विग्नस्तिष्ठति ।

या निशा सर्व-भूतानां तस्यां जागर्ति संयमी यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः । ईदृशा हि परस्पर-विरोधाभासवत्तदुपदेशसिद्धान्ता दृश्यन्ते । यथा कवीर-साहबस्य भारतेऽद्वैतिनः सिद्धान्तोऽस्ति ।

६. यो मनुष्य आत्मसुधारमनुष्ठायान्यसुधारं कर्तुमिच्छति न स सफलो भवति । यो हि उत्तमं सुधारयितुमिच्छति स तं विनाशयत्येव । एव मेवैकस्याभ्युदयोऽपरस्याधःपातहेतु भवति । एकोऽन्यं पातयित्वैवोपरि पर्युपैति नोर्ध्वं गन्तुमिच्छेत् । एक उष्णश्चेदपरः शीतः स्यात् ।

७. ज्ञानं विनाशय दुःखं स्वयं विनष्टं स्यात् । सन्तं विनाशय तद्द्वारिणं ज्वलय जनाः सुखिनः स्युः । सेवां सत्यतामपसारय जनाः मातापितरौ समाजश्च संवर्द्धिष्यन्ते । सम्पत्ति-संवर्द्धिता न स्यात्तर्हि स्वयमेव चौरा लुण्ठका न स्युः । सर्वत्र सारल्य मार्जवं च वर्तनीयं सर्वोत्तम उपायोऽयम् । सर्वं व्यङ्ग्यमयं स ब्रूते ।

इति 'ताओ' मतम् समाप्तम्

अथ कन्फ्यूशियस-मतम्—

इदं मतमपि चीनदेशस्य प्रधानं मतं भण्यते । ताओ मतस्य प्रतिद्वन्द्वि मतमेतत् । ताओ मतन्तु निवृत्ति-परकं बभूव । इदन्तु ततो विपरीतं प्रवृत्ति-प्रधानमेवाख्यायते । तस्य-पर्वतको वृद्धो दार्शनिकस्ताओ महाशयोऽस्ति । अस्य-प्रवर्तकः कन्फ्यूशियस-महाशय स्वरूपो युवकजनान् भौतिक-वादं शिक्षयति स्म ।

कथमस्य जगतः सञ्चालनं स्याद् येन इहैव स्वर्गमुखमुपलब्धं स्याद् आचार-संहितैवाभ्युदयं नयति देशे । इति कन्फ्यूशियस महाशयस्य डिण्डिमघोषो बभूव ।

स हि 'सुलियाङ्गहो' इति नाम्नो वृद्धपितु रवैध-पुत्रः ख्रीष्टाब्दतः पूर्वम् ५५१ एक-पञ्चाशदुत्तर पञ्चम शताब्दीमध्ये लू-नामकराज्ये जन्म लब्ध्वा सामान्यकुलतोऽपि निजबुद्धिपौरुष प्रभावा द्विशिष्टां ख्यातिमाजगाम । तस्य जन्म विचित्राभि रदभुतघटनामिव्याप्तिमेवासीत् ।

स हि क्रमशः अव्यापकतां न्यायाधीशतां मन्त्रितां प्रधानमन्त्रितां चीनदेशस्य जग्राह । स हि अन्ते लू-राज्यशासकादसन्तुष्टः प्रधानमन्त्रित्वं त्यक्त्वा राज्यान्तरे स्वशिष्यैः सह स्वमतं प्रचारयामास । पञ्चाल्लू-राज्यशासकस्य मृत्योरनन्तरम् तद्राज्याधिकारिण स्तत्पुत्रस्यानुरोधात् पुनः स्वनगरमागत्य तत्र स्वमतं बहुधा विस्तारयामास । यदा स स्वनगरमाजगाम । तदा ६७ सप्तषष्टितमवर्षादस्था तस्यासीद् वृद्धत्वात् केवलं शिष्यान् स्वमतरहस्यं बोधयन् ४७६ चतुःशतोत्तरस्मिन् कनाशीतितमे वर्षे नश्वरं शरीरं विसर्जं । मृत्युकाले स ७८ अष्टसप्ततिवार्षिक एवासीत् ।

कन्फ्यूशियसमहोदयः किञ्चिन्तनं मतं न प्राचीचरत् । स हि कथयति स्म 'अहं

कल्पयूशियसमतम्

९१

पूर्वतनानामुत्कृष्टमुपदेशमेव प्रचारयामि न मे नूतनमतं किञ्चित् । तन्मतप्रचारकोस्ति तस्य पीत्रः
कुगचीमहाशयः शिष्यो हि मैन्सियसमहोदयो विशिष्टस्थानं विभृतः । मैन्सियसमहाशयस्य स्थिति-
कालः ख्रीष्टाब्दात् पूर्वम् ३७२-२८१ गण्यते ।

कल्पयूशियस मतसम्बन्धे पञ्च ग्रन्थाः सन्ति तत्र प्रथमे १. अभिलेखग्रन्थे तत्कालीन-
शासकानां मन्त्रिणां च कृत्यविवरणेन सह जनतायै नैतिकताशिक्षणं सदाचारविवरणं सम्भृतं
विद्यते । द्वितीये २. गीतग्रन्थे पञ्चोत्तरं शतत्रयं गीतं विद्यते । तत्र लोकगीतानि 'या' सम्बन्धीनि
लघुगीतानि । 'या-सम्बन्धीनि मुख्यगीतानि' चरम-भागे स्तुतिगीतानि सन्ति ।

अस्य ग्रन्थस्य चीने महत् महत्त्वमस्ति । तृतीयो ग्रन्थः परिवर्तनग्रन्थः । आध्यात्मिक-
ग्रन्थोऽयम् । अत्र चीनप्रतिभाया उत्कृष्टः संग्रहोऽस्ति । चतुर्थग्रन्थस्तु शिशिर-वसन्त इति (पत-
मडवसन्त) तत्रैतिहासिकदिशा लूराज्येतिवृत्तं विद्यते । पञ्चमग्रन्थस्तु इतिहासग्रन्थोऽस्ति । तत्र
चीनदेशस्य प्रारम्भिक इतिहासः तत्रत्यमतानां गाथा घटनाश्च वर्णिताः सन्ति ।

यो हि तन्मृत्योरनन्तरं तच्छिष्यैः संगृहीतो ग्रन्थो 'लुनयू' इति । स हि चीनदेशे विशिष्ट-
मान्यतां गतोऽस्ति ।

तत्सिद्धान्तो यथा—

कल्पयूशियस-मतमाचारप्रधानं मानवतासंरक्षकं च विद्यते । तद्धि समाजसुधारं
वाञ्छति । आदर्शसमाजं स्थापयति । यद्धि कार्यं व्यक्तिगतदृष्टिं विहाय स्फारदृष्ट्या समाज-
देशलाभदृष्ट्याऽनुष्ठीयते तद्धि कार्यं कार्यं मुच्यते । न तेन कर्मणा पुरुषो बध्यते । लघु-दृष्ट्या
स्वार्थं कृतं कर्मैव मानवं वदन्ति ।

कल्पयूशियसस्य कथनमस्ति । यत् पुत्रो जीवितयोः मातापित्रोः श्रद्धया सेवां कुर्यात् मृतयो
श्च तयो वृद्धये सविधि मन्त्रेण कुर्यात् वर्षत्रयं शोकं श्राद्धतर्पणं कुर्यात् । ताभ्यो शब्दार्थस्तु
ब्रह्मोच्यते । परन्तु कल्पयूशियसमते तस्य मार्गोऽर्थः । स कथयति स्वर्गमार्गं एव राज्ञः प्रजायाः
परस्परं प्रेमबन्धनम् । यदि राजा प्रजा च नैजं कर्तव्यं स्वच्छं निर्वहति तर्हि जिते स्ताभ्यां स्वर्गः ।

कल्पयूशियस महाशयश्चतुर्भिः शब्दैः स्वमन्तव्यं प्रकाशयति—

१. यो, २. जेन, ३. ली, ४. चिह इति । तत्र यो शब्देन 'यो' शब्दार्थः परस्परं व्यव-
हारं शास्ति—तथाहि—

आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् आत्मोपम्येन भूतेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ।
'जेन' शब्दार्थस्तु मैत्री-करुणा-मुदितोपेक्षाणां सुखदुःख-पुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ।
'ली' शब्दार्थो हि ओचित्यम् स्वमानसभावं यथार्थतया यदि मानव श्रालयति तदा तस्याचारः
शुद्धो भवति । मानवपद्धतौ यो-जेन-ली इत्येते परमावश्यकः ।

'चिह'-शब्दार्थो बुद्धिरुच्यते । मानवस्तावद बुद्धिमान् न गण्यते । यावत्स सदाचारी न
स्यात् । सम्यग्दर्शनचारिण्यं हि मानवाभ्युदयकृद्भवति अतः 'यो' 'जेन' 'ली' सिद्धान्तपालनं

सज्जनतामार्गाश्रयणं हि मानवकर्तव्यमित्यदिस्तस्य सिद्धान्तः । कन्फ्यूशियस-सिद्धान्तो हि-
भगवद्गीताकर्मयोगमार्गो ज्ञेय इत्यलम् भगवद्बुद्धस्याष्टाङ्गयोगानुष्ठानमेवेत्यभिप्रायः ।

इति कन्फ्यूशियस-मतं समाप्तम् ।

अथ शिन्तो-मतम्—

(जयप्राण-) (जापान-) देशीयम् मतम् (कामिनोमिचीत्यर्थः) १) जयप्राण-(जापाने) देशे मतत्रयं विततमस्ति । १. शिन्तोमतम् । २. बुद्धमतम् (महायानशाखा) ३. कन्फ्यूशियसमतम् । इति त्रीणि मतानि तत्र जनानां दृश्यन्ते । शिन्तो मतमेव प्राचीनम् विद्यते । यस्य प्रभावात् तत्रत्या जनाः सदाचारिणः, सत्यशीलाः, सत्यव्रताः-शूरवीरा देशभक्ताश्च भवन्ति । बह्वस्तु कथयन्ति यत् कन्फ्यूशियस-मतप्रभावोऽयं यज्जयप्राणदेशस्था विशिष्टगुणिनो भवन्ति । भारते यथा हिन्दवः, आर्या, मोहम्मदा, इसाइनः, सिखा बौद्धा, जैनाः, पारसीयाः पृथक् पृथक् मतभाजो भिन्नाः सन्ति । न तथा जयप्राणे भिन्नाः । तत्र तु सर्वेष्वपि जनेषु मतत्रयस्य प्रभावो दृश्यते । सर्वेऽपि मतत्रयप्रभाव-विशेषतो बौद्धा गण्यन्ते । तत्र प्रसिद्धिरस्ति । शिन्तोमतं मूले शाखायां कन्फ्यूशियसमतम् । पुष्पफले बौद्धमतम् । इत्येवं व्याप्तं हि मतत्रयं जयप्राणे सर्वजनेषु न तत्र वैषम्यं दृश्यते । तेषां जन्म शिन्तो-मते । व्यवहारः कन्फ्यूशियसमतेन । वार्द्धक्ये बौद्धमतमिति कथने सङ्गति भवति ।

टि० चीनीभाषाशब्दोऽयम्-शिन=देवता । तो=मार्गः । एवं हि देवताया मार्ग इत्यर्थो लभ्यते । अस्य पर्यायः कामिनोमिचीति कामिनो=देवतायाः मिची=मार्ग इत्यर्थः ।

शिन्तो मताभिमानिनो जयप्राण (जापान)-देशगा मन्यन्ते यदा सृष्टेरारम्भ आकाशो धरा च पृथक् लता वृक्षाश्च जाताः । तदा ते ब्रुवन्त आसन्-तदेव आकाशाद्देवा उत्तीयं जयप्राणदेश-स्थान् भानवान् समुद्रपादयन् । तत एवारभ्य तत्र निकादोओ=देवसन्ताना एव राजानो भवन्ति । तेषामेव शासनं तत्र देशे प्रतिष्ठते । इति । ऐतिहासिकदृष्ट्यापि तत्रैकवंशीय एव राजा शासकोऽति प्राचीनकालाद्यायति । स एव धार्मिको नेतापि भवतीति प्रत्यक्षम् ।

कोजीकी तथा निहोगी

शिन्तो मतस्य धार्मिकग्रन्थ-द्वयमस्ति । एको हि कोजीकी द्वितीयो निहोगीति—ख्री७टा-ब्दस्य षष्ठीशताब्दीमध्ये जयप्राण-देशे बौद्धधर्मस्य महायानशाखायाः प्रचारेण सह चीनीलिपेस्तथा ब्राह्मीलिपेः प्रचारोऽभूत् । ततः पूर्वं श्रुतिपरम्परयैव धार्मिक-राजनैतिक-सामाजिकनियमा मौखिका एव भवन्ति स्म । षष्ठीशताब्दीतः पश्चादेव तत्र लेखनकलाया विकाशस्तत एवानयोरुभयो ग्रन्थयोः संग्रहोऽवसीयते ।

पूर्वं कोजीकी तदनन्तरं निहोगीति ग्रन्थद्वयस्य संग्रहः समजनि । कोजीकीग्रन्थे प्राचीन-विषयाणां विवरणम् । निहोगीग्रन्थे तु जयप्राण (जापान) देशस्येतिहासो विद्यते ।

ग्रन्थद्वयेऽपि प्रायो विषयसाम्यं विद्यते । प्राचीनदेवदेवीनामितिबृत्तम् मानवीयेतिबृत्तम्

शिन्तो-मतम्

१३

देवानां मानवानामदभुतघटना-चरितं निबद्धं दृश्यते । ख्रीष्टाब्दस्य सप्तमशताब्दीमध्ये तु ग्रन्थ-संग्रन्थसंग्रहोऽस्ति । परन्तु इति वृत्तं तु ख्रीष्टाब्दात् पूर्वतो हि पष्ठ-शताब्दीतः संगृहीतं दृश्यते । तदनुसारम् तस्मादेव कालात् राज्यशासनं प्रारब्धं दृश्यते । जयप्राण (जापान-) देशस्य प्रथमः शासकः निनिगीतिनामा राजा बभूव । यो हि सूर्यपौत्रो मातुः सन्मत्या स्वर्गात् क्युशुनाम्नि द्वीपे उत्तीर्णः । ततस्तस्य पुत्रो जिम्मुतेनो जापानस्य राजा संजातः । एवमेव तद्वंशीया वंशपरम्परया राजानो भवन्ति । तस्य तदानीं यमातो नगरं प्रधानराजधानी बभूव । ईशातः पूर्वम् अष्टमशताब्दीगेषु घटना गण्यते । ततः प्रभृति तन्मतप्रभावो जापने देशोऽस्ति ।

तत्र सूर्यो देवी रूपतो गृह्यते तस्या एव वंशजा सर्वेऽपि जापान-राजान स्तत्राग्रे सूसानो-ओऽपि प्रसिद्धः पुरुषः कोऽपि समजनि । यस्य नाम्नापि तेषां वंशो वर्ण्यते ।

तत्र सर्व-मान्य-मन्दिरम् ईशामन्दिरं गण्यते । शिन्तोमन्दिरे जापानीयाः सूर्यदेव्या अथवा अतेतरासु-देव्याः पूजनं कुर्वन्ति ।

व्यक्तिगतं पूजनमपि तत्र प्रचलति । सर्वेषां जापानिनां गेहे प्रतिगृहं पूजास्थानं भवति । सामान्यजनास्तु गृह मध्ये क्वापि कोणे सूर्यप्रतीकं दर्पणं रक्षन्ति । तत्र कन्प्यूशियसमहाशयस्य वा कस्यचित् वीर-पुरुषस्य मूर्तिः स्थाप्यते । तस्या एव पूजनं धूपदीपैः अक्षतनैवेद्य-पुष्पफलादिभिस्ते कुर्वन्ति । धनिनस्तु पृथक् मन्दिरं स्थापयन्ति । तत्र दिने हवनं पूजनं कुर्वन्ति । किं बहुना भारतवर्षे तत्र देव-देवी-पूजनं प्रतिगृहं भवतीति भारतप्रतीको जयप्राण-(जापान) देशः । मृत्योरनन्तरं श्राद्धादिकृत्यं शिन्तोमन्दिरे बुद्धप्रतिमापार्श्वे वा भवति गृहपूजास्थानं 'कामीदाना' शब्देनोच्यते । शिन्तोमतस्य सामान्यतः—१० दश सिद्धान्ताः सन्ति—यथा—

१. देवाज्ञां नोल्लङ्घेत ।
२. पूर्वपितृन् प्रति स्वकर्तव्यं न विस्मरेत् ।
३. राजाज्ञां नोल्लङ्घेत ।
४. देवोपकारं न विस्मरेत् (गीता वाक्यं यथा)—
(देवान् भावयतानेन ते देवा भूयन्तु वः)
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यत । (२।११)
५. विश्वबन्धुत्वं मानवधर्मं इति न विस्मरेत् (गीतासाम्यं) (विभक्ति)
६. व्यक्तित्वं बन्धकं भूमा विमुक्तिः ।
७. क्रुद्धधेऽनुनयो न क्रोधः ।
८. आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः ।
नास्त्युद्यम-समो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति ।
९. धार्मिक-शिक्षायां न दोषदर्शी स्यात् ।

१०. वैदेशिकशिक्षाया बहिष्कारं कुर्वीत । इत्यादि । इत्थं सुस्फुटमुपदिशन्ति स्म सर्वेऽपि साम्प्रदायिका जयप्राणदेशे सम्प्रत्यपि तत्रत्या महोदारा धर्मशिक्षायाम् । नास्ति तत्र धर्म-वैषम्यम् ।

इति शिन्तोमतम् समाप्तम्

अथ ख्रीष्ट-(ईसाई) मतम्—

अस्य मतस्य प्रवर्तकः इसामसीहो गीयतेऽत्र भारते । तस्य जन्म इस्त्राइल-जाति-मध्ये कुमार्या कन्यायां मेरीनाम्यां केनापि दीव्यशक्तेः प्रभावाद्गर्भवत्यां जातम् । या हि मेरी कुमारी दीव्या सादरं 'होली बर्जिन' शब्देनाख्यायते । पश्चात्तस्याः परिणयः जोसफ महोदयेन सहाभूत् ।

जोसफ क्राइष्ट जन्मसमये तद्देशस्य राजनीतिकी धार्मिकी सामाजिकी स्थितिः किं बहुना सर्वा एव स्थितयः विगुणिता एवासन् । यहूदी जातिगा जना मूर्तिपूजका आसन् । ते हि मन्दिरेषु पशुबलि ददति स्म । देवलास्तदानीं स्वतन्त्रा बभूवुः । तेषां वाक्यमीश्वराज्ञा भवति स्म । यहूदी-देवलोऽस्याचारं मुक्तवन्धनं करोति स्म । कस्यापि साहसं नासीत् तत्समक्षे ननु न च कर्तुम् ।

तत्रत्याः पारसीया मोक्षार्थमग्नि-पूजनं कुर्वन्ति स्म । मिश्ररोमनदेशवासिनोऽपि मूर्ति-पूजादि-कुरीतिपतिता आसन् तत्रैव जीसस क्राइष्ट महोदय स्तेषामुद्धारार्थं कुरीति-निवारणाय अहिंसाव्रत-प्रचाराय च स्वोपदेशं ततान् । इसूक्राइष्टमहोदयस्त्रयोदश वर्षावस्थायां स्वयमेव स्वदेशं विहाय भारतवर्षमुपेतोऽत्राष्टाविंशतितम (२८) वर्षावस्थां यावत् सर्वत्र प्रान्तेषु पर्यटनं बौद्धधर्मशिक्षां गृहीतवान् हिमालयपर्वतेऽपि स्वशिष्यैः सह कियन्मासावधि योगसाधनां कृत्वा ज्ञानी भूत्वा भारतात् स्वदेशं गत्वा तत्रोनर्निशद्वषविस्थातो बौद्धधर्मशिक्षां प्रचारितवान् । तस्य त्रयंश्च-शद्वषावस्थायामेव मृत्युदण्डोऽजनि । तदीय-मन्तव्य-प्रचारस्तु तन्निधनानन्तरमेव तच्छिष्यैरेव कृतः प्रचचार । विशेषतस्तु इटलीदेशस्य राजा कन्सेटेण्टाइन नामा ईसाईधर्मशिक्षां गृहीत्वा ख्रीष्टाब्दस्य चतुर्थशताब्दयां विस्तृतं ख्रीष्टमतं प्रचारयामास । स हि सर्वमेव रोमनराज्यं ईसाईधर्मदीक्षया ईसाईमयं विदधौ । ईसाईमतप्रचारस्तु इसू ख्रीष्ट पञ्चत्वगमनानन्तरमेवोत्तरोत्तरं ववृधे । साम्प्रतमपि वर्द्धत एव । आर्या हिन्दवस्तु दैनन्दिनं ह्रस्वन्ति । ईसाई-मुस्लिममतमन्तारो हि दिने द्विगुणं रात्रौ चतुर्गुणं वर्द्धन्ते । तत्रोभयत्र महिमा धर्मनेतृणां सङ्कुचितोदारविचारी एव हेतु भवत इति निश्चयः । आर्याणां नेतारः सुप्ताः सन्ति । तयोर्नेतारो जागरिता इति ।

वाइविलग्रन्थः

ग्रन्थोऽयं इसूख्रीष्टदेवस्य मृत्युकालात् पश्चात् संगृहीतोऽजनि । तस्योद्धारो बहुभिः ईसाईधर्मसम्मेलने जातः सर्वान्ते चत्वारो ग्रन्था वाइविलग्रन्थस्य प्रामाणिका मन्यन्ते । तत्र सर्वत्रोपलब्धाः सिद्धा अधः प्रदर्श्यन्ते । ये हि सर्वे ईसाईधर्मप्रचारकरैकमत्येन स्वीक्रियन्ते तथाहि—

१. जीससक्राइष्ट ईश्वरस्य एकमात्रम् आत्मजः । स हि ईश्वरः तमन्तिमं स्वावतारं जगति धर्मोद्धार-कामनया प्रेषयामास । तदनन्तरं न कोऽप्यवतारोऽत्र भवितेति ।

२. वाइविलग्रन्थो हि परमपवित्र ऐश्वरपान्थोऽस्ति (दूतः) । नास्ति तद्विज्ञोऽन्यो ग्रन्थ ईश्वरीय इति ।

३. जीसस क्राइष्टमीश्वरात्मजं मत्वा तदुपदेशञ्चान्तिमोपदेशमीश्वरजं मत्वा तदुपदेशं श्रद्धाविश्वासाभ्या मनुतिष्ठन् भवेदेव मनुजो विमुक्तः स्वर्गं मोमुच्यते । इति ।

इस्लाम-मतम्

९५

४. ईश्वरे पितरि पुत्रे जिससक्राइष्टे पवित्रात्मनि च जने इत्थं श्रद्धाविश्वासो समनुष्ठेयौ । इति ।

५. सर्वप्राणिषु दयालुः स्यात् । पशुपक्षिवधो दुष्कर्म । तेनेश्वराज्ञाया 'मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि' इत्यस्या उल्लङ्घनं भवति । इति ।

६. खतना धर्मोऽनुचितोस्ति । तेन कर्मणोश्चराज्ञोल्लङ्घ्यते । हृदयपवित्रतामेव खतनां कर्म विधात् । इति ।

७. सिखतदिने (विश्रामवासरेऽपि) व्यवहारकार्यमनुष्ठेयम् यतो हि ईश्वरोऽपि प्रतिदिनं कार्यमनुतिष्ठति । इति ।

८. ईश्वरास्तिता तदीयगुणकर्म-स्वभावानुसरणं कार्यम् । संसारस्योत्पत्तिप्रलयौ भवतः । कर्मविपाकदिने मृतप्राणिनामुत्थानम् । सर्वेषां कर्मानुसारं स्वर्गे नरके वा प्रेषणम् । स्वर्गनरकयोराकाशे स्थितिः । स्वर्गेऽतिशयसुखम् नरके चातिशयं कष्टम् । षड्भिरेव दिनेः सृष्टिनिर्माणम् । देवानां दैत्यानां भूतप्रेतपिशाचादीनां सत्ताया मनुष्याणां भाग्यकर्मादिविषये यहूदीमतवन्त इव ईसाई-मतावलम्बिनोऽपि सन्तीति संक्षेपः ।

समाप्तं संक्षिप्तमीसाई-मतम्

अथ इस्लाम-मतम्—

इस्लाम-शब्दो हि अरबीभाषाया विद्यते । यस्यार्थो भवति शान्तवृत्तौ स्थितिः ।

इस्लाम-मतावलम्बी पुरुषः ईश्वरे मानवे च शान्तात्मोभयत्र शान्ति-वृत्त्या व्यवहर्ता इत्यादिरर्थोऽस्य शब्दस्य बृहति हिन्दी-कोशेऽपि ईश्वराज्ञापालकः शुद्धव्यवहर्ता मुहम्मदसाहेब-प्रवर्तितो धर्म इत्यादयोऽर्था लिखिताः सन्ति । अतश्च सर्वथा विपरीतेऽर्थे दृश्यतेऽधुना इस्लामशब्दो हि । क्वनु इस्लामधर्मणां हिन्दुधर्मभिः शान्त्योपवर्ततम् । कलह एव प्रतिवर्षम् ताजियानिष्क्रमण-मार्गाविरोधव्याजेन मज्जितसमक्षे वाद्यवादननिरोधव्याजेन हत्या-शस्त्रप्रहारादिना परस्परं नर-हत्यावर्द्धनम् शस्त्राशस्त्रि दण्डादण्डि युद्धकरणम् ।

किं बहुना इस्लामधर्मस्वपि सियासुन्नी-भेदमाधाय परस्परं शस्त्राशस्त्रि दण्डादण्डि इत्यादि युद्धं प्रतिवर्षमत्र भारते भवति । वयन्तु पश्याम इस्लामधर्मनेतारः साम्प्रतं देशकालज्ञान-शून्याः सन्ति । यदि ते देशकालज्ञाः स्युश्चेत् स्वतन्त्रेऽस्मिन् भारते हिन्दु-मुस्लिमधर्मणोस्तथा इस्लामधर्ममध्येऽपि परस्परं द्वन्द्वमद्यैव शान्तं स्यात् । अहन्तु हस्तोद्यमं वञ्चिम् । यदि इस्लामधर्म-नेतारो गाम्भीर्येण विचारयन्तु । अस्मिन् गृहयुद्धे इस्लामधर्माण एव पूर्वमाक्रमन्ति । पश्चाद्वि हिन्दुष्वपि ये हि तादृशा लुण्ठका दुष्टा उपद्रवप्रियास्ते तत्र स्वमनोरथं साधयन्ति । अतश्च शीघ्रतरं निरोधनीयमिदं परस्पर-मूलघाति-युद्धमित्यलम् । प्रसङ्गादुक्तं मयेति । मम तु इस्लाम-मतप्रदर्शनमत्र कृत्यमिति विरम्यते । अस्तु इस्लाममतप्रवर्तकानां मनीषि-(हजरत) मुहम्मद-साहेबमहाभागानां जन्म-ख्रिष्टाब्दमानेन ऊनसप्तत्युत्तर-पञ्चशतवर्षे नवम्बरमास्य एकादशदिनांके

(११।११।५६९) अरबदेशस्य प्रसिद्धमक्का नगरेऽभूत् । तेषां माता श्रीमती आमनादेवी पिता मनीषि-(हजरत-अब्दुल्ला मितामहः अब्दुलमुत्तलिब इति प्रसिद्धा एव सन्ति । तस्य वंशोऽपि कुरैश नाम्ना प्रसिद्धोऽस्ति । यदा ते स्वमतं अरबदेशे प्रचारयामासुस्तदात्र भारते हर्षवर्द्धनः सम्राट् बभूव । पुलकेशी च प्रसिद्धो राजासीत् ।

मुहम्मदसाहेबस्य मातापित्रोः पञ्चत्वे षड्वर्षविस्थात् एव तस्य पितामहः अब्दुल-मुत्तलिबमहोदय स्तं पालयामास । तत्पञ्चत्वे तस्य पितृव्य एवान्तिमसंरक्षको बभूव अबुतालिब-नामा महाशयः । श्रीमती खदीजा-बीबी-महाशया तस्य भार्यासीत् । स हि यदा धर्मप्रचारम-करोत् तदा हिरापर्वतगुहायामेवेश्वराज्ञा अभूत् । यद्भवान् इस्लामधर्मं प्रचारयतु । इति ।

यदा हि मक्कानगरे तस्य विरोधः समजनि तदा स ततो मदीनानगरमेत्य स्वधर्मं प्रचारयामास । पश्चात् स च मक्कानगरमपि स्वाधीनं चकार । द्वात्रिंशदुत्तरषट्शतके ख्रीष्टाब्दे तस्यापि मृत्युरभूदिति स महात्मा त्रयःषष्टिवर्षाण्येव स्वनिवासेन लोकमिमं सनाथीचकार । तस्य मृत्युदशायां मक्कामदीनयोस्तु इस्लामधर्मः प्रसृतोऽभूदेवमध्यवसायेन पृथिव्यां व्यस्तीर्यत । अद्य तु सर्वत्र द्वीपद्वीपान्तरे विस्तीर्णो दृश्यते इस्लाममतम् ।

कुरानशरीफ-कथा—

कुरानकरीम, कुरानमजीद इत्यपि नामान्तरं तस्य पवित्रपुस्तकस्य । तस्याविर्भावस्तद्-द्वाराऽभूदित्येव इस्लाममतानुयायिनः कथयन्ति । यतो हि स उम्मी (अक्षरज्ञानशून्यो) बभूव स्वयं स आत्मानं तादृशं कथितवान् ।

ऐतिहासिकास्तु अत्र सन्दिहानास्तं निपुणंराजनीतिज्ञम् अरबीभाषापण्डितं च मन्यन्ते । स्वाहङ्कार-परिमार्जनं तु महतां जनानां कर्मेत्यतः स आत्मानं निरक्षरमट्टाचार्यं जगादेति । कुरान-शरीफमध्ये ईश्वरादिष्टा मन्त्रा एव श्लोकरूपतो मुहम्मदसाहबहृदये प्रवृष्टास्तेन च जनेभ्यः प्रदत्ता इति ईश्वर-ज्ञानग्रन्थ एव कुरानशरीफग्रन्थः । तत्र स्थितसुरतस्य आयसाक्षरेषु (सूक्त-मन्त्र-वर्णेषु) दृश्यमानम् इस्लामधर्मनेतारः (मोलवीगणाः) स्वस्व-बुद्धयनुसारं समर्थयन्ति । इस्लानसिद्धान्ताः संक्षिप्ताश्च सन्ति ।

१. ईश्वरवचनानि (कलिमाएं तौहिदा) ईश्वरातिरिक्तः नान्यः कोऽप्युपास्यः । मुहम्मद-साहबः ईश्वरपुत्रः (ला इलाहा इल्लल्लहु मुहम्मदुर रसुल्ललाहु)

२. ईश्वर-प्रार्थनोपासना दिने पञ्चकृत्वः कार्या ततः पूर्वं हस्तपादप्रक्षालनक्रिया (वुजूक्रिया) कर्तव्या पश्चिमाभिमुखैवोपासना इस्लामधर्मम् ।

३. दानपुण्यं प्रतिदिनं कार्यम् ।

४. चान्द्रायणव्रतम् प्रतिदिनम् (रोजाव्रतम् रमजानमासे त्रिसहिनावधि कार्यम् ३०)

५. मक्कातीर्थयात्रा (हज) इस्लामिभिः कार्या ।

इत्येते हि मुख्यसिद्धान्ताः । अन्यान्तराण्यपि कियन्ति सन्ति यथा—

१. एक ईश्वरोऽस्ति सर्वस्वामी गगने तिष्ठति सः ।

गुरुनानकदेव-मतम्

९७

२. कुरानशरीफग्रन्थे हि जन्नाइल, मैकाइल, इसराइल, करामन, कातिवीन, मुनकिर, नकीरप्रभृतयोऽनेके दिव्यदेवा निर्दिष्टाः सन्ति ।

३. जिनशैतान प्रभृति-दुष्कर्म-भ्रान्तिजनकाः आसुरशक्तयोऽपि वर्णिताः सन्ति । यथा यहूदी-धर्मग्रन्थे (जरथुस्त्रदर्शने) च वर्णिताः सन्ति ।

कुरानशरीफग्रन्थ ईश्वरीय एव ग्रन्थोऽस्ति । मुहम्मदसाहिब-महोदयो हि तदीय-रसूलोऽवतारोऽस्ति ।

५. कुरानशरीफग्रन्थोऽपि यहूदी-मतवत् ख्रीष्ट- (ईसाई) मतवदेव कर्मविपाक-प्रक्रिया प्रलयान्ते वर्णितास्ति ।

६. कुरानशरीफग्रन्थे देशत्यागः प्रार्थनोपासने, चान्द्रायण-(रोजा-) व्रतम् मज्जित-(मन्दिर-) निर्माणम् भवकातीर्थयात्रा (हजयात्रा) अवतार-दिव्यदेवादीनां चाङ्गीकारस्तेषु श्रद्धाविश्वासी स्वर्ग-(बहिस्त) प्रदौ स्तः । इस्लाम-मतमपि पूर्वमतवदेव दार्शनिककोटि स्पष्टम-समर्थमस्ति ।

अलहदीसग्रन्थः

१. कुरानशरीफग्रन्थवदेव पवित्रो धर्मग्रन्थोऽलहदीसनामा ग्रन्थ इस्लाममते तदीयधर्मणां सम्मतौ विद्यते कुरानशरीफग्रन्थे ये विषया नोक्तास्ते अप्यत्र वर्णिताः सन्ति । व्यवहारग्रन्थस्तु धर्मग्रन्थ एव गीयते । एतेन विना इस्लाममतावलम्बिनां न कापि समस्या सामञ्जस्यमेति ।

२. मुहम्मद-साहब-(महोदय)स्य व्यवहारा लोकसञ्चालनोपायाः विषयसमस्यानां च समाधानम् सर्वभेदोपयोगिविषयाणां संग्रहो विद्यतेऽत्र । प्रतिपादनशैली अपि तस्य सरल । भाषाऽपि बोधगम्येति सर्वैरिस्लाममतावलम्बिभिः इमौ ग्रन्थौ द्वावपि सततं स्वपाश्वरे स्थापनीयौ ।

इति इस्लाम-मतं समाप्तम्

गुरुनानकदेव-मतम्

श्रीगुरुनानकदेवस्य वेदविषकौ श्रद्धाविश्वासी पूर्व प्रदर्श्य ततस्तन्मतप्रदर्शनं करिष्यामि—

“ओंकारवेदनिर्माणं”

“साम वेद रिग जजुर अथर्वण ब्रह्मे मुखमाइयाहे तेगुणताकी कीमत कहने सके, को तित बोले जिउ बोलाइया” (गुरुग्रन्थ साहेब, महत्वा १ ओं० शब्द । मत शब्द १७)

श्रीगुरुनानकदेवस्य जन्म (१४६९) ऊन सप्तत्यधिकचतुर्दशशतके पञ्चालप्रान्ते तलवण्डी-नामकग्रामे यस्य ननकानासाहब इत्यभिधानं साम्प्रतं विद्यते समजनि ।

तस्य माता श्रीमती तृप्ता देवी परमसाध्वी आसीत् । पिता श्रीकालुरामः सज्जनशिरोमणिः लेखपाल आसीत् । यदा पिता तस्मै व्यापारं कर्तुं द्रव्यं दत्तवान् । स तस्य व्ययं तदेव साधूनां

भोजनार्थं चकार । तस्य आवृत्तो भामिनीपतिस्तु सुलतानपुरे लोधीनगरे नबावस्य संरक्षकपदे तं स्थापितवान् । स तत्र भण्डारान्नं सर्वं दीनदरिद्राकिञ्चनजनेभ्यो निःशुल्कं वितरीतुमारब्धवान् । ततश्च स तत्पदावपि विमुक्तोऽभूत् ।

इत्थं तस्य वैराग्यप्रवृत्तिं वीक्ष्य पितृदेवो गार्हस्थ्य-बन्धने तमासञ्चितवान् । श्रीमतो गुरु-नानकदेवस्य श्रीमती सुलक्षणा देवी नाम्नी पत्नी बभूव । तस्यां तस्य श्रीचन्दो लक्ष्मीचन्द्रश्चेति पुत्ररत्नद्वयं मुत्पन्नम् । तस्य गृहस्थिति बह्नुकालावधि न बभूव । स हि संन्यासमादाय देशाटने वव्राज । (२५) पञ्चविंशतिवर्षाणि यावत् प्रव्रजन् देशे विदेशे च स्वमतप्रचारं विदधत् षड्विंशतितमे वर्षे कर्तारपुरनामकं नगरमुपेत्य स्थैर्यं लेभे । हिन्दुधर्मसंरक्षणाय स देशकालानुरूपं कुरीति-विनाशेन सहैव मुहम्मदमतावलम्बिनां धर्मपरिवर्तनादिकृत्यं निरोद्धुं दृढं प्रयत्नं चकार ।

गुरुग्रन्थसाहेबः

अयमेव सिक्ख-(शिष्य) जनानां धर्मग्रन्थोऽस्ति । अत्र श्रीगुरुनानकदेवस्य ५०० पञ्च-शतानि प्रायः पद्यानि सन्ति । गुरुःश्री-अर्जुनदेवो हि (१६६१) एकषष्ट्युत्तरषोडशशतके (३७) सप्तत्रिंशत्संख्याकमहात्मनां विरक्तसाधूनां हिन्दूधर्मसंरक्षकाणां-साधुविचाराः प्रकाशशीला आसं स्तेषामेव संग्रहं गुरुमुखील्लिप्यां कृतवान् । यदि नागरीलिपिमाध्यमेनायं संग्रहः स्यात्तर्हि तस्यान्यविधमेव महत्त्वं स्यात् । तथापि हिन्दुधर्मान्तर्गतान् सामाजिकदोषान् दूरीकृत्याध्यात्मिकान् सकलान् भावान् ग्रन्थसाहेब इति नाम्ना संगृहीतवान् । यत्र हि पञ्च सहस्रसूत्राणि अष्टौ शतानि-चतुर्णां वतिः पदानि (शब्दश्लोकादयः) सन्ति । यत्र चतुः सहस्राणि नवशताभिः षट्पञ्चाशत् गुरुणामेव । सहस्रद्वयं शतत्रयं द्वादशपदानि गुरुअर्जुनदेवविरचितानि । ५०० शतं तु श्रीगुरुनानक-देवस्य पूर्वं कथितमेवास्ति । श्रीकबीरसाहबस्यापि (४७०) सप्तत्यधिकं चतुःशतम् । शेषफरीदस्य चतुस्त्रिंशदधिकमेकशतम् । नामदेवस्य (६४) चतुः षष्टिः पद्यानि । रविदासस्य चत्वारिंशदित्येवं सर्वेषाम् आर्य- (हिन्दुधर्मसंरक्षकाणां) महात्मनां पद्यसंग्रहात्मक एवायं ग्रन्थसाहिबग्रन्थो गुरुनानक-देवोपदेशादिसम्बन्धतः परमपवित्रः शिष्य-(सिक्ख) धर्मग्रन्थः । तस्य भाषा मुख्यतो ब्रजभाषै-वास्ति । यत्र पाञ्चाली, लहदी फारसी सिन्धी मुलत्राणी राजस्थानी गौडी मागधी प्रभृतिसर्वभाषाः प्रायस्तत्र दृश्यन्ते ।

ग्रन्थोऽयं सिक्ख-(शिष्य) जनेषु वेदवत् प्रतिष्ठितोऽस्ति । तस्यैव पूजनं परायणपाठो भवति । गुरुनानकदेवो हि हिन्दुकुलजो हिन्दुधर्मरक्षार्थं विविधान् कुरीति-प्रभृतिदोषान् निराकुर्वन् शिष्य-(सिक्ख) मतविस्ताराय, हिन्दुसिद्धान्तरक्षणाय सिक्खानां (शिष्याणाम्) आत्माहुतिरात्मबलिदानं प्रसिद्धमस्ति । गुरुगोविन्दसिंहः स्पष्टं 'पन्थप्रकाशग्रन्थे' वक्ति—

पालनहेतु सनातनधर्मा, हिन्दूधर्मरखनके हेते । आपप्रभु गुरुनानकरूपं प्रगटभये जगमें सुखमूपं । हिन्दुशब्दार्थोऽपि स्फुटं निम्नलिखितो ग्राह्यो न तु वैदेशिकशब्दोऽयं सिन्धुशब्दस्याप-
अंशो हिन्दुशब्द इति राजनीतिधूर्तानां कपोलकल्पनया प्रचारितः—तथाहि—

हिमालयस्य 'हि लात्वे'न्दु'-कुशस्येन्दुशब्दतः । हिन्दुशब्दो गृहीतोऽयं 'हिन्दु'-वाची पुरातनः । इति ।

गुरुनानकदेव-मतम्

१९

इत्थं हि हिन्दु शब्दार्थो हिमालयादारभ्य दक्षिणसमुद्रस्थस्य इन्दुकुशपर्वतस्य समीपावधिः सर्वोऽपि देशो हिन्दुस्थानम् । तत्र निवासिनः सर्वेऽपि जनाः हिन्दवः देशवाची शब्दोऽयं हिन्दुशब्दः लक्षणया तत्रत्य-सर्वजनबोधको भवति । तेन ईसाई भारती (फारसी) मुहमदाः ये केऽपि इह देशे वसन्ति ते सर्वेऽपि सम्प्रति हिन्दव एवेत्यलम् प्रासङ्गिकम् ।

सिक्ख-(शिष्य) मतसिद्धान्तं संक्षिप्य समाप्यते प्रसङ्गोऽयम्—

१. एक ईश्वरः सत्यः तस्यैव पूजनं तत्रैव श्रद्धाविश्वासी स्थाप्यौ । यथा गुरुनानकदेव-वाक्यम्—

‘एक कहिये नानका दूजा काहेको’

सदा ईश्वरः स्मर्तव्यः । तन्नामजपं च कुरु । ओं राम हरे प्रभू ओङ्कार कृष्ण ईश ईश्वर कृते गुरुग्रन्थसहिबग्रन्थे महान् आदरो विद्यते । श्रीस्वामिना अमृतानन्देनोक्तम् यद् गुरुग्रन्थसाहब-ग्रन्थमध्ये चतुर्विंशतिसहस्रवारं रामशब्दस्य प्रयोगोऽस्ति ।

३. ईश्वरबोधने गुरुकृपापेक्षिता भवति । अतो गुरुमभिनन्द्य तत्प्रसादं जुषस्व यथाहं वच्मि “विनुमतगुरुकिने न पायो” इत्यादि—

४. ईश्वरः सर्वव्यापकोऽपरम्पारोऽत्यन्तदयालुस्तस्य दयालुतायां विश्वसिंहि ।

५. ईश्वरप्राप्ती काम-क्रोध-लोभ मोहमात्सर्याहङ्कारद्वेषादयो महाशत्रवो बाधकाः सन्ति ।

६. सर्वे गुरवः शुद्धाचारं कर्तव्य-व्यवहारं प्रशंसन्ति । सम्यग्ज्ञानदर्शनचरित्राणि मोक्षमार्ग इत्येव निष्कर्षं स्तेषाम् ।

७. अर्जुनदेवो गुरुवर्त्ति—

“उद्मकरे दिअं जिउतू कमां बदियां सुखभुंज”

“तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मागृधः कस्यस्विद्धनम्” इत्युपनिषदीशावास्यमित्यादि—

गुरुवरार्जुनदेवदृष्ट्याद्वैताद्वैतं भेदाभेदरूपमेव मतमस्ति नानकदेवस्य मतम् । तथैव तद्वाक्यानि तत्र सन्ति ग्रन्थसाहवे द्रष्टव्यानि तानि इत्यलम् ।

इति गुरुनानक-मतम् समाप्तम् शुभं भूयात्

ग्रन्थसमाप्तिमङ्गलम्

दर्शनानां विशिष्टानां प्राच्य-पाश्चात्य-देशिनाम् ।

मीमांसात्रय-युक्तानां विहितोऽत्र समन्वयः ॥१॥

श्रीकबीरादिमुख्यानां श्रीमत्सन्त-महात्मनाम् ।

भवानी-भव-सम्प्रीत्यै मत-संग्रह ईरितः ॥२॥

श्रीमन्मण्डनमिश्रस्य प्रकाशकवरस्य हि ।

प्रसादनेवशाकारे राजते सर्ववर्शनम् ॥

१००

सर्वदर्शन-समन्वयस्य

उपजात्या—

देशेषिकाद्याखिल-दर्शनानां भारद्वाज्याङ्गिरसान्वितानाम् ।
 श्रीमत्कबीरादिमतेर्युतानां समन्वयोत्रास्ति सुवर्शनीयः ॥१॥
 विद्वत्प्रशंस्योऽपि च पाठकाना मधीति-योग्यः क्रमशो निबद्धः ।
 एतेन मे दार्शनिकोद्यमेन शक्तेः शिवस्यापि भवेत् प्रसादः ॥२॥

शिखरिण्या—

पठन्त श्रद्धात्राः स्युः सपदि सुधियो दर्शननये ।
 समृद्धिः स्याद्देशे समय-जलदाः सन्तु जलदाः ॥
 युवानः सभ्याः स्युः स्वपति-वशगाः स्यु र्युवतयो-
 भवेद्धेनुदोग्ध्री सतत-सुखिनः सन्तु सुधियः ॥

इति श्री म० म० पण्डितराज-काशीपण्डितसमाध्यक्षेण

विहाराभिजन-काशीवास्तव्येन व्याख्यानवाग्मिना

डॉ० श्रीगोपालशास्त्रिणा दर्शनकेशरिणा

सरयूपारिणा निबद्धः सर्व-दर्शनसमन्वयः

समाप्तः श्री गुरुप्रसादाद्विजयताम्

इति सर्व-दर्शन-समन्वयः समाप्तः ।

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
 JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR
 LIBRARY,

Jangamwadi Math, VARANASI,

Acc. No. ~~3905~~ 3905

इदमाद्यं पदस्थानं मुक्ति-सोपान-पर्वणाम्
इयं सा मोक्षमाणानामजिह्वा राजपद्धतिः ।

